ΣΤΟΙΧΕΙΑ ἨΘΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΑ

ΥΠΕΡ ΤΗΣ

ΦΙΛΟΜΑΘΟΥΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΙΠΠΟΤΟΥ

ΝΕΟΦΥΤΟΥ ΒΑΜΒΑ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ
ΕΝ ΤΩ ΟΘΩΝΕΙΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ.

Πάντα πέφυκεν ὑπὸ ἐνδείας καὶ ὑπερβολῆς φθείρεσθαι. (Ἀριστ. Ἠθικ. Βιβ. β΄. Κεφ. β΄.)

(ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΕΜΠΤΗ.)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

1862.

Πρὸς τοὺς ἀναγινώσκοντας.

Τὸ πόνημα τοῦτο τυπωθὲν πρῶτον ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ 1818, ἀφιερώθη τῷ ἀοιδίμῳ Οἰκουμενικῷ Πατριάρχῃ Κυρίλλῳ. Μετὰ τοσαῦτα δὲ ἔτη ἐπιθεωρήσας αὐτὸ, καὶ πολλὰ μὲν ἡμαρτημένα τῆς πρώτης ἐκδόσεως, μακρὰν ἐμοῦ γενομένης, ἐπιδιορθώσας, τὸ δὲ λεκτικὸν διὰ τὴν γενομένην ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου πρόοδον τῆς γλώσσης ἐπὶ τὸ ἑλληνικώτερον' μεταβαλὼν, ὅσον ἠδυνάμην, ἐνόμισα οὐκ ἀνωφελὲς εἰς τὴν νεολαίαν ἡμῶν νὰ ἐκδώσω τοῦτο καὶ δεύτερον, καὶ ἤδη τρίτον. Συναισθανόμενος δὲ τὸ αὐτὸ σέβας καὶ τὴν αὐτὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν ἀείμνηστον ἐκεῖνον Πατριάρχην, ὡς ζῶντα ἐν τῇ ψυχῇ μου, ἐφύλαξα καὶ ἐν τῇ ἐκδόσει ταύτῃ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀφιερωτικὴν μετὰ τῆς πατρικῆς αὐτοῦ ἀπαντήσεως. Ἡ μνήμη τῆς μαρτυρικῆς τελευτῆς αὐτοῦ, καὶ αἱ οὐρανόθεν εὐχαὶ τῆς μακαρίας ἐκείνης ψυχῆς, εἴησαν εἰς πάντας προτροπὴ τελεσφόρος ἐπ' ἀρετήν!

Ν. ΒΑΜΒΑΣ.

ΤΩ͂ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΤΩ͂

ΣΟΦΩΤΑΤΩ͂ ΚΑΙ ΦΙΛΟΓΕΝΕΣΤΑΤΩ͂

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚῼ͂ ΠΑΤΡΙΑΡΧῌ͂

ΚΥΡΙΩ͂ ΚΥΡΙΩ͂

ΚΥΡΙΛΛῼ.

Παναγιώτατε Δέσποτα.

Ἐκ Θεοῦ καὶ τῶν παναγίων ὑμῶν εὐχῶν ἀρχόμενος, εἰσῆλθον εἰς τὸ ςάδιον τῶν ὑπὲρ τῆς κοινῆς παιδείας ἀγώνων, πρὸς οὓς ἀλείπτης ἅμα καὶ ἀντιλήπτωρ γενέσθαι μοι καὶ διὰ Πατριαρχικοῦ γράμματος κατηξίωσεν ἡ ὑμετέρα Παναγιότης, ὡς Θεῖος Ἔφορος τῶν καλῶν. Πάντα μὲν οὖν εἰς Θεὸν ἀνατίθημι, ὅσα κατὰ τὴν παρ᾽ αὐτοῦ δοθεῖσάν μοι δύναμιν ἐργάζομαι· τίνι δὲ τῶν ἐπὶ γῆς ἔδει μ᾽ ἀφιερῶσαι τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ ςαδίου προελθὸν ἠθικὸν τοῦτο πονημάτιον, ἢ τῇ ἡμετέρᾳ Παναγιότητι, πρὸς τὴν μετὰ λόγου ἀρετὴν ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀπευθύνεσθαι πᾶσιν εἰσηγουμένῃ; Ταύτῃ τοίνυν εὐλαβῶς τοῦτο προσφέρων, δέομαι λυσιτελὲς τοῖς ὁμογενέσιν ἀποφῆναι εὐμενῶς προσδεξαμένην.

Τῆς ὑμετέρας Παναγιότητος

Ταπεινότατος καὶ εὐπειθέστατος δοῦλος

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ.

ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΕΛΕΩ ΘΕΟΥ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ

ΚΑΙ

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ.

Ἐλλογιμώτατε Ἀρχιδιδάσκαλε τῆς ἐν Χίῳ Σχολῆς Κύριε Νεόφυτε Βάμβα, ἡμέτερε κατὰ πνεῦμα υἱὲ λίαν ἀγαπητὲ, χάρις εἴη σου τῇ ἐλλογιμότητι καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ, παρ' ἡμῶν δὲ εὐχὴ, εὐλογία, καὶ συγχώρησις.

Ἐδεξάμεθα μετὰ τοῦ ἐλλογίμου υἱϊκοῦ σου γράμματος καὶ αὐτὸ τὸ Σύνταγμα τῆς Ἠθικῆς σου διδασκαλίας, ὅπερ ἐκ τῶν πάλαι τε καὶ νῦν ἠθικῶς φιλοσοφησάντων συνερανισάμενος, καὶ συνταξάμενος εὐμεθόδως, τύποις τε προέθου ἐκδοῦναι πρὸς ὠφέλειαν κοινὴν τῶν ὁμογενῶν, καὶ ἡμῖν ὥς τι πρωτέλειον ἐκ τοῦ εὐανθοῦς τῆς διδασκαλίας σου λειμῶνος προσήνεγκας. Τοῦτο γοῦν ὑφ' ἡμῶν πρότερον ἐσκεμμένως ἀναγνωσθὲν, εἶτα καὶ παρ' ἄλλων ἀνδρῶν λογίων μετ' ἐπιστασίας θεωρηθὲν, κέκριται ὁμοψήφως ἐκδόσεως ἄξιον· διὰ γὰρ τὴν σπάνιν, δὸς δ' εἰπεῖν, καὶ παντελῆ ἔλλειψιν ἠθικῶν πραγματειῶν, μεθοδικῇ τάξει ἐξυφασμένων, καὶ τῇ καθομιλουμένῃ φωνῇ συγγεγραμμένων, ἢ ἐξ ἄλλων εἰς αὐτὴν μετενηνεγμένων, καὶ ὡς ἱστορικοῖς πεπυκασμένη παραδείγμασι, πλεῖστον ὅσον παρεχομένοις βεβαίως τὸ ὄφελος, πολλοῦ ἀξία κατεφάνη ἡ βίβλος καὶ ἀναγκαία πρὸς τὴν τῶν ἠθῶν διακόσμησιν τῆς καθ' ἡμᾶς νεολαίας. Ἔνθεν τοι καὶ ταῖς ἡμῶν εὐλογίαις καὶ εὐφημίαις ταῖς προσηκούσαις κατεστέψαμεν Σὲ τὸν τοιαύτην πρόθεσιν φιλόκαλον ἐνδειξάμενον, καὶ ζήλῳ φιλογενείας εἰλικρινεῖ ὑποδυσάμενον τὸν θεοφιλῆ καὶ κοινωφελῆ τουτονὶ πόνον, ἐπευχόμενοί σοι ἐκ βαθέων ψυχῆς, ὅπως τῇ ἄνωθεν βοηθείᾳ καὶ χάριτι ἐπιρρωννύμενος, καὶ ἄλλους τῷ Γένει ἐξενέγκῃς καρποὺς, ὡραίους τε καὶ γενναίους, ναὶ δὴ καὶ ταῖς κοιναῖς ἀναλόγους ἐλπίσιν εἴς τε ὠφέλειαν δαψιλεστέραν τῶν ὁμογενῶν, καὶ τῆς περὶ λόγους εὐδοκιμήσεώς σου ἀθάνατον εὔκλειαν. Ταῦτα ἐπὶ τοσοῦτον ἀποκριτικῶς μετὰ πατρικῆς εὐνοϊκῆς διαθέσεως· ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μετὰ τῆς ἐλλογιμότητός σου.

ᾳωιζ'. Ὀκτωβρίου ιδ'.

Κωνσταντινουπόλεως

καὶ πρὸς Θεὸν εὐχέτης διάπυρος.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.

Ἡ Ἠθικὴ Ἐπιστήμη εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ πλέον ὠφέλιμος καὶ ἀναγκαία εἰς τὸν ἄνθρωπον, διότι διδάσκει αὐτὸν πῶς νὰ κυβερνᾷ τὰ πάθη αὐτοῦ καὶ νὰ κανονίζῃ τὰς πράξεις του, διὰ νὰ διάγῃ τιμίως καὶ εὐδαιμόνως τὴν παροῦσαν ζωὴν, καὶ νὰ ἔχῃ ἐλπίδας ἀγαθὰς περὶ τῆς μελλούσης· ἀλλὰ δὲν ἔκαμε προόδους μεγάλας, ὡς ἔπρεπε, καὶ μάλιστα τὸ πρακτικὸν μέρος αὐτῆς. Πολλὰ μὲν ὑπῆρξαν, καὶ ἔτι ὑπάρχουσι, τὰ ἐμπόδια· τὰ γενικώτερα δὲ καὶ περιεκτικώτερα τῶν ἄλλων εἶναι, ὡς φαίνεται, τὰ ἀκόλουθα δύο.

Πρῶτον ἐμπόδιον ὑπῆρξεν ἡ ἐξ ἀρχῆς ἀμάθεια καὶ ἀπειρία τῶν ἀνθρώπων. Γεννηθέντες διὰ νὰ ζῶσι βίον κοινωνικὸν, καὶ βεβιασμένοι ὑπὸ τῆς φυσικῆς ἀδυναμίας νὰ ζητῶσι τὴν παρ᾿ ἄλλων βοήθειαν, συνηθροίσθησαν, καὶ βαθμηδὸν συνεκρότησαν κώμας, πόλεις, ἡγεμονίας, καὶ βασίλεια· συνηθροίσθησαν ὅμως ἐξ ἀρχῆς νήπιοι κατὰ τὰς δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἀμαθεῖς καὶ ἄπειροι τῶν κοινωνικῶν πραγμάτων, ἐστερημένοι νόμων σοφῶν, καὶ πεπλανημένοι εἰς τὰς περὶ Θεοῦ ἰδέας. Ἐντεῦθεν ἔμελλον κατὰ φυσικὸν λόγον νὰ προέλθωσι πολλαὶ καὶ μεγάλαι ἀπάται, ἔθη καὶ ἤθη βάρβαρα, παράλογα, καὶ ἐναντία εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Τὰ ἤθη ταῦτα καὶ αἱ ἀπάται ῥιζωθεῖσαι τῷ χρόνῳ, καὶ ἐνδυναμωθεῖσαι διὰ τῆς μακρᾶς συνηθείας, διέμενον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἀναπόσπαστοι, ἢ τοὐλάχιστον πάνυ δύσκολοι νὰ ἐκριζωθῶσι.

Τὰ ἠθικὰ ἀῤῥωστήματα δὲν εἶναι τόσον αἰσθητὰ, καθὼς τὰ σωματικὰ, καί τοι χειρότερα τούτων ὄντα καὶ μᾶλλον ἐπικίνδυνα. Ὁ ἄνθρωπος φύσει ζητεῖ νὰ φυλάττῃ καὶ νὰ βελτιοῖ τὴν σωματικὴν αὐτοῦ ὕπαρξιν· εἶναι πάντοτε καὶ πανταχοῦ περιεστοιχισμένος ὑπὸ φυσικῶν αἰτιῶν ἀδιαλείπτως ἐνεργουσῶν ἐπ᾿ αὐτόν· ἔχει αἰσθήσεις ἐξωτερικὰς, αἵτινες γνωστοποιοῦσιν εἰς αὐτὸν τὸ παραμικρότερον ἐναντίον· εὐθὺς λοιπὸν αἰσθάνεται πᾶν φυσικὸν κακὸν, καὶ ζητεῖ τὴν ἀποφυγὴν ἢ τὴν θεραπείαν αὐτοῦ. Τα ἠθικὰ ὅμως ἀῤῥωστήματα εἶναι ἀνεπαίσθητα, καὶ, τὸ χειρότερον, ἐπέρχονται πάντοτε μὲ αἰσθήματα ἀπατηλῆς ἡδονῆς· ὅθεν ὁ ἄνθρωπος δυστυχεῖ καὶ πάσχει, χωρὶς νὰ γνωρίζῃ τὴν ἀληθινὴν αἰτίαν, διὰ νὰ ἐξαλείψῃ αὐτήν. Ἐντεῦθεν πολλὰ ἤθη καὶ ἔθη εἰσαχθέντα εἰς πόλεις καὶ ἔθνη ἄνευ ὑποψίας βλάβης, κατεστάθησαν μετὰ καιρὸν ὀλέθρια.

Δεύτερον· Οἱ ἄρχοντες καὶ ἡγεμόνες τῶν πόλεων καὶ ἐθνῶν, μὴ αἰσθανόμενοι, ἢ μὴ θέλοντες νὰ αἰσθανθῶσιν, ὅτι ἡ ἀληθὴς δόξα, δύναμις, καὶ εὐτυχία αὐτῶν κρέμαται ἐκ τῆς ὀρθῆς παιδείας καὶ τῶν χρηστῶν ἠθῶν τῶν ὑπηκόων, ἀδιαφοροῦσι περὶ τῆς ἀνατροφῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας αὐτῶν, πολλάκις μάλιστα καὶ διαφθείρουσιν αὐτοὺς πολιτικῶς, ἀγνοοῦντες, ὅτι ἔθνος διεφθαρμένον τὰ ἤθη καὶ ἀμαθὲς δὲν δύναταί ποτε νὰ ἦναι ὑποστήριγμα στερεὸν τοῦ θρόνου, οὔτε εὐτυχίας καὶ δόξης ὄργανον. Ὅτε ὁ μέγας Ἀλέξανδρος εἶδε τὸ μνῆμα τοῦ Ἀχιλλέως, ἐμακάριζε τὸν ἥρωα, ὅτι καὶ ζῶν ἀπέκτησε τοιοῦτον φίλον, ὁποῖος ὁ Πάτροκλος, καὶ μετὰ θάνατον, τοιοῦτον ῥαψῳδὸν, ὁποῖος ὁ Ὅμηρος. Ἀλλ᾽ εἰς τὴν ἐξουσίαν παντὸς ἡγεμόνος εἶναι, ζῶν μὲν νὰ ἔχῃ πάντας τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ Πατρόκλους, καὶ μετὰ θάνατον ὑμνῳδοὺς Ὁμήρους· τὸ μόνον μέσον δὲ εἶναι ἡ παιδεία καὶ ἡ ἀδιάστροφος μόρφωσις τῶν ἠθῶν τοῦ λαοῦ.

Ἐξετάζοντες λοιπὸν κατὰ βάθος τὰ προειρημένα συντόμως δύο αἴτια, βλέπομεν, ὅτι δὲν εἶναι παράδοξον, ἂν καὶ λυπηρὸν, τὸ ὅτι ἀμελεῖται αὐτὴ ἡ ἀναγκαία εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐπιστήμη τοῦ καλῶς ζῆν. Πρὶν δὲ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν σπουδὴν αὐτῆς, νομίζω συμφέρον εἰς τοὺς φιλομαθεῖς νέους νὰ ἀναφέρω τοὺς ἐπισημοτέρους ἠθικολόγους μεταξὺ τῶν παλαιῶν, ὅσοι ἐδίδαξαν ἢ ἔγραψαν ἠθικά.

ΖΩΡΟΑΣΤΡΗΣ.

Ὁ Ζωροάστρης ἐστάθη ἀρχαιότατος φιλόσοφος καὶ βασιλεὺς, ὡς λέγεται, τῆς Βακτριανῆς τῆς ἐν Περσίᾳ, κατὰ τοὺς χρόνους Δαρείου υἱοῦ τοῦ Ὑστάσπου. Ἐγεννήθη, ὡς λέγουσιν, ἐκ πτωχῶν γονέων, καὶ ἦτον ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ δοῦλος Ἰσραηλίτου τινὸς προφήτου, κατ᾽ ἄλλους μὲν τοῦ Δανιὴλ, κατ᾽ ἄλλους δὲ τοῦ Ἰεζεκιήλ. Θεωρεῖται ὅμως ὡς βέβαιον, ὅτι ἐδιδάχθη τοὺς νόμους, τὰ δόγματα, καὶ τὰς θρησκευτικὰς συνηθείας τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ ἔθνους, ἅτινα καὶ ἐσύστησεν ἐν τῇ Περσίᾳ, ἄλλα μὲν ἀπαράλλακτα, ἄλλα δὲ μεταπεποιημένα. Ἂν δὲ παρατηρήσωμεν πόσον δύσκολον πρᾶγμα εἶναι ἡ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ μεταβολὴ τῶν ἐθνῶν, πρέπει νὰ θαυμάσωμεν, ὅτι εἰς πέντε ἢ ἓξ ἔτη, ὡς λέγουσι, κατώρθωσε τοῦτο ὁ Ζωροάστρης ἐν τῇ Περσίᾳ.

Τὰ δόγματα τῆς θρησκείας τοῦ Ζωροάστρου ἦσαν τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν, τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, καὶ ἡ μέλλουσα κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις. Ἐδογμάτιζε δύο ἀρχὰς, μίαν τοῦ καλοῦ, τὸν Ὀρομάζην, καὶ ἄλλην τοῦ κακοῦ, τὸν Ἀριμάνην.

Τὰ ἠθικὰ αὐτοῦ παραγγέλματα, εἰς ἃ ἀνεφέροντο πάντα τὰ ἄλλα,

ἦσαν ἡ καθαρότης καὶ ἀδιαφθορία τῶν διαλογισμῶν, τῶν λόγων, καὶ τῶν πράξεων.

ΚΟΜΦΥΚΙΟΣ.

Κομφύκιος, ὁ ἄριςος τῶν Σινῶν φιλοσόφων, ἐγεννήθη κατὰ τὸ 550 πρὸ Χριστοῦ· κατήγετο ἀπὸ γένους αὐτοκρατορικοῦ· ἐστάθη Μανδαρῖνος (ἄρχων) καὶ συγκλητικὸς μικροῦ τινὸς βασιλείου τῆς Κίνας· ἐτελεύτησεν ἡλικίας 73 ἐτῶν. Ἡ σύνοψις τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας αὐτοῦ εἶναι, ὅτι:

Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὸν Θεὸν, νὰ σέβηται καὶ νὰ λατρεύῃ αὐτόν.

Νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον του ὡς ἑαυτόν.

Νὰ ὑποτάσσῃ τὰ ἑαυτοῦ πάθη εἰς τὸ λογικὸν, καὶ νὰ μὴ πράττῃ μηδὲ νὰ συλλογίζηται μηδὲν ἐναντίον εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον.

Ἡ ἀρετὴ ἀνήκει εἰς πᾶσαν τάξιν ἀνθρώπων· ὅταν ὅμως ἡ τάξις τῶν εὐγενῶν δὲν δίδῃ εἰς τὴν κυβέρνησιν μεγάλους ἄνδρας, ὁ βασιλεὺς πρέπει νὰ ἐκλέγῃ αὐτοὺς μεταξὺ τῶν ἐναρέτων πολιτῶν, καὶ ἐκ τούτων νὰ συγκροτῇ τῶν εὐγενῶν τὴν τάξιν.

Ὁ ἄξιος βασιλεὺς μεταχειρίζεται τοὺς ὑπηκόους του εἰς τὴν διοίκησιν, ὡς ὁ ἀρχιτέκτων τὰ ξύλα εἰς τὰς οἰκοδομάς· τὸ καλὸν καὶ ἄξιον νὰ γείνῃ ὑποστήριγμα τῆς οἰκοδομῆς δὲν ἀποβάλλει, ἂν ἔχῃ μικρόν τι ἐλάττωμα.

Ἐὰν ὁ ἡγεμὼν θέλῃ νὰ λέγῃ πάντοτε πρῶτος τὴν ἑαυτοῦ γνώμην, δὲν θέλει ἔχει συμβούλους.

Ἡ σοφία κάθηται ἐφ᾽ ὑψηλοῦ τόπου· ἡ ἀνάβασις ὅμως δὲν εἶναι τόσον δύσκολος, ὅσον κοινῶς φαντάζονται αὐτήν· ὅσον προχωρεῖς, εὑρίσκεις αὐτὴν εὐκολωτέραν.

Ἡ ςαθερὰ ἀρετὴ εἶναι εἰς τὸν βασιλέα ὠφελιμωτέρα παρὰ τὴν πλέον λεπτὴν καὶ πολυμήχανον πολιτικήν.

Ἐὰν θέλῃς νὰ φυλάττῃς τὴν ἐπικράτειάν σου, ἔλεγε πρός τινα ἡγεμόνα, πολέμει γενναίως τοὺς ἐχθρούς σου· πολέμει ὅμως ἔτι γενναιότερον τὰ πάθη σου, ἂν θέλῃς νὰ φυλάττῃς καὶ σεαυτόν.

Μὴ λέγε πρὸς τοὺς ἄλλους περὶ σεαυτοῦ μήτε καλὸν, διότι δὲν θέλουσι πιστεύσει· μήτε κακὸν, διότι τότε θέλουσι πιςεύσει περισσότερο παρὰ ὅ,τι λέγεις.

ΑΙΣΩΠΟΣ.

Ὁ Αἴσωπος ἐγεννήθη, ὡς λέγουσι, περὶ τὸ 576 πρὸ Χριστοῦ ἐν τῇ Φρυγίᾳ. Εὑρισκόμενος ἐν Ἀθήναις δοῦλος, ἐδιδάχθη τὴν ἠθικὴν φιλο-

σοφίαν· ἐπωλήθη ἔπειτα εἰς πλούσιόν τινα Σάμιον, ὀνομαζόμενον Ξάνθον, καὶ τέλος πάντων εἰς τὸν Φιλόσοφον Ἰάδμονα ἐκ τῆς αὐτῆς νήσου. Οὗτος δὲ, σεβόμενος τὴν σοφίαν καὶ ἀρετὴν τοῦ Αἰσώπου, ἠλευθέρωσεν αὐτὸν ὕςερον. Λέγουσι πρὸς τούτοις ὅτι Κροῖσος, ὁ βασιλεὺς τῆς Λυδίας, ἀκούων τὴν λαμπρὰν φήμην τοῦ Αἰσώπου, προσεκάλεσεν αὐτὸν εἰς τὰ βασίλεια, ὅπου ἐλθὼν ἀπέκτησε διὰ τῶν ἠθικῶν ἀλληγοριῶν καὶ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ τρόπων, μεγάλην ὑπόληψιν καὶ ἀγάπην μεταξὺ διεφθαρμένων αὐλικῶν, ἐνῷ ὁ Σόλων, ὅςις συγχρόνως εὑρίσκετο ἐκεῖ, δὲν ἠδύνατο διὰ τῆς αὐστηρᾶς αὐτοῦ ἠθικῆς νὰ εὐαρεστήσῃ εἰς τὸν βασιλέα· ὅθεν ὁ μυθοποιὸς ἔλεγε πρὸς τὸν Ἀθηναῖον νομοθέτην, *Ὦ Σόλων, μὴ πλησιάζωμεν μηδόλως τοὺς βασιλεῖς, ἢ ἂς λέγωμεν εἰς αὐτοὺς πράγματα ἀρεστά.* Ὁ δὲ Σόλων ἀπεκρίθη φιλοσοφικώτερον καὶ τιμιώτερον, *μὴ λέγωμεν εἰς αὐτοὺς μηδέν· ἢ ἂς λέγωμεν πάντοτε τὴν ἀλήθειαν.*

Ὁ Αἴσωπος παρέστησε πρῶτος λαλοῦντα ζῶα καὶ φυτὰ, διὰ νὰ διδάσκῃ οὕτω πρᾳότερα τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ διορθώνῃ τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰς γελοίας συνηθείας αὐτῶν. Πολλὰ ὀλίγοι ὅμως γνήσιοι μῦθοι τοῦ Αἰσώπου διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν· ἐπεκράτησε δὲ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς συγγραφῆς νὰ ἐπιγράφηται μὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Τὰ ἱςορούμενα περὶ τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Πλανούδη, εἶναι τὰ πλειότερα γελοῖα καὶ παιδαριώδη πλάσματα.

ΣΩΚΡΑΤΗΣ.

Σωκράτης ὁ φιλόσοφος Ἀθηναῖος, ἐγεννήθη τὸ 467 πρὸ Χριςοῦ. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ, Σωφρονίσκος ὀνομαζόμενος, ἦτον ἀγαλματοποιὸς, ἡ δὲ μήτηρ Φαιναρέτη, μαῖα. Ἔμαθε κατ' ἀρχὰς τὴν τέχνην τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, καὶ φαίνεται ὅτι εὐδοκίμησε πολὺ εἰς αὐτήν· διότι τὸν καιρὸν Παυσανίου τοῦ ἱστορικοῦ, ὅστις ἤκμαζεν εἰς τὸ 174 μετὰ Χριστὸν, ἐσώζοντο ἔτι ἐν Ἀθήναις ὁ Ἑρμῆς καὶ αἱ Χάριτες, ἔργα τῶν χειρῶν τοῦ Σωκράτους, ἅπερ ἐὰν δὲν ἦσαν ἀξιόλογα, δὲν ἤθελον συναριθμεῖσθαι μὲ τὰ ἀγάλματα τῶν ἐνδοξοτέρων ἀγαλματοποιῶν. Ἐστράτευσε πολλάκις καὶ ἐπολέμησεν ἀνδρείως ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Δυνάμενος δὲ διὰ τὰ προτερήματα αὐτοῦ ν' ἀναβῇ εἰς τὰ μεγαλήτερα ἀξιώματα τῆς δημοκρατίας, δὲν ἠθέλησεν, ἀλλ' ἐδόθη ὅλος εἰς τὴν ἠθικὴν φιλοσοφίαν, διδάσκων καὶ προτρέπων τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀρετήν. Ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ εἶναι τόσον ὀρθὴ καὶ φιλάνθρωπος, ὥστε δικαίως ἔλεγεν ὁ Κικέρων, ὅτι ἔλαβεν αὐτὴν οὐρανόθεν. Διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ ἐγνώρισε τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς μόνου Θεοῦ· καὶ τολμήσας νὰ κοινοποιήσῃ τὴν θείαν ταύτην ἀνακάλυψιν, κατηγορήθη ὡς ἄθεος παρὰ τῶν ἱερέων τῆς Δήμητρος, καὶ κατεδικάσθη νὰ πίῃ τὸ κώνειον ἐν ἡλικίᾳ 71 ἐτῶν. Ὁ βίος

καὶ αἱ ἠθικαὶ αὐτοῦ διδασκαλίαι ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Πλάτωνος. Ἡ βαθύνοια καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀρετῆς τοῦ Σωκράτους φαίνονται καὶ ἐκ τῶν ἀκολούθων ὀλίγων σκέψεων αὐτοῦ.

Ἂν ὁ Θεὸς ἔλεγε, πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ, ἔκρυψεν ἀφ᾽ ἡμῶν τὴν φύσιν τῶν ὄντων, ἔδειξεν ὅμως ἐν αὐτοῖς τὴν ὕπαρξιν τῆς ἑαυτοῦ θεότητος, τὴν σοφίαν, τὴν δύναμιν, καὶ τὴν ἀγαθότητα.

Ἡ σοφία, ἔλεγεν, εἶναι τῆς ψυχῆς ἡ ὑγεία.

Ἐσύγκρινε τοὺς ἀνθρώπους, ὅσοι εἰς τὰ πλούτη αὐτῶν ὑπερηφανευόμενοι γίνονται ὑβρισταὶ, μὲ ἵππους ἐπαιρομένους εἰς τὸ πολυτελὲς αὐτῶν σάγμα καὶ τὸν χρυσοῦν χαλινόν.

ΠΛΑΤΩΝ.

Πλάτων, ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος, ὅστις πρότερον ὠνομάζετο Ἀριστοκλῆς, ἐπεκράτησε δὲ τὸ ὄνομα Πλάτων, ὅπερ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὁ διδάσκαλος τῆς παλαίστρας, διότι εἶχεν ὤμους πλατεῖς, ἐγεννήθη κατὰ τὸ 426 πρὸ Χριστοῦ· ἐτελεύτησε δὲ ἐτῶν 81. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἐλέγετο Ἀρίστων, ἡ δὲ μήτηρ Περικτιόνη. Ἦτο γένους λαμπροῦ· ἐστάθη δὲ μαθητὴς ἐπιστήθιος τοῦ Σωκράτους. Ἔπλευσεν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ὅπου λέγουσι τινὲς, ὅτι ἐδιδάχθη καὶ τὰ δόγματα τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους· ἀλλ᾽ ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ περὶ τούτου, αἱ ἰδέαι τοῦ Πλάτωνος ἔχουσι τόσην ὁμοιότητα μὲ τὴν Παλαιὰν Γραφὴν, ὥστε ὁ Νουμένιος ὁ ἐκ τῆς ἐν Συρίᾳ Ἀπαμείας ὀνομάζει αὐτὸν Μωϋσῆν Ἀθηναῖον. Ἐπιστρέψας δὲ ἀπὸ τῆς Αἰγύπτου, ἤνοιξε σχολεῖον ἐν τῷ προαστείῳ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπερ ἐλέγετο Ἀκαδημία, ἐξ οὗ καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐπωνομάζοντο ὕστερον Ἀκαδημαϊκοί.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Σωκράτους, συνέγραψε καὶ ἐξέδωκεν ὅ,τι εἶχεν ἀκούσει παρ᾽ αὐτοῦ· διότι ὁ Σωκράτης δὲν συνέγραψεν οὐδὲν, πλὴν τινων Αἰσωπείων μύθων, οὓς μετέβαλεν εἰς τὸ ποιητικὸν, ὅτε εὑρίσκετο ἐν τῇ φυλακῇ. Ὁ Πλάτων συνέγραψε καὶ φυσικὰ καὶ μεταφυσικὰ, κτλ. τὸ ἀξιολογώτερον ὅμως τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἶναι οἱ ἠθικοὶ διάλογοι, ὧν τὸ ὕφος εἶναι εὐγενὲς, καὶ ἡ ἠθικὴ διδασκαλία γενικῶς θαυμαστή. Διὰ τὸ ὕψος τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ καὶ τὴν ἔξοχον μεγαλοφυΐαν ἐπωνομάσθη *θεῖος Πλάτων*· παριστάνει πανταχοῦ τὸν Θεὸν τιμωρὸν τῆς κακίας καὶ βραβευτὴν τῆς ἀρετῆς· δίδει ὀρθότατα ἀξιώματα περὶ τῆς εἰς τὸν πλησίον ἀγάπης, περὶ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, κτλ.

Ὅτε ἔβλεπεν εἰς ἄνθρωπόν τινα πρᾶξιν ἄτιμον, δὲν κατελάλει, ἀλλὰ σύννους γενόμενος, ἠρώτα ἐσωτερικῶς ἑαυτὸν, μήποτε ἔπραξέ τι τοιοῦτον.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐγεννήθη τὸ 382 πρὸ Χριστοῦ ἐν πόλει τινὶ τῆς Μακεδονίας λεγομένῃ Στάγειρα. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ ὠνομάζετο Νικόμαχος. Τὴν ἀρχὴν ἐδόθη εἰς τὰ πολεμικὰ, ὕστερον ὅμως ἀφιερώθη εἰς τὴν φιλοσοφίαν· ἐστάθη μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος· μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ διδασκάλου ὑπῆγεν εἰς Ἀταρνέα, πόλιν τῆς Αἰολίδος, ἧς ὁ ἡγεμὼν Ἑρμείας ἦτο φίλος αὐτοῦ· λέγουσι μάλιστα, ὅτι ἐνυμφεύθη τὴν ἀδελφὴν τοῦ ἡγεμόνος τούτου, ἄλλοι δὲ τὴν θυγατέρα, καὶ ἄλλοι τὴν ἀνεψιὰν Πυθιάδα. Ἀφοῦ δὲ ὁ Ἑρμείας συνελήφθη δολίως καὶ παρεδόθη εἰς τὸν Ἀρταξέρξην, ὁ Ἀριστοτέλης προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ Φιλίππου βασιλέως τῆς Μακεδονίας διδάσκαλος τοῦ Ἀλεξάνδρου· ὅπου διατρίψας ὀκτὼ ἔτη, ἐπέστρεψεν ἔπειτα εἰς τὰς Ἀθήνας, καὶ ἤνοιξε δημοσίαν σχολήν. Οἱ ἄρχοντες τῶν Ἀθηνῶν προσέφερον εἰς αὐτὸν τὸ Λύκειον, καὶ ἐκεῖ ἐδίδασκε τὴν φιλοσοφίαν συνήθως περιπατῶν· ὅθεν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐπωνομάσθησαν Περιπατητικοί. Συγχρόνως ἐδίδασκε καὶ ὁ Ξενοκράτης ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τοῦ Πλάτωνος. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος παρεκίνησε τὸν Ἀριστοτέλην νὰ συγγράψῃ φυσικὴν ἱστορίαν τῶν ζώων, καὶ ἔπεμψε πρὸς αὐτὸν ὀκτακόσια τάλαντα, διὰ νὰ ἐξοδεύῃ εἰς συνάθροισιν ζώων, καὶ εἰς ἄλλα ἀναγκαῖα μέσα τῆς σπουδῆς ταύτης. Εὐρυμέδων δὲ ὁ ἱερεὺς τῆς Δήμητρος διέβαλε τὸν Ἀριστοτέλην ὡς ἀσεβῆ· καὶ διὰ νὰ μὴ πάθῃ τὰ αὐτὰ μὲ τὸν Σωκράτην, ἔφυγεν εἰς Χαλκίδα πόλιν τῆς Εὐρίπου, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἡλικίας 63 ἐτῶν. Ὁ θάνατος αὐτοῦ λέγουσιν ἄλλοι μὲν ὅτι προῆλθεν ἐκ φαρμάκου, ἄλλοι δὲ ἐκ κωλικοῦ πόνου, καὶ ἄλλοι ἐκ λύπης, διότι δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξηγήσῃ τὰς παλιῤῥοίας τοῦ Εὐρίπου· ἀλλ᾽ ἡ τελευταία αὕτη αἰτία φαίνεται παντάπασιν ἀπίθανος. Τὰ ἀξιολογώτερα συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ἡ Λογικὴ, τὰ Ἠθικὰ, τὰ Πολιτικὰ, ἡ Ἱστορία τῶν ζώων, ἡ Ποιητικὴ καὶ ἡ Ῥητορική. Τὰ Ἠθικὰ καὶ Πολιτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους γέμουσι σοφωτάτων παρατηρήσεων.

ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΣ.

Ὁ Θεόφραστος, Λέσβιος ἐκ τῆς Ἐρεσσοῦ, υἱὸς γναφέως, ἐστάθη πρῶτον μαθητὴς τοῦ Λευκίππου, ἔπειτα τοῦ Πλάτωνος, καὶ τελευταῖον τοῦ Ἀριστοτέλους, ὃν καὶ διεδέχθη τὸ 324 πρὸ Χριστοῦ, καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐξέδωκε. Συνέγραψε δὲ καὶ αὐτὸς πάμπολλα (1), πλὴν κατὰ δυστυχίαν δὲν σώζονται, εἰ μὴ ὀλίγιστα, ἐξ ὧν εἶναι οἱ ἠθικοὶ Χαρακτῆρες, τὸ περὶ Φυτῶν, καὶ ἡ Λιθολογία. Συνέγραψε τοὺς

(1) Κατὰ μὲν τὸν Διογένην Λαέρτιον 220, κατὰ δὲ τὸν Μεούρσιον 232.

ἠθικοὺς χαρακτῆρας ἐν ἡλικίᾳ 99 ἐτῶν· ὅπερ δεικνύει ἐνταυτῷ τὴν ἀκμάζουσαν κρίσιν αὐτοῦ, τὸ ἀστεῖον τῆς φυσικῆς διαθέσεως, καὶ τὴν ἀδούλωτον παρατήρησιν, ὅτι διέκρινεν οὕτω καλῶς τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ γελοῖα ἐλαττώματα τῶν συγχρόνων. Ἔζησεν 107 ἔτη, καταγινόμενος εἰς τὴν σπουδὴν μέχρι τέλους ζωῆς. Λέγουσιν, ὅτι ἀποθνήσκων, παρεπονεῖτο εἰς τὸν Θεὸν, ὅτι δὲν ἐχάρισεν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀρκετοὺς χρόνους, διὰ νὰ τελειοποιῇ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ· τοῦτο δεικνύει πόσον συνῃσθάνετο τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιμελείας τοῦ λογικοῦ· ὅθεν ἐσυνείθιζε πολλάκις νὰ λέγῃ, ὅτι ἡ ἀνωφελὴς ἀνάλωσις τοῦ χρόνου εἶναι ἡ πλέον ἀξιοκατάκριτος ἀσωτία. Οὕτω καὶ ὁ σοφὸς Πλούταρχος διηγεῖται περὶ τοῦ Ἀρχιμήδου, ὅτι καὶ ἐνῷ ἐλούετο, ἔγραφε γεωμετρικὰ σχήματα, καὶ ἔλυε μαθηματικὰς προτάσεις· ὅτι ἀφοῦ διὰ τῶν μηχανῶν αὐτοῦ ἀντέστη πολὺν καιρὸν εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν Ῥωμαίων, ἐνῷ ἡ πατρὶς αὐτοῦ τέλος πάντων ᾐχμαλωτίζετο, αὐτὸς καὶ τὴν ὥραν ἐκείνην κατεγίνετο εἰς λύσιν τινὸς προβλήματος· καὶ ὅτε αἰφνιδίως ἐπελθὼν στρατιώτης Ῥωμαῖος, ἐζήτει νὰ φέρῃ αὐτὸν αἰχμάλωτον πρὸς τὸν στρατηγὸν Μάρκελλον, εἶπε νὰ προσμείνῃ ὀλίγον (1)· ὁ δὲ βάρβαρος θυμωθεὶς ἐθανάτωσεν αὐτόν!

ΚΙΚΕΡΩΝ.

Κικέρων, Μάρκος Τύλλιος, Ῥωμαῖος ῥήτωρ καὶ φιλόσοφος, ἐγεννήθη ἐν Ἀρπίνῳ, πόλει τῆς Ἰταλίας, τὸ 105 πρὸ Χριστοῦ. Ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἔδειξε θαυμαστὴν ἐπιμέλειαν ὑπὲρ τῆς ἀνατροφῆς τοῦ υἱοῦ του, ἐξαποστείλας αὐτὸν εἰς Ῥώμην, διὰ νὰ διδαχθῇ τὴν Ἑλληνικὴν Γλῶσσαν καὶ Φιλοσοφίαν, εἰς ἃ καὶ ἐπέδωκε λαμπρῶς, καὶ ἐστάθη μέγας φιλόσοφος καὶ ῥήτωρ. Ἀφοῦ δὲ ἐδόξασε καὶ ἔσωσε τὴν πατρίδα αὐτοῦ διὰ τῆς σοφίας καὶ ἀρετῆς, ἐθανατώθη ἀπανθρώπως τὸ 43 πρὸ Χριστοῦ διὰ προσταγῆς τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου ὑπὸ Ῥωμαίου τινὸς Ποπιλίου λεγομένου, ὃν εἶχε σώσει κατηγορηθέντα ποτὲ ἐπὶ πατροκτονίᾳ. Τὰ σωζόμενα συγγράμματα τοῦ Κικέρωνος εἶναι τέχνη ῥητορικὴ, λόγοι, ἐπιστολαὶ, πολιτικὰ, ἠθικὰ, κτλ. ἀξιόλογα τὰ πάντα διὰ τὴν πολυμάθειαν καὶ βαθεῖαν κρίσιν αὐτοῦ. Θεωρούμενος δὲ κατὰ τὸν κοινωνικὸν αὐτοῦ βίον, ἐστάθη ἐνάρετος, ἀστεῖος, καὶ κατὰ πάντα ἀξιαγάπητος· τὸ μόνον ἐλάττωμα αὐτοῦ ἦτο, ὅτι ἠγάπα παραπολὺ τὴν εἰρωνείαν.

Ὅτε τις τῶν ῥητόρων, Μάρκος Ἄππιος ὀνομαζόμενος, συνηγορῶν περί τινος μεγάλης δίκης ἔλεγεν, ὅτι ὁ φίλος, ὑπὲρ οὗ συνηγόρει, παρεκάλεσεν αὐτὸν νὰ δείξῃ μεγάλην προσοχὴν, ἀκρίβειαν, πολυμάθειαν,

(1) Πλουτ. Παράλλ. 220.

καὶ φιλαλήθειαν, ὁ Κικέρων ἀκούων ταῦτα ἐφώναξε, *τόσον λοιπὸν σκληροκάρδιος εἶσαι, ὥστε δὲν ἐφύλαξες οὐδὲν ἐκ τῶν ὅσα ὑπεσχέθης εἰς τὸν φίλον σου ;*

Κανίνιός τις γενόμενος ὕπατος, μετὰ δώδεκα ὥρας ἐπαύθη· ὁ Κικέρων ὑπάγων μετὰ τῶν ἄλλων βουλευτῶν νὰ χαιρετήσωσι τὸν ψηφισθέντα νέον ὕπατον, *ἂς σπεύσωμεν*, εἶπε, *διὰ νὰ προφθάσωμεν, πρὶν τελειώσῃ καὶ τούτου ἡ ὑπατεία.* Τοιαῦτα ἦσαν τὰ σκώμματα καὶ αἱ εἰρωνεῖαι τοῦ Κικέρωνος. Περὶ δὲ τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ λόγων καὶ φρονημάτων, δύναται ἕκαστος νὰ κρίνῃ ἐκ τῶν ἀκολούθων ὀλίγων.

Ὑπάρχει ἄνθρωπος, ἔλεγεν, ὅς τις βλέπων τὸν οὐρανὸν, καὶ παρατηρῶν τὰ ἐν αὐτῷ γινόμενα, δὲν ἐννοεῖ ἐναργέστατα, ὅτι κυβερνᾷ αὐτὸν ὑπέρτατος Νοῦς ; Ὅς τις ἀμφιβάλλει, δύναται ὁμοίως νὰ ἀμφιβάλλῃ καὶ ἂν ὑπάρχῃ ἥλιος.

Τὸ *γνῶθι σαυτὸν*, δὲν λέγεται μόνον διὰ νὰ ταπεινόνηται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ αἰσθάνηται τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν. Πᾶς ἄνθρωπος τῳόντι ἐξετάζων ἐσωτερικῶς ἑαυτὸν, θέλει εὑρεῖ ἴχνη τῆς Θεότητος· καὶ βλέπων ἑαυτὸν ὡς Ναὸν, ὅπου ὁ Θεὸς ἔθετο τὴν ψυχὴν, εἰκόνα τῆς Θεότητος αὐτοῦ, θέλει φρονεῖ καὶ πράττει ἄξια τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ.

Προκρίνω τὴν μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεώς μου, παρὰ ὅ,τι λέγουσιν ἔξω οἱ ἄνθρωποι περὶ ἐμοῦ (1).

Ἡ μεγαλητέρα τιμωρία τοῦ κακοποιοῦ εἶναι ἡ συνείδησις αὐτοῦ. Ταράττουσι καὶ καταδιώκουσιν αὐτὸν οὐχὶ Ἐριννύες φλογοφόροι, ἀλλ' οἱ ἐσωτερικοὶ καὶ ἀχώριστοι ἔλεγχοι τῆς συνειδήσεως, οἵτινες εἶναι αἱ ἀμοιβαὶ τῆς κακίας.

Νὰ στοχασθῶ ποτε ὡς ἄνθρωπον ἐλεύθερον ἐκεῖνον, ὃν μία γυνὴ κατεξουσιάζει ; ὃν προστάττει ὅ,τι θέλει, καὶ δὲν δύναται ν' ἀρνηθῇ τοῦτο εἰς αὐτὴν, ἢ νὰ ἐναντιωθῇ ; Ζητεῖ τι ; πρέπει νὰ δώσῃ αὐτό· κράζει αὐτόν ; πρέπει νὰ τρέξῃ· ἀποβάλλει αὐτόν ; πρέπει νὰ φύγῃ· φοβερίζει αὐτόν; πρέπει νὰ τρέμῃ. Τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον, ἔστω καὶ ὁ πλέον εὐγενὴς, ἐγὼ στοχάζομαι οὐχὶ ἁπλῶς δοῦλον, ἀλλὰ τὸ πλέον χαμερπὲς ἀνδράποδον.

Αἱ ἀταξίαι τῶν παθῶν δὲν προέρχονται ἄλλοθεν, εἰ μὴ ἐκ τῆς εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον ἀνυποταξίας ἡμῶν.

Μὲ δύο λέξεις δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν τὴν ἀρετὴν, λέγοντες, ὅτι εἶναι *λόγος ὀρθός*.

Πᾶσαι μὲν αἱ ἄλλαι ἡδοναὶ δεν εἶναι οὔτε παντὸς καιροῦ, οὔτε πάσης ἡλικίας, οὔτε παντὸς τόπου· ἡ παιδεία ὅμως καθ' ὅλην τὴν ζωὴν ἔχει χώραν· μορφόνει τὴν νεότητα, ὠφελεῖ τὴν ἀνδρ[illegible] ἡλικίαν, εὐ-

(1) Ἐννόει ὅμως, ἀναγνῶστα, συνείδησιν ἀδιάφθορον.

χαριςεῖ τὴν γεροντικὴν, παρηγορεῖ τὴν δυστυχίαν, λαμπρύνει τὴν εὐτυχίαν, συντροφεύει τὸν ἄνθρωπον ἡμέραν καὶ νύκτα, εὐφραίνει αὐτὸν ἐν τῇ πόλει, ἐνασχολεῖ αὐτὸν ἐν τῷ ἀγρῷ, ἀναπαύει αὐτὸν ἐν ταῖς ὁδοιπορίαις.

Ἂς φροντίζωμεν περὶ τῆς ὑγείας ἡμῶν· ἂς κάμνωμεν μετρίαν γύμνασιν τοῦ σώματος· ἂς τρώγωμεν καὶ ἂς πίνωμεν ὅσον εἶναι ἀρκετὸν πρὸς ἐπανόρθωσιν τῶν σωματικῶν ἡμῶν δυνάμεων, καὶ οὐχὶ μέχρι κόρου, ὅς τις ἀντὶ νὰ ἐπανορθόνῃ, μάλιστα καὶ φθείρει αὐτάς. Ἂς δεικνύωμεν ὅμως καὶ εἰς τὰς χρείας τοῦ πνεύματος ἴσην, καὶ ἔτι περισσοτέραν προμήθειαν, παρὰ εἰς τὸ σῶμα· διότι τὸ πνεῦμα εἶναι λύχνος, ἐξ οὗ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ λείπῃ τὸ ἔλαιον· ἄλλως δὲ, ὁ χρόνος διαβαίνων, δύναται νὰ σβύσῃ αὐτὸν μὲ τὴν πτέρυγα αὐτοῦ.

Ἀγαπῶ νὰ ὁμοιάζωσιν οἱ νέοι κατά τι τοὺς γέροντας, καὶ οἱ γέροντες τοὺς νέους. Ἂν φυλάττωμεν τὸν κανόνα τοῦτον, θέλομεν γηράσκει κατὰ τὸ σῶμα, οὐχὶ ὅμως καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα.

Ἡ ἐνθύμησις τῆς ἐναρέτου ζωῆς εἶναι παρηγορητικώτατον καταφύγιον τὴν ὥραν τοῦ θανάτου. Ἐν ὁποίῳ δήποτε χρόνῳ τελευτήσῃ ὁ ἀγαθοποιὸς ἄνθρωπος, δὲν ἔχει ποσῶς νὰ παραπονῆται ὅτι δὲν ἔζησεν ἀρκετά.

Οὐδεὶς δύναται ν᾽ ἀμφιβάλλῃ, ἐκτὸς ἐὰν ἦναι παντάπασιν κτηνώδης, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ἁπλουστάτη, ἀδιαίρετος, καὶ ἑπομένως ἀθάνατος· διότι ὁ θάνατος δὲν εἶναι, εἰμὴ διαίρεσις καὶ ἀνάλυσις τῶν συνθέτων.

Ἔσο βέβαιος, ὅτι εἰς πάντας τοὺς καλῶς ἀγωνισθέντας διὰ τὴν φύλαξιν, ὑπεράσπισιν, καὶ αὔξησιν τῆς πατρίδος αὐτῶν, εἶναι ἐν τῷ οὐρανῷ τόπος ὡρισμένος, ὅπου θέλουσιν ἀπολαμβάνει ἀτελεύτητον εὐδαιμονίαν.

Οἱ μεγάλοι ἂς γίνωνται καλὸν παράδειγμα εἰς τὸν λαὸν, καὶ τὰ πάντα θέλουσιν εἶσθαι καλά. Ὅταν τὰ πάθη καὶ αἱ κακίαι τῶν μεγάλων ὑπερχειλίσωσιν, ὁλόκληρος ἡ πόλις μολύνεται.

Ὅταν οἱ μεγάλοι ζῶσι κακῶς, κατὰ δύο τρόπους γίνονται ὀλέθριοι εἰς τὸ κοινόν· οὐ μόνον αὐτοὶ εἶναι κακοὶ πολῖται, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους μεταδίδουσι τὴν κακίαν· οὐ μόνον αὐτοὶ εἶναι διεφθαρμένοι, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους φθείρουσι. Τὸ παράδειγμα τῆς κακίας αὐτῶν εἶναι χειρότερον παρὰ τὴν κακίαν, ἣν αὐτοὶ πράττουσι.

Πρὸς κατόρθωσιν τῶν κοινῶν καλῶν πρέπει νὰ ἦναι ἡνωμένη ἡ φρόνησις μὲ τὴν δύναμιν.

Διὰ νὰ κρίνῃ τις ἄλλον ἂν ἦναι σοφὸς, ἀνάγκη αὐτὸς νὰ ἦναι σοφώτατος.

Δὲν ἐξεύρω διὰ τί οἱ πλειότεροι ἄνθρωποι προκρίνουσι μᾶλλον νὰ

ἀπατῶνται, καὶ πεισματικῶς νὰ μάχωνται διὰ μίαν τινὰ ἀρεστὴν εἰς αὐτοὺς ἰδέαν, παρὰ νὰ ζητῶσιν ἀπαθῶς τὴν ἀλήθειαν.

Ὅσον εἶναί τις ἄνθρωπος τίμιος, τόσον πλέον δυσκολεύεται νὰ ὑποπτευθῇ ἀτίμους τοὺς ἄλλους.

Ποτὲ δὲν ἐστοχάσθην ἀληθινὰ ἀγαθὰ οὔτε τοὺς θησαυροὺς, οὔτε τὰ παλάτια, οὔτε τὰ ἀξιώματα, ἐξ ὧν λαμβάνομεν ὑπόληψιν ἢ ἐξουσίαν, οὔτε τὰς ἡδονὰς, εἰς ἃς ὑποδουλοῦνται οἱ ἄνθρωποι· πάντοτε βλέπω, ὅτι ἡ αὐτὴ ἀπληστία μένει ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀφθονίας· διότι τῶν παθῶν ἡ δίψα δὲν σβύνεται ποτέ. Βασανίζονται οἱ ἄνθρωποι οὐ μόνον ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἀποκτήσεως, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς ἀποβολῆς. Ἄλλο λοιπὸν ἀληθινὸν ἀγαθὸν δὲν γνωρίζω, παρὰ τὸ σύμφωνον μὲ τὴν δικαιοσύνην, μὲ τὴν τιμὴν, καὶ μὲ τὴν ἀρετήν.

Ἂς μὲ περιγελάσῃ ὅς τις θέλει· ἐγὼ δίδω πάντοτε τὴν προτίμησιν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, παρὰ εἰς πάσας τὰς ἀνοήτους ἰδέας τοῦ ὄχλου.

Ἂς μεταχειριζώμεθα ἐν ταῖς συνομιλίαις ἡμῶν τὴν γλυκύτητα τῶν μαθητῶν τοῦ Σωκράτους· μακρὰν τὸ πεῖσμα· ἔστω πάντοτε τίμιος ὁ τόνος· ἂς μὴ κρατῶμεν τὸν λόγον ὡς ἴδιον ἡμῶν κτῆμα, ἀλλ' ἂς ὑποφέρωμεν νὰ ἔχῃ εἰς αὐτὸν ἕκαστος μερίδιον, ὡς καὶ εἰς τὰ ἄλλα.

Ἀπατᾶται πολὺ ὅς τις φαντάζεται, ὅτι δύναται νὰ ἀπολαμβάνῃ πάντοτε τὴν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων, ὅταν φορῇ ἀπατηλὸν προσωπεῖον ἀρετῆς. Τὸ κατ' ἐπιφάνειαν, ὀλίγον καιρὸν κρατεῖ· διότι ὁμοιάζει τὰ ἄνθη, ἅπερ μόλις φαίνονται, καὶ μετ' ὀλίγον πίπτουσιν. Ἡ ἀληθὴς ὅμως ὑπόληψις ἔχει ῥίζας βαθείας, καὶ αὐξάνεται πάντοτε.

Ἡ ἀπάτη εἶναι ἀνθρώπινον· ἡ ἐπιμονὴ ὅμως εἰς ἀπάτην εἶναι παραφρονοῦντος ἀνθρώπου.

Δὲν εἶναι ἐν τῷ κόσμῳ οὐδὲν δεινὸν πλέον ἀνυπόφορον, παρὰ τὸν ἀνόητον εὐτυχῆ.

Ποῖα ἐγκώμια δὲν χρεωστοῦνται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, ὅταν ὁ ἄνθρωπος, διὰ νὰ ἦναι εὐτυχὴς πάντοτε, δὲν χρειάζηται ἄλλο, εἰμὴ νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον!

ΣΕΝΕΚΑΣ.

Ὁ Σένεκας ἐγεννήθη τὸ δέκατον τρίτον, ἢ κατ' ἄλλους τὸ ὄγδοον ἔτος μετὰ Χριστὸν, ἐν Κορδύβῃ πόλει τῆς Ἱσπανίας. Ἐστάθη κατ' ἀρχὰς ἔνδοξος ῥήτωρ ἐν Ῥώμῃ· ὕστερον δὲ παραιτηθεὶς τῶν δικαστηρίων, ἐδόθη εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Γενόμενος διδάσκαλος τοῦ περιβοήτου Νέρωνος, τοῦ υἱοθετηθέντος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Κλαυδίου, κατέβαλε πᾶσαν ἐπιμέλειαν, διὰ νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἐνάρετον βασιλέα· καὶ τῷόντι ἐνόσῳ ὁ Νέρων ἠκολούθει τὰς συμβουλὰς τοῦ διδασκάλου, ἠγαπᾶτο ὑπὸ πάντων· ἦτον ὅμως ὑποκριτὴς, καὶ ἐφύλαττε τὰ παραγγέλμα-

τα τῆς ἀρετῆς κατ' ἐπιφάνειαν, οὐχὶ μὲ προαίρεσιν ἐσωτερικὴν καὶ εὐπείθειαν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ὅθεν ἡ κολακεία εὗρεν εὔκολον εἴσοδον εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, καὶ κατώρθωσε πλειότερον παρ' ὅσον ἤθελε· διότι τὸ μιαρὸν τοῦτο ὕπουλον θηρίον ζητεῖ πάντοτε νὰ φθείρῃ τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν τῶν δυνατῶν, μὲ σκοπὸν νὰ ἐκτελῇ ἀκωλύτως τὰς θηριώδεις καὶ ἀπανθρώπους ὀρέξεις αὐτοῦ· ὡς ἐπιτοπλεῖστον ὅμως τὸ μίασμα τῆς κολακείας προξενεῖ τοσαύτην διαφθορὰν εἰς τὸν μιαινόμενον, ὥστε φέρει εἰς παντελῆ ἀλογίαν καὶ μανίαν ὀλέθριον καὶ αὐτὸν καὶ τοὺς κολακεύοντας. Ὁ Νέρων ἐκεῖνος, ὅς τις, ὅτε ποτὲ ἔφεραν εἰς αὐτὸν νὰ ὑπογράψῃ θανατηφόρον ἀπόφασιν τοῦ δικαστηρίου κατά τινος κακούργου, εἶπεν: *εἴθε μὴ ἤξευρον νὰ γράφω·* οὗτος ἔλεγεν ὕστερον: *ἐπεθύμουν ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος νὰ εἶχε μίαν μόνην κεφαλὴν, διὰ νὰ λάβω τὴν εὐχαρίστησιν διὰ μιᾶς ν' ἀποκεφαλίσω αὐτό.* Ὁ Νέρων λοιπὸν μὴ ὑποφέρων νὰ ἔχῃ τὴν ἀρετὴν τοῦ διδασκάλου ἔλεγχον τῶν ἑαυτοῦ κακιῶν, προσέταξε τινὰ δοῦλον τοῦ Σενέκα Κλεονίκην ὀνομαζόμενον νὰ φαρμακώσῃ αὐτόν. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τοῦτο ἀπέτυχεν, ἢ ἐκ φιλανθρωπίας τοῦ δούλου ἢ διὰ τὴν προφύλαξιν τοῦ Σενέκα, ὁ Νέρων κατηγόρησε τὸν ἀθωότατον διδάσκαλον ὡς μέτοχον τῆς ὑπὸ τοῦ Πίσωνος γενομένης συνωμοσίας κατ' αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ τῇ προφάσει ταύτῃ κατεδίκασεν αὐτὸν νὰ θανατωθῇ, ἀφήσας νὰ ἐκλέξῃ τὸν τρόπον τοῦ θανάτου. Ὁ Σένεκας ἔκλεξε νὰ ἀνοίξωσι τὰς φλέβας αὐτοῦ, καὶ οὕτως ἐτελεύτησεν ἡλικίας 53 ἐτῶν.

Ὁ φιλόσοφος οὗτος συνέγραψε πολλὰς καὶ ἀξιολόγους δημηγορίας, αἵτινες ὅμως δὲν σώζονται. Ἐκ τῶν σωζομένων τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ φιλοσοφίας τὰ κυριώτερα εἶναι περὶ θυμοῦ· περὶ παραμυθίας· περὶ προνοίας· περὶ ἀταραξίας ψυχῆς· περὶ σταθερότητος τοῦ σοφοῦ· περὶ ἐπιεικείας· περὶ βραχυζωΐας· περὶ εὐδαίμονος βίου· περὶ ἀγαθοποιΐας, κτλ. Ἂν ἐξαιρέσωμεν ὀλίγας τινὰς Στωϊκὰς ὑπερβολὰς, πάντα τὰ ἠθικὰ αὐτοῦ συγγράμματα εἶναι ἀξιόλογα καὶ ὠφελιμώτατα, ὡς ἐκ τῶν ἀκολούθων ϛοχασμῶν καὶ ἀξιωμάτων αὐτοῦ δύναται ἕκαστος νὰ βεβαιωθῇ.

Ἀγαπῶμεν τοὺς γονεῖς· καὶ πρέπει βεβαίως νὰ ἀγαπῶμεν αὐτοὺς, ἂν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ζητῶσιν οἱ ἄνθρωποι τὸν γάμον μὲ σκοπὸν τεκνοποιΐας· ἀλλὰ πόσον ὀφείλομεν νὰ ἀγαπῶμεν τὸν Θεόν! Οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ ὅτι ἔπλασε τὸν ἄνθρωπον ἄνευ σκοποῦ· διότι εἰς πάντας προητοίμασε τὰς ἀναγκαίας τροφὰς καὶ βοηθείας· ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ κόσμου ἐπρονόησε περὶ ἡμῶν, καὶ διέταξε τὸ πᾶν οὕτως, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν ὅτι πάντοτε ἐστάθημεν τὸ ἀντικείμενον τῶν φροντίδων καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ.

Ἀπαρίθμησον, ἄνθρωπε, τὰς εὐεργεσίας, ὅσας ἐπεσώρευσεν εἰς σὲ ὁ Θεός. Οὗτος ὁ φιλοστοργότατος πατὴρ σ' ἔμαθε νὰ ὑποτάττῃς τόσα ζῶα δυνατώτερά σου· παρ' αὐτοῦ ἔλαβες τὰς διανοητικὰς δυνάμεις· εἰς

αὐτὸν χρεωστεῖς τὰς τέχνας, καὶ τὸν πλοῦτον, ὃν ἔχεις, καὶ τόσα φυσικὰ προϊόντα χρήσιμα εἰς τὰς χρείας σου, καὶ τὴν ἀφθονίαν τῶν ἀγαθῶν παντὸς εἴδους· ἐξέτασον πάντα τὰ κτίσματα, καὶ ἀφοῦ παρατηρήσῃς τὰ προτερήματα αὐτῶν, θέλεις εὑρεῖ ὅτι τὰ σὰ εἶναι ἔτι πολυτιμότερα. Θεώρησον προσεκτικῶς πῶς ἐφέρθη πρὸς σὲ ὁ Θεὸς, καὶ θέλεις ὁμολογήσει, ὅτι εἶσαι τὸ τιμιώτερον ἀντικείμενον τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. Ναὶ τῇ ἀληθείᾳ, σὲ ἠγάπησε, καὶ σὲ ἀγαπᾷ καθ' ὑπερβολήν· ἔδωκεν εἰς σὲ τὴν πλέον ἔντιμον τάξιν ἐν τῷ κόσμῳ, τάξας σε ἀμέσως δεύτερον ἑαυτοῦ.

Ἃς εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς Κύριον τόσον ἀγαθὸν, καὶ ἃς μὴ ζητῶμεν προφάσεις εἰς τὴν ἔνδειαν καὶ ἀδυναμίαν ἡμῶν. Δὲν δύναται οὐδὲν νὰ κάμῃ ἡμᾶς νὰ λησμονήσωμεν τὴν εὐγνωμοσύνην, ἣν ὀφείλομεν πρὸς τὸν ὑπέρτατον Κύριον τοῦ Παντός.

Ὅλος ὁ κόσμος εἶναι ναὸς τῆς Θεότητος· ναὸς σεβαστὸς, καὶ μόνος ἄξιος τῆς θείας μεγαλειότητος. Ὢ τερατώδης ἀπάτη, νὰ πιστεύῃ τις, ὅτι δημιούργημα τόσον ὡραῖον, τόσον ἐναρμόνιον, τόσον διαιωνίζον, δύναται ποτὲ νὰ ἦναι ἔργον τῆς τύχης!

Ἃς ἀκούσωμεν τοὺς σοφοὺς, οἵτινες δεικνύουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν ἀνάβασιν τοῦ οὐρανοῦ· αὐτοὶ λέγουσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀναβαίνει ἐκεῖ διὰ τῆς λιτότητος, διὰ τῆς μετριότητος, δι' ἀρετῆς σταθερᾶς καὶ ἀπαρασαλεύτου. Ὁ Θεὸς δὲν φθονεῖ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου· αἱ πύλαι τῆς οὐρανίου κατοικίας αὐτοῦ εἶναι ἀνεωγμέναι· αὐτὸς ἐκτείνει τὴν θείαν αὐτοῦ χεῖρα πρὸς τοὺς ἀγωνιζομένους νὰ ἀναβῶσι. Μὴ θαύμαζε, ὅτι ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀναβῇ πρὸς τὸν Θεόν. Ὁ Θεὸς δὲν ἦλθεν εἰς ἡμᾶς; καὶ τὸ μεγαλήτερον, δὲν κατῴκησεν ἐν ἡμῖν; Ναὶ, ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ δικαίου κατοικεῖ· θεῖον σπέρμα ἔγκειται εἰς τὰ σώματα ἡμῶν· ἡ ἐνάρετος καρδία περιθάλπει αὐτὸ, καὶ οὕτω βλαστάνει καὶ δίδει καρποὺς πράξεων ἀξίους τῆς εὐγενεστάτης αἰτίας, ἐξ ἧς ἐμψυχόνεται.

Νὰ τιμῶμεν τὸν Θεὸν, εἶναι νὰ γνωρίσωμεν αὐτὸν, νὰ ἤμεθα βέβαιοι ὅτι ὑπάρχει, νὰ προσφέρωμεν λατρείαν εἰς τὴν ὑπερτάτην μεγαλειότητα αὐτοῦ, καὶ εὐχαριστίας εἰς τὴν ἀγαθότητα αὐτοῦ. Θέλεις νὰ τιμᾷς τὸν Θεόν; ἔσο καλὸς ἄνθρωπος· ὅταν μιμῆσαι αὐτὸν, τότε λατρεύεις αὐτόν.

Ἃς ζητῶμεν παρὰ Θεοῦ εὐθύτητα καρδίας, ὀρθότητα πνεύματος, καὶ σώματος ὑγείαν. Ὢ ἀνοησία τῶν ἀνθρώπων! ζητοῦσι παρὰ Θεοῦ μετὰ φωνῆς ταπεινῆς ἀνάξια καὶ αἰσχρὰ πράγματα. Ἐάν τις πλησιάσῃ διὰ νὰ ἀκούσῃ αὐτοὺς, σιωπῶσιν ἐντρεπόμενοι· ἔπειτα τολμῶσι νὰ ἐμπιστεύωνται εἰς τὸν Θεὸν ἄτιμα μυστικὰ, τὰ ὁποῖα ἤθελον ἐντραπῆ νὰ φανερώσωσιν εἰς ἀνθρώπους! Ἔχε λοιπὸν κανόνα τῆς διαγωγῆς σου τὸ ἀξιόλογον τοῦτο παράγγελμα: *Νὰ ζῇς μὲ τοὺς ἀνθρώπους, ὡς νὰ ἦ-*

ναι παρὼν ὁ Θεὸς καὶ νὰ σὲ βλέπῃ· νὰ ὁμιλῇς δὲ μὲ τὸν Θεὸν ὡς νὰ ἦναι παρόντες ἄνθρωποι καὶ νὰ σὲ ἀκούωσι.

Δὲν εἶναι ἀφεύκτως ἀναγκαῖον νὰ οἰκοδομῶμεν ναοὺς μεγαλοπρεπεῖς εἰς δόξαν Θεοῦ· τὸ οὐσιῶδες εἶναι νὰ ἀφιερόνωμεν εἰς αὐτὸν πρὸς κατοίκησιν αὐτοῦ τὴν καρδίαν ἡμῶν. Τὸ αἷμα τῶν ταύρων, τὸ χρυσίον καὶ τὸ ἀργύριον, αἱ πλέον πολύτιμοι προσφοραὶ, ποτὲ δὲν δύνανται καθ' ἑαυτὰς νὰ ἀρέσωσιν εἰς αὐτόν. Θέλησις εὐθεῖα καὶ καθαρὰ, καρδία ἐνάρετος, ἰδοὺ ποία εἶναι ἡ πλέον εὐάρεστος προσφορὰ εἰς τὴν Θεότητα αὐτοῦ.

Πόση διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἀγάπης τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς πρὸς τὰ τέκνα! Ὁ πατὴρ ἀποσπᾷ αὐτὰ ἀλύπως ἐκ τοῦ ὕπνου διὰ νὰ σπουδάσωσι· ποτὲ δὲν συγχωρεῖ εἰς αὐτὰ τὴν ἀργίαν· δὲν οἰκτείρει οὔτε τοὺς ἱδρῶτας, οὔτε τὰ δάκρυα αὐτῶν. Ἡ μήτηρ ἐξ ἐναντίας κολακεύει αὐτά· καὶ τὴν πλέον ἐλαφρὰν γύμνασιν νομίζει βλαπτικὴν εἰς τὴν ὑγείαν αὐτῶν· ἐμποδίζει τὸν κόπον, καὶ πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ πικράνῃ αὐτὰ, ἢ νὰ κάμῃ νὰ κλαύσωσιν. Ἀλλ' ὁ Θεὸς δὲν ἔχει πρὸς τὸν δίκαιον ἄνδρα τὴν γυναικώδη ταύτην μαλακότητα· ἀγαπᾷ αὐτὸν, χωρὶς ὅμως μαλθακότητα. Ἂς σκληρυνθῇ, λέγει, εἰς τὸν κόπον, εἰς τὴν θλίψιν, καὶ εἰς τὰς δυστυχίας· οὕτω καθίσταται δυνατὸς καὶ ῥωμαλέος. Ὁ πάντοτε εὐτυχῶν πίπτει χωρὶς ἀνόρθωσιν ἐν τῇ πρώτῃ προσβολῇ τῆς ἀτυχίας· ὅς τις ὅμως ἐπάλαισε μὲ τὴν τύχην πολὺν καιρὸν, οὗτος δὲν φοβεῖται πλέον τὰς ἐναντίας προσβολὰς αὐτῆς· εἶναι δεδοκιμασμένος, καὶ ἂν πέσῃ, εὑρίσκει ἀκόμη τρόπους νὰ ἀνορθωθῇ.

Ἀπορεῖς, ὅτι ὁ Θεὸς ἀγαπῶν τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους, καὶ θέλων νὰ ὑψώσῃ αὐτοὺς εἰς τὸ ἄκρον τῆς τελειότητος, ἀφίνει αὐτοὺς νὰ παλαίωσι μὲ τὴν τύχην. Ἐγὼ ὅμως δὲν θαυμάζω, ὅτι εὐχαριστεῖται ἐνίοτε νὰ γίνηται θεατὴς τοιαύτης μάχης· τὸ πλέον γλυκὺ θέαμα εἰς τὸν Θεὸν, καὶ τὸ πλέον ἄξιον νὰ ἑλκύσῃ τὰ βλέμματα αὐτοῦ, εἶναι ἐνάρετος ἀνὴρ παλαίων μὲ τὴν ἐναντίαν τύχην, καὶ θριαμβεύων κατ' αὐτῆς.

Εἶσαι ἀνδρεῖος· ποίας ὅμως ἀποδείξεις ἔχεις τῆς ἀνδρείας σου, ἂν δὲν ἠκολούθησε περίστασις νὰ φανῇς; Ὑπάγεις εἰς τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας· νικητὴς ὅμως δὲν δύνασαι νὰ κηρυχθῇς, ἂν δὲν ἔχῃς ἀνταγωνιστήν· τὸ αὐτὸ εἶναι καὶ περὶ τῆς ἐναρέτου ψυχῆς, ἥτις ἀκόμη δὲν ἔτυχε νὰ δείξῃ τὴν ἀρετὴν αὐτῆς. Οἱ πολεμικοὶ καυχῶνται εἰς ἃ ἔλαβον τραύματα, καὶ στοχάζονται τιμὴν εἰς ἑαυτοὺς νὰ δεικνύωσιν αὐτά. Τὸ ἐκ τῶν πολεμικῶν τραυμάτων χυνόμενον αἷμα ἐμπνέει εἰς αὐτοὺς γενναίαν χαράν. Ὅταν ἐπιστρέψωσιν ἀπὸ τῆς μάχης, ἐν ᾗ πάντες ἠγωνίσθησαν ἀνδρείως, οἱ πληγωθέντες σύρουσι τα βλέμματα τῶν θεατῶν μᾶλλον, παρὰ οἱ ἀπλήγωτοι. Πῶς λοιπὸν νὰ βεβαιωθῶ, ὅτι ἤθελες ὑποφέρει ἀνδρείως τὴν πτωχείαν, ἐνῷ εὑρίσκεσαι ἐν ἀφθονίᾳ πλούτου; ἢ ὅτι θέλεις δείξει γενναίαν ἀδιαφορίαν εἰς τὰς καταφρονήσεις, εἰς τὰς

ὕβρεις, καὶ εἰς τὰ δημόσια μίση, ἐνῷ πάντες ἐπικροτοῦσιν εἰς σὲ, καὶ πανταχοῦ σὲ ἀκολουθεῖ ἡ τυφλὴ τοῦ λαοῦ εὔνοια; Εἶσαι εὔγλωττος, ὅταν ἦναι χρεία νὰ παρηγορήσῃς ἄλλους· περισσότερον ὅμως ἤθελον σὲ θαυμάσει, ἂν ἐν τῇ αὐτῇ περιςάσει εὑρισκόμενος, ἐχαλίνονες μόνος τὴν λύπην σου.

Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πατὴρ ἡμῶν· εἰς αὐτὸν ἀναβαίνει καὶ τελειόνει πάντων τῶν ἀνθρώπων ἡ γενεαλογία διὰ βαθμῶν μᾶλλον ἢ ἧττον μεγαλητέρων. Δὲν πρέπει νὰ καταφρονῶμεν οὐδένα ἄνθρωπον, καὶ ἂν ἦναι ἐκ τῆς πλέον ἀδόξου καὶ πτωχικῆς γενεᾶς. Δὲν συσταίνουσι τὴν ἀληθινὴν ὑπόληψιν τὰ τυχηρὰ ἀγαθὰ, ἀλλὰ τὰ ἤθη· τὰ ἤθη κρέμανται ἐξ ἡμῶν· ὁ δὲ πλοῦτος καὶ αἱ ἀξίαι ἐκ τῆς τύχης.

Πείθομαι εὐχαρίστως εἰς τὴν γνώμην τοσούτων μεγάλων ἀνδρῶν, οἵτινες διδάσκουσι τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ἐναγκαλίζομαι τὴν ἐλπίδα ταύτην· καὶ ἡ αἰωνιότης, ἣν μετ' ὀλίγον μέλλω νὰ ἀπολαύσω, μὲ κάμνει νὰ μὴ λατρεύω τὸ σῶμα τοῦτο, ὅπερ μὲ κρατεῖ ἐπὶ τῆς γῆς.

Ἀπὸ τοῦ νῦν δύνασαι, ἄνθρωπε, νὰ ὑψωθῇς μέχρι τοῦ θρόνου τῆς Θεότητος. Δὲν θέλουσι σὲ ἀναβιβάσει ἐκεῖ τὰ πλούτη, διότι ὁ Θεὸς δὲν ἔχει χρείαν ἀργυρίου ἢ χρυσίου· οὔτε τὰ πολυτελῆ φορέματα, διότι καὶ τούτων δὲν ἔχει οὐδεμίαν χρείαν· οὔτε ἡ ὑπόληψις, οὔτε ἡ λαμπρότης, οὔτε ἡ δόξα, οὔτε τὸ πλῆθος τῶν δούλων, οἵτινες σηκόνουσι τὸ φορεῖόν σου ἐν τῇ πόλει καὶ ἐν τοῖς ἀγροῖς. Ὁ μέγας οὗτος Θεὸς εἶναι παντοδύναμος, καὶ μόνος κρατεῖ τὸ πᾶν. Τί λοιπὸν θέλει σὲ ἀναβιβάσει ἐκεῖ; ἡ ψυχὴ, ἂν μόνον ἦναι καθαρὰ, ἀγαθοποιὸς, καὶ ἐνάρετος.

Ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ μόνον ἀγαθὸν τοῦ ἀνθρώπου· καὶ πάντων τῶν ἄλλων ἂν στερῆται, μὲ αὐτὴν μόνην εἶναι ἀξιότιμος· ἐξ ἐναντίας, ἄνευ τῆς ἀρετῆς, πάντα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ δὲν δύνανται νὰ προφυλάξωσιν αὐτὸν ἀπὸ τῆς κατακρίσεως καὶ καταφρονήσεως.

Ὁ ἐνάρετος ἄνθρωπος ἔχει πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ παλαιὸν τοῦτο ἀξίωμα, *Ὅτι πρέπει νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς τὸν Θεόν*. Τὸ πᾶν, ἐν ᾧ γεννώμεθα, εἶναι ἐπικράτεια μοναρχικὴ, καὶ ἡ ἐλευθερία ἡμῶν κρέμαται ἀπὸ τῆς ὑποταγῆς ἡμῶν εἰς τὸν μονάρχην Θεὸν τοῦ παντός.

Ἡ νεότης πρέπει μάλιστα νὰ δίδωται εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἀληθείας, καὶ εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ λογικοῦ· νὰ κάμῃ σοφὸν σύστημα διαγωγῆς, καὶ νὰ λάβῃ ἕξιν εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς.

Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ γίνηται ὠφέλιμος εἰς πολλοὺς, ἂν ἦναι δυνατόν· ἢ τοὐλάχιστον, εἰς τοὺς φίλους, εἰς τοὺς συγγενεῖς, τέλος πάντων εἰς ἑαυτόν. Πᾶς ἄνθρωπος, πᾶς πολίτης ὀφείλει εἰς τὸ κοινὸν τὴν δούλευσιν ταύτην· δούλευσις εἰς τὸ κοινὸν εἶναι νὰ κατασταίνωμεν καὶ ἄλλους τινὰς εὐτυχεῖς. Καθὼς ἐκεῖνος, ὅς τις παραδίδεται εἰς τὴν κακίαν, δὲν βλάπτει μόνον ἑαυτὸν, ἀλλὰ καὶ ὅσους ἠδύνατο νὰ διορθώσῃ

μὲ τὸ παράδειγμα τῆς καλῆς αὐτοῦ διαγωγῆς, οὕτω δουλεύει τὸ κοινόν, καὶ ὅς τις σπουδάζει νὰ κατασταθῇ ἄξιος νὰ δουλεύσῃ αὐτὸ πραγματικῶς, ἐπιμελούμενος τὴν ἰδίαν ἑαυτοῦ τελειοποίησιν.

Οἱ σοφοὶ ἐστάθησαν ὠφελιμώτεροι διὰ τῶν συγγραμμάτων, ἅτινα φωτίζουσιν ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος, παρὰ ἐὰν ἤθελον εἶσθαι ἡγεμόνες στρατευμάτων, διοικηταὶ λαῶν, καὶ οἰκισταὶ πόλεων· διότι γίνονται διδάσκαλοι πάντων τῶν ἀνθρώπων παρόντων καὶ μεταγενεστέρων.

Ἀρκεῖ νὰ ἴδωμεν τὸν θυμούμενον, διὰ νὰ βεβαιωθῶμεν, ὅτι εἶναι μαινόμενος· οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ σπινθηροβολοῦσι, τὸ αἷμα ἀναβαῖνον ἐξάπτει τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, τὰ χείλη παρασύρονται, τρύζει τοὺς ὀδόντας, φρίσσει, πνευστιᾷ, τρέμει, διακόπτεται τὴν φωνὴν, κτυπᾷ τὴν γῆν μὲ τοὺς πόδας· τί ἄλλο δεικνύουσι ταῦτα, παρὰ πάθος μισητὸν ἐξίσου καὶ ἀηδὲς εἰς τὴν ὄψιν; Ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον, ἤθελέ τις εἰπεῖ, ν' ἀποφύγωμεν τὸ πάθος τοῦ θυμοῦ· τοιαύτη νίκη ὑπερβαίνει τὰς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἀποκρίνομαι πρὸς τοῦτον, ὅτι δὲν εἶναι οὐδὲν πάθος τόσον ἀχαλίνωτον, ὥστε νὰ μὴ δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑποτάξῃ αὐτό. Τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου δύναται ὅ,τι θέλει· βλέπομεν ἀνθρώπους, οἵτινες παραιτοῦσι τὴν οἰνοποσίαν καὶ ἄλλας ἡδυπαθείας. Ἡμεῖς λοιπὸν δὲν πρέπει νὰ ἐπιμεληθῶμεν τὴν ἀπόκτησιν τῆς ὑπομονῆς, ἧς ἡ ἀνταμοιβὴ εἶναι τὸ μεγαλήτερον ἀγαθὸν τοῦ κόσμου; ἡ ἡσυχία λέγω, τῆς καρδίας, καὶ ἡ τελεία τοῦ πνεύματος ἀνάπαυσις; Δὲν εἶναι τὰ πάθη ἡμῶν ἀθεράπευτα, οὔτε ἡ ὁδὸς τῆς ἀρετῆς τόσον δύσκολος, ὅσον τινὲς φαντάζονται αὐτήν.

Ἡ σπουδὴ εἶναι τὸ μόνον μέσον, δι' οὗ ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀηδίαν τῆς ζωῆς. Διὰ τῆς σπουδῆς παρέρχεται ὁ καιρὸς ἀνεπαισθήτως. Ἡ σπουδὴ δὲν ἀφίνει ἡμᾶς ποτὲ οὔτε ἑαυτοὺς νὰ βαρυνώμεθα, οὔτε εἰς τοὺς ἄλλους νὰ ἤμεθα ἀνωφελεῖς. Διὰ τῆς σπουδῆς ἀξιούμεθα καὶ τῆς συναναστροφῆς τῶν σοφῶν καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν, ἀναγινώσκοντες τὰ συγγράμματα αὐτῶν.

ΠΛΙΝΙΟΣ Ο ΝΕΩΤΕΡΟΣ.

Ὁ νεώτερος Πλίνιος ἦτο ἀνεψιὸς καὶ θετὸς υἱὸς τοῦ πρεσβυτέρου Πλινίου, μαθητὴς δὲ τοῦ Κιντιλιανοῦ. Ἐγεννήθη ἐν Κώμῳ, πόλει τῆς ἀρκτῴας Ἰταλίας, εἰς ἣν ἀφιέρωσε βιβλιοθήκην καὶ χρήματα ἱκανά, διὰ νὰ τρέφωνται νέοι φιλομαθεῖς. Ἤκμασε περὶ τὰ μέσα τῆς πρώτης ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος, καὶ ἐτελεύτησε περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς δευτέρας ἐν ἡλικίᾳ 52 ἐτῶν. Δὲν συνέγραψεν ἰδιαιτέρως οὐδὲν ἠθικὸν σύγγραμμα· ἀριθμεῖται ὅμως εἰς τὴν τάξιν τῶν καλητέρων ἠθικῶν συγγραφέων διὰ τὰς θαυμαστὰς ἐπιστολὰς αὐτοῦ. Τὰ μεγάλα προτερήματα τοῦ Πλινίου προεβίβασαν αὐτὸν εἰς τὰ πρῶτα ἀξιώματα τῆς Ρώ-

μης. Ἔπαρχος ὢν ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Δομετιανοῦ, δὲν ἐφοβήθη νὰ ῥίψῃ ἑαυτὸν εἰς τοὺς πλέον μεγάλους κινδύνους, διὰ νὰ ὑπερασπίσῃ πολλοὺς ἐναρέτους ἄνδρας ἐναντίον τῆς ἀπανθρώπου σκληρότητος τοῦ τυραννικοῦ ἐκείνου Αὐτοκράτορος. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Δομετιανοῦ ἐστάθη κατὰ σειρὰν δήμαρχος, ἀστυνόμος, ὕπατος, ἄρχων τῆς Βιθυνίας, καὶ, τὸ πλέον ἔνδοξον, φίλος τοῦ ἐναρέτου Αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ. Ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλινίου δὲν σώζονται εἰ μὴ αἱ ἐπιστολαὶ, καὶ ὁ πανηγυρικὸς λόγος, ὃν ἔκαμεν εἰς τὸν Τραϊανόν. Αἱ ἐπιστολαὶ ὁμολογοῦνται παρὰ πάντων θησαυρὸς πρακτικῆς ἀρετῆς· ἐμπνέουσιν εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου τὰ πλέον ὡραῖα καὶ ὑψηλὰ αἰσθήματα· παντοῦ φαίνεται ψυχὴ γενναία, φιλάγαθος καὶ εὐεργετικὴ, οὐ μόνον εἰς φίλους καὶ γνωστοὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς ὅν τινα ἤθελε λάβει χρείαν τῆς προστασίας αὐτοῦ, γνωστὸν, ἀγνώριστον, πολίτην ἢ ξένον. Ἡ δικαία ὑπεράσπισις αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν, οὓς οἱ ἐχθροὶ ἐσυκοφάντησαν ὡς ἐπιβούλους καὶ ταραχοποιοὺς, ἀποδεικνύει πόσον ἦτο ζωλωτὴς τῆς δικαιοσύνης καὶ εὐεργέτης παγκόσμιος.

Ἀγωνίζου, ἔλεγε, νὰ ἀποκτήσῃς τι ἀγαθὸν, ὅπερ ὁ χρόνος δὲν δύναται νὰ ἀφαιρέσῃ ἀπὸ σοῦ. Πάντα τὰ ἄλλα ἀγαθὰ μεταβάλλονται καὶ ἀλλάσσουσι μὲ τὸν καιρὸν μυρίους δεσπότας· μόνα τὰ ποιήματα τοῦ πνεύματός σου θέλουν εἶσθαι πάντοτε ἰδικά σου.

Ἡ γενναία ψυχὴ εὐχαριστεῖται μᾶλλον εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς συνειδήσεως, παρὰ εἰς τοὺς θορυβώδεις κρότους τῆς φήμης. Αἱ πράξεις ἡμῶν δὲν πρέπει νὰ τρέχωσι κατόπιν τῆς δόξης, ἀλλ' ἡ δόξα κατόπιν τῶν πράξεων.

Ἡ μεγαλητέρα δούλευσις τῆς φιλοσοφίας εἶναι νὰ ἀγωνίζηται ὑπὲρ τῆς κοινῆς ὠφελείας· νὰ κάμῃ τὴν Δικαιοσύνην καὶ τὴν Εἰρήνην νὰ βασιλεύωσι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων.

Ὅστις ἀρνεῖται δευτέραν χάριν, κινδυνεύει νὰ χάσῃ καὶ τὴν αξίαν τῆς πρώτης. Τοιαύτη εἶναι ἡ ἀνθρώπινος καρδία· ἀναιροῦνται αἱ πρῶται σου εὐεργεσίαι, ἂν δὲν προσέχῃς νὰ ὑποστηρίζῃς αὐτὰς μὲ δευτέρας. Εὐεργέτησον ἑκατοντάκις, ἀρνήθητι ἅπαξ, δὲν ἐνθυμοῦνται πλέον τὰς ἑκατὸν εὐεργεσίας, ἀλλὰ τὴν μίαν σου ἄρνησιν.

Εἶναι κάλλιστον ν' ἀκολουθῇ τις τὰ ἴχνη τῶν προγόνων, ἐὰν ἐκεῖνοι περιεπάτησαν τὴν ὀρθὴν ὁδόν.

Ὦ εὐγενὴς ἐκείνη προθυμία, ἣν ἔχουσι δύο φίλοι, προτρεπόμενοι ὑπ' ἀλλήλων, καὶ ἐξάπτοντες ἀλλήλους πρὸς τὸν ἔρωτα τῆς ἀρετῆς!

Ἡ αἰσχύνη, μᾶλλον παρὰ τὴν ἀπαγόρευσιν, πρέπει νὰ κάμῃ ἡμᾶς να φεύγωμεν πᾶν ὅ,τι εἶναι ἄτιμον.

Εἰς πᾶν εἶδος πρέπει νὰ ἐκλέγωμεν τὰ καλήτερα βιβλία, καὶ νὰ ἀναγινώσκωμεν πολὺ, ἀλλ' οὐχὶ πολλὰ ἐνταυτῷ πράγματα.

Ἂν ἦναι ὑπέρτατον ἀγαθὸν νὰ δύνηταί τις νὰ κάμνῃ ὅ,τι καλὸν θέ-

λει, ἄκρα γενναιότης εἶναι καὶ τὸ νὰ θέλῃ νὰ κάμνῃ ὅ,τι καλὸν δύναται.

ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ.

Ὁ Ἐπίκτητος, Στωϊκὸς φιλόσοφος, ὅστις ἐγεννήθη ἐν Ἱεραπόλει τῆς Φρυγίας κατὰ τὴν πρώτην ἑκατονταετηρίδα, ἦτο ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ δοῦλος τοῦ Ἐπαφροδίτου, ἀπελευθέρου τοῦ Νέρωνος. Μετὰ δὲ τὸν θάνατον τοῦ Ἐπαφροδίτου, ὃν ὁ τύραννος Δομετιανὸς ἐθανάτωσεν, ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου, ἐκεῖθεν δὲ πάλιν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν Ῥώμην, καὶ ἦτο ἐν τιμῇ μεγάλῃ παρὰ τῷ Αὐτοκράτορι Ἀδριανῷ καὶ τῷ Μάρκῳ Αὐρηλίῳ. Ἐτελεύτησεν εἰς γῆρας βαθύ. Λέγουσιν ὅτι ὁ πήλινος λύχνος αὐτοῦ ἐπωλήθη τρεῖς χιλιάδας δραχμῶν. Ἐκ τῶν παλαιῶν φιλοσόφων οὗτος ἐπλησίασε περισσότερον εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν ἠθικήν· εἶχε περὶ Θεοῦ καὶ περὶ τῆς Θείας προνοίας ὀρθοτέρας ἰδέας παρὰ τοὺς ἄλλους. Ἂν καὶ ἦτο τοῦ συστήματος τῶν Στωϊκῶν, δὲν ἠκολούθησεν ὅμως τὴν ὑπερβολὴν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, τὴν παράλογον ἐκείνην αὐστηρότητα καὶ σχεδὸν ἀναισθησίαν αὐτῶν, οὐδὲ συνεχώρει τὴν αὐτοχειρίαν. Ὁ Ἀῤῥιανὸς, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ, ἐφύλαξεν εἰς τέσσαρα βιβλία τὰς ὁμιλίας, καὶ τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ Ἐγχειρίδιον. Ὁ Αὐτοκράτωρ Ἀντωνῖνος εὐχαρίστει τοὺς θεοὺς, ὅτι ἀκολουθῶν τὰ ἠθικὰ τοῦ Ἐπικτήτου, καὶ αὐτὸς ἔζησε τιμίως, καὶ τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα ὠφέλησε.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ.

Ὁ Πλούταρχος, φιλόσοφος, ἱστοριογράφος καὶ ῥήτωρ, ἐγεννήθη ἐν Χαιρωνείᾳ, πόλει τῆς Βοιωτίας· ἤκμασε δὲ ἐπὶ τοῦ Τραϊανοῦ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς δευτέρας ἀπὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος. Ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε μεγίστην ὑπόληψιν περὶ αὐτοῦ· ἐτίμησεν αὐτὸν μὲ ὑπατικὸν ἀξίωμα· κατέστησεν ἔπαρχον τῆς Ἰλλυρίας· καὶ εἰς ἄλλας πολλὰς καὶ μεγάλας ὑπουργίας μετεχειρίσθη αὐτὸν ἐνδόξως. Ὁ Πλούταρχος ἐμαθήτευσε παρὰ τῷ φιλοσόφῳ Ἀμμωνίῳ· ἔπειτα περιῆλθε τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Αἴγυπτον, διέτριψε πολὺν καιρὸν ἐν τῇ Ῥώμῃ, καὶ τελευταῖον ἐπιστρέψας εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Τραϊανοῦ, ἔμεινεν ἐκεῖ μέχρι τέλους καταγινόμενος εἰς τὸ συγγράφειν. Ἐτελεύτησε δὲ, ὡς λέγουσιν, ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀντωνίνου, τὸ 140 μετὰ Χριστόν. Συνέγραψε παραλλήλους βίους ἐνδόξων ἀνδρῶν Ἑλλήνων καὶ Ῥωμαίων, ἠθικὰ, καὶ ἄλλα πολλὰ ἀξιόλογα συγγράμματα, μὲ κρίσιν μεγάλην καὶ πολυμάθειαν. Ἐν τοῖς παραλλήλοις βίοις συγκρίνει τοὺς ἐνδόξους ἄνδρας τῆς Ἑλλάδος μὲ τοὺς τῆς Ῥώμης, καὶ κρίνων μετὰ πολιτικῆς συνέσεως καὶ σοφίας τὰς πολιτικὰς καὶ προσωπικὰς αὐτῶν

πράξεις, μεταχειρίζεται κατ᾽ ἀξίαν τὸν ἔπαινον καὶ τὴν μέμψιν. Οἱ παράλληλοι οὗτοι βίοι γέμουσι καλλίςων ἀξιωμάτων ἠθικῶν καὶ σκέψεων σοφωτάτων. Εἷς τῶν νεωτέρων σοφῶν ἐρωτηθεὶς ποῖον ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν παλαιῶν σοφῶν ἤθελε προτιμήσει, ἂν δὲν ἠδύνατο νὰ φυλάξῃ, εἰμὴ ἓν μόνον, συλλογισθεὶς πολλὴν ὥραν, ἀπεκρίθη, Τοὺς παραλλήλους βίους τοῦ Πλουτάρχου.

Ἀνὴρ τῷόντι πολυμαθέςατος, αἰσθητικώτατος τοῦ καλοῦ, φίλος τῆς ἀληθείας, καὶ ἀπαράτρεπτος ὁδηγὸς τῆς ἀρετῆς, ἐνθουσιάζει τὰς φιλοκάλους ψυχὰς διὰ τῆς λαμπρᾶς περιγραφῆς τῶν ἐναρέτων ἠθῶν καὶ πράξεων· διεγείρει εἰς ἀποςροφὴν τῆς κακίας καὶ αὐτοὺς τοὺς φιλοκάκους διὰ τῆς φρικώδους παραστάσεως αὐτῆς τε καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς.

ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ.

Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων, ὁ ἐπονομασθεὶς Φιλόσοφος, ἐγεννήθη τὸ 121 μετὰ Χριστόν· διεδέχθη Ἀντωνῖνον, τὸν ἐπονομαζόμενον Εὐσεβῆ, τοῦ ὁποίου ἐςάθη θετὸς υἱός, καὶ ἐτελεύτησεν ἡλικίας 58 ἐτῶν, βασιλεύσας 19. Ἐκυβέρνησε πάντοτε τὸν λαὸν ὡς πατὴρ φιλόστοργος, καὶ δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐστάθη ἀληθινὸς Σωκράτης ἐπὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου. Δὲν ἔλειψεν οὐδέποτε ἀπὸ τὰς ἀγκάλας, νὰ εἴπω οὕτω, τῆς φιλοσοφίας, ἣν ἐσυνείθιζε νὰ ὀνομάζῃ *μητέρα*, τὴν δὲ βασιλείαν *μητρυιάν*. Σώζονται εἰς τὸ Ἑλληνικὸν οἱ ἠθικώτατοι αὐτοῦ ςοχασμοὶ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, οὓς συνέγραψε μὲ ὕφος ἀφελὲς καὶ εὐγενές, καθὼς καὶ αὐτὸς ἦτο ἀφελέστατος καὶ εὐγενέστατος τὴν ψυχήν. Μ᾽ ὅλας τὰς διαβολὰς καὶ συκοφαντίας, ποτὲ δὲν ἠδυνήθησαν οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ νὰ διεγείρωσιν αὐτὸν εἰς διωγμὸν τῶν Χριστιανῶν.

Εἰς τὰς ὑποθέσεις τοῦ βασιλείου μετεχειρίζετο πάντοτε συμβούλους τοὺς πλέον σοφοὺς καὶ φρονίμους. Ὅτε συνέβαινον περιστάσεις μεγάλαι, ἠκολούθει μᾶλλον τὴν γνώμην ἐκείνων παρὰ τὴν ἑαυτοῦ. *Ὀρθότερον, ἔλεγεν, εἶναι ν᾽ ἀκολουθῇ τις τὴν γνώμην πολλῶν πεπαιδευμένων, παρὰ ἑνὸς μόνου, ὅς τις ἐνδέχεται εὐκόλως ν᾽ ἀπατηθῇ.*

Βλέπων τοὺς Ῥωμαίους, ὅτι ἤθελον νὰ ἐγείρωσιν εἰς αὐτὸν ναοὺς καὶ βωμούς, ἐμπόδισεν αὐτούς, λέγων: *Ἡ ἀρετὴ μόνη ἐξομοιοῖ τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν Θεόν· τοῦ δικαίου βασιλέως ὅλον τὸ βασίλειον εἶναι ναός, ἱερεῖς δὲ καὶ ὑπηρέται οἱ καλοὶ πολῖται.*

ΠΑΛΑΙΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ ΗΘΙΚΟΛΟΓΟΙ.

Οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν εἶναι πάντες ἠθικολόγοι κατὰ τὴν θείαν ἠθικὴν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ ζωὴ καὶ τὰ συγγράμματα αὐ-

τῶν ἄλλον σκοπὸν δὲν ἔχουσι παρὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς οὐρανίου Πίστεως, καὶ τὴν διὰ λόγου καὶ παραδείγματος ὁδηγίαν πρὸς τὴν ἀρετήν. Τοιοῦτοι μάλιστα ἐστάθησαν οἱ δικαίως ἐπονομασθέντες Φωςῆρες τῆς Ἐκκλησίας, ὁ θεῖος Γρηγόριος, Βασίλειος, καὶ Χρυσόςομος.

Οὗτοι εἶναι οἱ ἐπισημότεροι παλαιοὶ ἠθικολόγοι, οἵτινες εἶχον ἔργον τὴν ἠθικὴν διδασκαλίαν καὶ συγγραφήν. Εἶναι καὶ πολλοὶ τῶν μεταγενεστέρων ἔνδοξοι συγγραφεῖς καὶ διδάσκαλοι τῆς ἠθικῆς, ὁποῖοι οἱ Νικόλαοι, οἱ Πασχάλαι, οἱ Μαλεβράγχιοι κτλ. Εὑρίσκονται ἔτι σποράδην πολλὰ καὶ ὠφέλιμα ἀξιώματα καὶ παραγγέλματα ἠθικῆς καὶ εἰς ἄλλους πολλοὺς, ποιητὰς, πεζογράφους, ῥήτορας, ἱστορικοὺς, μυθιστορικοὺς, φιλολόγους, πολιτικοὺς, κωμικοὺς, τραγικοὺς καὶ παντὸς ἄλλου εἴδους συγγραφεῖς φρονίμους. Ὁποῖος ὅμως καὶ ἂν ἦναι ὁ κατὰ ἀνθρωπίνην σοφίαν συγγραφεὺς, πρέπει νὰ ἔχωμεν μεγίστην προσοχὴν νὰ μὴ δεχώμεθα ἀκρίτως τὴν θεωρίαν καὶ τὰ παραγγέλματα αὐτοῦ. Ἐκ τῆς ἀληθείας δὲν φοβούμεθα βλάβην· οἱ ἄνθρωποι ὅμως δὲν εἶναι ἡ αὐτοαλήθεια· προβάλλουσι πολλάκις ὡς ἀληθείας ἰδέας ψευδεῖς, ἢ αὐτοὶ ὄντες ἠπατημένοι, ἢ τοὺς ἄλλους θέλοντες ν' ἀπατήσωσιν. Εἶναι πρὸς τούτοις ἰδέαι κίβδηλοι, ἃς, ἐὰν δὲν ἐξετάζωμεν κατὰ βάθος, κινδυνεύομεν νὰ ἐγκολπωθῶμεν ὡς καθαυτὸ ἀληθείας. Διὰ τοῦτο πρέπει πᾶσαν μὲν ἰδέαν, πρὶν δεχθῶμεν αὐτὴν, νὰ ἐξετάζωμεν ἀκριβῶς, μάλιστα δὲ τὰς ἠθικάς· διότι ἐκ τῶν ἠθικῶν κρέμανται αἱ πράξεις ἡμῶν· καὶ ἐκ τῶν πράξεων, ἡ εὐδαιμονία τῆς παρούσης καὶ μελλούσης ζωῆς. Πρὸς δύο λοιπὸν κανόνας πρέπει νὰ παραβάλλωμεν πᾶσαν ἠθικὴν ἰδέαν, πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ πρὸς τὴν οὐράνιον ἡμῶν πίστιν. Τὸ παρὸν πόνημα γενικῶς μὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ὠφέλειαν παντὸς ἀνθρώπου, ἰδιαιτέρως δὲ εἰς τὴν τῶν ἀδελφῶν μου Χριστιανῶν.

Μετὰ τὴν σύντομον ταύτην εἰσαγωγὴν, καιρὸς ἤδη, φίλοι ἀναγνῶσται, νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τῆς ἀρετῆς, ἧς ἡ Πατρὶς, τὸ Γένος, μάλιστα δὲ πάντων ἡ ἁγία ἡμῶν Ἐκκλησία, εὔχονται νὰ δειχθῆτε πραγματικοὶ ἐπιστήμονες.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΗΘΙΚΗΣ.

Ὁρισμὸς καὶ διαίρεσις τῆς Ἠθικῆς.

Ἡ Ἠθικὴ εἶναι ἐπιστήμη τῶν ἀνθρωπίνων ἠθῶν καὶ καθηκόντων, σκοπὸν ἔχουσα τὴν μετὰ λόγου πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς· διότι πρᾶξις ἄνευ λόγου, καὶ καλὴ ἂν ἦναι, δὲν λογίζεται ἀρετή. Τέλος δὲ τῆς ἐπιστήμης ταύτης εἶναι ἡ εὐδαιμονία κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Ἤθη λέγονται αἱ καλαὶ καὶ κακαὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου· ὅθεν *χρηστοήθης* καὶ *κακοήθης*. Λέγονται δὲ γενικῶς Ἤθη ἀπὸ τοῦ Ἔθους, τὸ ὁποῖον σημαίνει συνήθειαν· διότι ἡ συνήθεια ἔχει μεγίστην δύναμιν εἰς τὰ ἤθη (1)· διὰ τοῦτο ἡ γνῶσις τῶν καλῶν ἠθῶν πρέπει νὰ συντροφεύηται μὲ τὴν συνήθειαν τῆς πράξεως. Ἐκ τῆς γνώσεως τῷόντι καὶ ἐκ τῆς πράξεως τοῦ καλοῦ συνίσταται ἡ τελεία ἀρετή (2).

Ἡ Ἠθικὴ διαιρεῖται εἰς γενικὴν καὶ μερικήν· καὶ ἡ μὲν γενικὴ ἐξετάζει γενικῶς τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου· θεωρεῖ ἁπλῶς τὴν κακίαν καὶ τὴν ἀρετήν· προσδιορίζει τὴν ἠθικὴν ποιότητα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων· ἐρευνᾷ τὴν τῆς κακίας καὶ ἀρετῆς διαφορὰν, ὁμοίως καὶ τὴν ἀρχὴν καὶ βάσιν ταύτης τῆς διαφορᾶς· δεικνύει τὸν Θεὸν πρώτην πηγὴν παντὸς ἠθικοῦ καθήκοντος· τέλος πάντων, ἐξετάζει ποῦ ἵσταται ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ δὲ μερικὴ Ἠθικὴ θεωρεῖ εἰδικῶς, ποῖα καθήκοντα ἔχει ὁ ἄνθρωπος πρὸς ἑαυτὸν, πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ πρὸς τὸν πλησίον, ἤγουν, πρὸς πάντας τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Εἰς δύο λοιπὸν μέρη διαιρεῖται καὶ τὸ πόνημα τοῦτο· καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ θέλομεν ὁμιλήσει γενικῶς περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ, εἰδικῶς περὶ τῶν ἀνθρωπίνων καθηκόντων, καὶ τῶν διαφόρων ἀρετῶν καὶ κακιῶν.

Τὸ μέρος τῆς Ἠθικῆς, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει τὰ πρὸς Θεὸν, καὶ τὰ πρὸς ἑαυτὸν καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου, δύναται κυρίως νὰ ὀνομασθῇ *νόμιμον φυσικόν· πολιτικὸν* δὲ τὸ ἐξετάζον τὸν ἄνθρωπον ὡς μέλος κοινωνίας, καὶ ἑπομένως, ποῖα καθήκοντα ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

(1) Τὸ γὰρ ἦθος ἀπὸ τοῦ ἔθους ἔχει τὴν ἐπωνυμίαν. Ἠθικὴ γὰρ καλεῖται διὰ τὸ ἐθίζεσθαι (Ἀριστοτελ. Μεγάλ. Βιβλ. ά. Κεφ. στ΄.)

(2) Διττῆς δὲ τῆς ἀρετῆς οὔσης, τῆς μὲν διανοητικῆς, τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖστον ἐκ διδασκαλίας ἔχει τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν· διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου· ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίγνεται, ὅθεν καὶ τοὔνομα ἔσχηκε, μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ Ἔθους . . . Οὐ μικρὸν οὖν διαφέρει τὸ οὕτως ἢ οὕτως εὐθὺς ἐκ νέων ἐθίζεσθαι, ἀλλὰ πάμπολυ, μᾶλλον δὲ, τὸ πᾶν (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Νικομαχ. Βιβλ. β΄. Κεφ ά.)

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Περὶ τῶν Ἠθικῶν ἀρχῶν.

Ὅτι πρώτη ἀρχὴ εἶναι ὁ Θεός.

Ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἀνεξάρτητος δημιουργικὴ αἰτία πάντων τῶν ὄντων· ἐξ αὐτοῦ ἔγειναν τὰ πάντα, καὶ συντηροῦνται καθ' οὓς ἔθετο νόμους εἰς τὴν δημιουργίαν αὐτῶν· εἶναι πανάγαθος, πανάγιος, κριτὴς ἀδέκαστος τῶν λογικῶν αὐτοῦ κτισμάτων. Πρώτη λοιπὸν ἀρχὴ καὶ βάσις τῆς ἠθικότητος τοῦ λογικοῦ τούτου κτίσματος, τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ὁ Θεὸς, ὡς πηγὴ ἀέναος καὶ κανὼν ἄπταιστος πάσης ἀληθείας καὶ ἁγιότητος.

Πολλοὶ ἔλαβον ὡς πρώτην ἀρχὴν τῆς ἠθικότητος τὴν φύσιν αὐτὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ μόνη τοιαύτη ἀρχὴ, ἂν καὶ ὑπάρχῃ τῷόντι, εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀτελὴς καὶ ἐπισφαλής· διότι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι περιωρισμένος· ὑπόκειται εἰς ἀπάτην, σκοτίζεται ὑπὸ τῶν παθῶν· ὥστε ἡ ἀνθρωπίνη φύσις καθ' ἑαυτὴν δὲν δύναται νὰ ἦναι ἄπταιστος ὁδηγὸς καὶ κανὼν ἀσφαλὴς τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Θεὸς λοιπὸν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς πρώτη ἀρχὴ καὶ βάσις τῆς ἠθικότητος, τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ. *Ἔξευρε*, ἔλεγεν ὁ σοφὸς Βίας, *ὅτι τὸ καλὸν, ὅπερ ἔπραξας, εἶναι χάρις τοῦ Θεοῦ.* Σκιπίων ὁ ἐπονομασθεὶς Ἀφρικανὸς, δὲν ἐπεχείρει οὐδεμίαν ὑπόθεσιν, πρὶν σταθῇ πολλὴν ὥραν πλησίον τοῦ βωμοῦ τοῦ Διός, ἐπικαλούμενος τὴν θείαν σοφίαν καὶ ἔμπνευσιν ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τῆς πατρίδος αὐτοῦ. Ὁ Κικέρων, δημηγορῶν κατὰ τοῦ Σύλλα, ὡμολόγει παῤῥησίᾳ, ὅτι θεόθεν ἐνεπνεύσθη νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἐπικρεμαμένου κινδύνου ἐκ τῆς συνωμοσίας τοῦ Κατιλίνα· *Ὑμεῖς*, λέγει, *ἀθάνατοι θεοί, Ὑμεῖς βεβαίως ἀνεφλέξατε τὴν ψυχήν μου μὲ τὸν ζῆλον τοῦ νὰ σώσω τὴν πατρίδα μου. Ὑμεῖς μ' ἐκάμετε νὰ λησμονήσω πᾶσαν ἄλλην ἰδέαν, καὶ νὰ μὴ συλλογίζωμαι ἄλλο παρὰ τὴν κοινὴν σωτηρίαν. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς πλάνης καὶ συγχύσεως τοῦ νοός μου, Ὑμεῖς ἐφωτίσατε τὴν ψυχήν μου μὲ τὸ θεῖον ὑμῶν φῶς. Ὑμέτερον ἔργον ἐστά-*

θη, ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ τρικυμίᾳ καὶ τῷ σκότει διέκρινα τί ἦτο συμφερώτερον νὰ κάμω.

Ποίαν ἄλλην ἰσχυροτέραν ἐπιβεβαίωσιν χρειαζόμεθα, ἂν ἦναι χρεία ἐπιβεβαιώσεως, εἰς τοιαύτην ἀλήθειαν, παρὰ τοιούτους ἄνδρας, οἵτινες καὶ ἄνευ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὑπὸ μόνου τοῦ φυσικοῦ φωτὸς τοῦ λογικοῦ ὁδηγούμενοι, ἐγνώρισαν καὶ ὡμολόγησαν, ὅτι πρώτη πηγὴ καὶ βάσις τῆς ἀρετῆς εἶναι ὁ Θεός;

Ὁμολογοῦντες δὲ τὸν Θεὸν πρώτην ἀρχὴν τῆς ἠθικότητος, δὲν ἐννοοῦμεν τὸν ἄνθρωπον παντάπασι παθητικὸν, καὶ ὡς ὄργανον οἴκοθεν ἀκίνητον εἰς τὴν διάγνωσιν καὶ πρᾶξιν τοῦ καλοῦ· τὸ ἐναντίον μάλιστα, ἂν παρατηρήσωμεν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι εἶναι ὂν λογικὸν, φύσει ἠθικὸν, καὶ εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν πράξεων αὐτοῦ ἐλεύθερον, θέλομεν ὁμολογήσει, ὅτι εἶναι μετὰ Θεὸν αὐτὸς εἰς ἑαυτὸν ἀρχὴ ἠθικότητος (1).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Ὅτι δευτέρα ἀρχὴ τῆς ἠθικότητος εἶναι τὸ Λογικὸν, καὶ τὸ ἔμφυτον εἰς τὸν ἄνθρωπον αἴσθημα τοῦ καλοῦ καὶ κακοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος φύσει αἰσθάνεται ἐσωτερικήν τινα χαρὰν εἰς τὸ καλὸν, καὶ ἐπαινεῖ τοὺς πράττοντας αὐτό· λυπεῖται δὲ ἐξ ἐναντίας εἰς τὸ κακὸν, καὶ μέμφεται τοὺς πράττοντας αὐτό· οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ τὸ φυσικὸν τοῦτο αἴσθημα, ἂν καὶ τὰ πάθη πολλάκις ἀμαυρόνωσιν αὐτό. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει πρὸς τούτοις λογικὰς δυνάμεις, νοῦν καὶ κρίσιν καὶ συνείδησιν, δι' ὧν κρίνει τὰς ἑαυτοῦ πράξεις καὶ τὰς τῶν ἄλλων, καὶ ἐπιδοκιμάζει ἢ καταδικάζει τὰ αἰσθήματα καὶ τὰς αἰτίας, ἐξ ὧν κινούμενος ἔκαμε τοιαύτας πράξεις. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει ἠθικὸν κτίσμα, ὅτι ὑπάρχει ἐν αὐτῷ ἀρχὴ ἠθικότητος. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀρχὴ δὲν εἶναι ἀπαθὴς, ἀλλ' ἐξ ἐναντίας ὑπόκειται εἰς διαφόρους αἰτίας ἀπάτης καὶ διαφθορᾶς, ἃς ἐν συντομίᾳ ἀναφέρομεν ἐνταῦθα.

Πηγαὶ τῆς ἠθικῆς ἀπάτης καὶ ἀληθείας.

Ἡ καλὴ ἢ κακὴ κρίσις καὶ διαγωγὴ τοῦ ἀνθρώπου, κρέμαται γενικῶς ἐκ τῶν ἀληθῶν ἢ ψευδῶν ἰδεῶν, ἐκ τῆς πείρας, ἐκ τῆς ἀνατροφῆς, ἐκ τῆς διδασκαλίας, καὶ ἐκ τῶν παραδειγμάτων.

ά. *Ἐκ τῶν ἀληθῶν ἢ ψευδῶν ἰδεῶν.* Ἀλήθεια γενικῶς εἶναι ἡ συμ-

(1) Αὐτὸς ἐξ ἀρχῆς ἐποίησεν ἄνθρωπον, καὶ ἀφῆκεν αὐτὸν ἐν χειρὶ διαβουλίου αὐτοῦ. (Σοφ. Σειράχ. Κεφ. ιέ. 14.)

φωνία τῶν ἰδεῶν ἡμῶν μὲ τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων· καὶ κατὰ τὸ εἶδος αὐτῶν λέγεται *ἀλήθεια φυσικὴ, ἠθικὴ, πολιτικὴ*, κτλ. Ἡ φυσικὴ ἀλήθεια συνίσταται ἐκ τῆς γνώσεως τῶν φυσικῶν αἰτιῶν καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν. Ἡ ἠθικὴ, ἐκ τῆς γνώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ὅταν κρίνωμεν ὀρθῶς ποῖαι εἶναι καλαὶ, καὶ ποῖαι κακαί. Ἡ πολιτικὴ, ἐκ τῆς γνώσεως τῶν τρόπων καὶ νόμων, οὓς ἡ πολιτικὴ κυβέρνησις μεταχειρίζεται ὑπὲρ τῆς κοινῆς καὶ μερικῆς καταστάσεως τῶν πολιτῶν. Καὶ τὰ τρία ταῦτα εἴδη τῆς ἀληθείας εἶναι ἀναγκαῖα εἰς τὴν καλὴν διαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν ἐξεύρῃ τὰς φυσικὰς αἰτίας τῶν ἀποτελεσμάτων, τοὐλάχιστον ὅσα ἔχουσι πλησιεστέραν σχέσιν καὶ δύναμιν εἰς τὴν φαντασίαν αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν ζωὴν, δύναται νὰ κανονίζῃ τὴν διαγωγὴν καὶ τὰς θελήσεις αὐτοῦ, καὶ νὰ φεύγῃ πράξεις ἀτόπους, ἢ ἐπιζημίους εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Ἐξ ἐναντίας, ἡ ἄγνοια τούτων, καὶ ἔτι μᾶλλον αἱ ψευδεῖς περὶ αὐτῶν ἰδέαι, γίνονται πολλάκις ἀφορμὴ κακίστων καὶ ὀλεθρίων φρονημάτων καὶ πράξεων.

Ἡ ἄγνοια τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς ἀληθείας προξενεῖ ἔτι πλειοτέρας καὶ βλαπτικωτέρας ἀπάτας εἰς τὸν ἄνθρωπον. Μὴ γνωρίζων τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προκειμένης πράξεως, φέρεται εἰς αὐτὴν ἀλόγως. Εὐτυχία, ἂν τὸ ἀγνοούμενον ἀποτέλεσμα τύχῃ ὠφέλιμον· ποσάκις ὅμως ἀκολουθεῖ τὸ ἐναντίον! Ἀλλὰ καὶ ὠφέλιμον ἐὰν ἦναι τὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζῃ αὐτὸ ὡς προερχόμενον ἐκ τῆς πράξεως, ὅταν δὲν παρατηρῇ πάσας τὰς περιστάσεις αὐτῆς, καὶ δὲν συνδέῃ μὲ αὐτὰς τὸ ἀποτέλεσμα, πρῶτον, ἡ πρᾶξις ἐκείνη δὲν ἔχει ἠθικὸν λόγον· δεύτερον, ἡ αὐτὴ πρᾶξις δύναται ἄλλοτε νὰ φέρῃ αὐτὸν εἰς ἄτοπα, καὶ νὰ προξενήσῃ βλάβην. Τὸ πολιτικὸν δὲ σύστημα, ὅταν δὲν ἦναι ἔργον σοφίας καὶ δικαιοσύνης, φθείρει τοὺς πολίτας, καὶ κάμνει αὐτοὺς νὰ συγχέωσι τὸ τίμιον μὲ τὸ ἄτιμον, τὸ δίκαιον μὲ τὸ ἄδικον, καὶ ἑνὶ λόγῳ, τὴν ἀρετὴν μὲ τὴν κακίαν.

β'. *Ἐκ τῆς πείρας.* Ἡ πεῖρα εἶναι μὲν ὁ φυσικὸς διδάσκαλος τοῦ ἀνθρώπου· διότι ἐξ αὐτῆς, τουτέστιν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων, μανθάνει πραγματικῶς τί πρέπει νὰ ζητῇ, καὶ τί νὰ φεύγῃ· αὕτη ἀναπτύσσει τὰς λογικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, καὶ γεννᾷ τὴν φρόνησιν· ἀπαιτεῖ ὅμως χρόνον πολὺν, καὶ τοσοῦτον, ὥστε καταλλήλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ αὐτῆς ὅ,τι ἔλεγεν ὁ Ἱπποκράτης περὶ τῆς ἰατρικῆς τέχνης. *Ἡ μὲν πεῖρα μακρὰ, ὁ δὲ βίος βραχύς.* Ἀπόδειξις δὲ τοῦ ὅτι οὐδεὶς δύναται ἐκ μόνης τῆς πείρας νὰ ἀποκτήσῃ εἰς οὐδὲν εἶδος πραγμάτων τὴν δυνατὴν ἐντέλειαν εἶναι, ὅτι πολλοὶ αἰῶνες ἐχρειάσθησαν διὰ νὰ συγκροτηθῶσι καὶ νὰ τελειοποιηθῶσιν αἱ τέχναι καὶ ἐπιστῆμαι, καὶ μάλιστα ἡ πολιτική. Πρὸς τούτοις, τὰ μαθήματα τῆς πείρας δὲν γίνονται πάντοτε τακτικὰ, οὐδὲ ἀνάλογα πρὸς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν ψυχικῶν δυνάμεων· διότι δὲν εἶναι λογικὸς διδάσκαλος, ἀλλὰ σύμ-

πτωσις μᾶλλον καὶ φορὰ τῶν περιστάσεων· ὅθεν ἐνδέχεται ἀντὶ ὠφελείας νὰ προξενήσῃ βλάβην· καὶ ἀντὶ ἀληθειῶν, ν' ἀφήσῃ εἰς τὸν νοῦν προλήψεις καὶ φαντασίας ψευδεῖς. Διὰ τοῦτο ὁ σοφὸς Ὅμηρος δὲν ἐμπιστεύεται τὸν Τηλέμαχον μόνον εἰς τὸ γυμνάσιον τῆς πείρας, ἀλλὰ δίδει εἰς αὐτὸν καὶ παραστάτην τὸν Μέντορα, ὅς τις εἶναι τὸ πεφωτισμένον λογικόν.

γ'. *Ἐκ τῆς ἀνατροφῆς*. Ἡ ἀνατροφὴ εἶναι σχεδὸν τὸ πᾶν εἰς τὴν διαγωγὴν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὅμως ἀμελεῖται ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τῶν πόλεων καὶ ὑπὸ τῶν πλειοτέρων γονέων. Ἀνατρεφόμενοι δὲν κάμνομεν κατ' ἀρχὰς ἄλλο, εἰμὴ νὰ μιμώμεθα, νὰ λαμβάνωμεν ἀκρίτως γνώσεις ἀληθεῖς ἢ ψευδεῖς, καὶ ἕξεις ὠφελίμους ἢ βλαπτικὰς, κατὰ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν διαγωγὴν τῶν ἀνατρεφόντων. Οὗτοι μεταδίδουσιν εἰς ἡμᾶς τὰς ἰδέας αὐτῶν· συνειθίζουσιν ἡμᾶς νὰ τιμῶμεν ὅ,τι τιμῶσι, νὰ ἀγαπῶμεν ὅ,τι ἀγαπῶσι, καὶ νὰ πράττωμεν ὅ,τι πράττουσιν. Ἰδοὺ τίνι τρόπῳ αἱ προλήψεις καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν γονέων μεταδίδονται ἀπὸ μιᾶς εἰς ἄλλην, μέχρι τῶν πλέον μακρυνῶν γενεῶν. Ἂν οἱ γονεῖς ἤξευρον καὶ ἐφρόντιζον νὰ μεταδίδωσιν εἰς ἡμᾶς πάντοτε ἀληθεῖς ἰδέας, καὶ νὰ βάλλωσιν ἐξ ἀρχῆς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν καλὰ παραδείγματα, ἠθέλομεν ἔχει ὡς ἐκ φύσεως γνώσεις ἀληθεῖς, νοῦν ὀρθὸν καὶ ἕξεις καλὰς, ὥστε νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς ἔπειτα τὰ πρέποντα, καὶ νὰ ἤμεθα σπουδαῖοι τὰ ἤθη. Αἱ ὀρέξεις ἡμῶν ἤθελον φέρεσθαι εἰς πράγματα ἔχοντα μόνιμον καὶ σταθερὰν ὠφέλειαν, ἐξ ἧς συνίσταται ἡ ἀληθὴς εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, καὶ δὲν ἠθέλομεν εἶσθαι συχνὰ παίγνιον τοῦ ψεύδους καὶ τῆς ἀπάτης. Ἡ καλὴ ἀνατροφὴ εἶναι νὰ συνειθίζωμεν τὸ πνεῦμα τῆς παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὸ συλλογίζεσθαι ὀρθῶς, καὶ πράττειν καλῶς. Κάτων ὁ ἀρχαῖος, καί τοι ἔχων εἰς τὸν υἱὸν αὐτοῦ παιδαγωγὸν σοφὸν, εὐθὺς ὅμως ὅτε ἐλάμβανε παραμικρὰν εὐκαιρίαν ἀπὸ τῶν κοινῶν ὑποθέσεων, μετεχειρίζετο αὐτὴν εἰς ἐπιμέλειαν τῆς ἀνατροφῆς αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀρκεῖ τόσον εἰς τὸ παρὸν περὶ τῆς ἀνατροφῆς, διότι μετὰ ταῦτα θέλομεν ὁμιλήσει πλατύτερον.

δ'. *Ἐκ τῆς διδασκαλίας*. Ἔργον τοῦ διδασκάλου εἶναι νὰ μορφώσῃ λογικῶς τὸ πνεῦμα τοῦ μαθητοῦ, νὰ μεταδίδῃ εἰς αὐτὸν ἰδέας ὀρθὰς καὶ ἀληθεῖς, νὰ ἐγχαράξῃ εἰς τὴν καρδίαν αὐτοῦ τὰ πρῶτα ἀξιώματα τῆς τιμίας διαγωγῆς, καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ, νὰ καταστήσῃ αὐτὸν ἱκανὸν νὰ προχωρῇ μόνος εἰς ἀπόκτησιν νέων γνώσεων, καὶ νὰ τελειοποιῇ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ζωήν. Ἀλλὰ διὰ νὰ δώσῃ ὁ διδάσκαλος τοιαύτην μόρφωσιν εἰς τὸν μαθητὴν, πρέπει αὐτὸς πρῶτος νὰ ἦναι τοιοῦτος, καὶ οὐχὶ μόνον νὰ μὴ ἐμποδίζηται εἰς τὴν καλὴν ἠθικὴν καὶ λογικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν γονέων ἢ ἀρχόντων, ἀλλὰ μάλιστα καὶ νὰ ἐνθαῤῥύνηται, καὶ νὰ βοηθῆται κατὰ πάντας τοὺς δυνατοὺς τρόπους. Ἐν τοιούτοις σχολείοις, κοινοῖς ἢ μερικοῖς, πλάττονται καὶ μορφόνον-

ται οἱ μεγάλοι ἄνδρες, καὶ οἱ ἀγαθοὶ πολῖται. Κατὰ δυστυχίαν ὅμως σπανίως συντρέχουσιν ὅσα πρέπει νὰ ἔχῃ ὁ διδάσκαλος διὰ νὰ κάμῃ τοιούτους μαθητάς. Διὰ τοῦτο δικαίως εὐχαρίστει τὸν Θεὸν ὁ αὐτοκράτωρ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅτι ἔλαβεν ἐξ ἀρχῆς καλοὺς διδασκάλους, καὶ ὅτι εὐτύχησε τοιούτους νὰ δώσῃ καὶ εἰς τὰ τέκνα αὐτοῦ. Ἰδοὺ τί συνεβούλευεν ὁ Πλίνιος εὐγενῆ τινα μητέρα περὶ τοῦ διδασκάλου, ὃν ἔπρεπε νὰ ἐκλέξῃ διὰ νὰ διδάξῃ τὸν υἱὸν αὐτῆς τὴν Ῥητορικήν· *Ἐπειδὴ πάντοτε εἶχον τοσοῦτον σέβας καὶ φιλίαν πρὸς τὸν ἐνάρετον πατέρα σου, ὥστε δὲν δύναμαι νὰ εἴπω ποῖον ἐκ τῶν δύω τούτων αἰσθημάτων ἦτο τὸ ἰσχυρότερον εἰς τὴν ψυχήν μου, ἐπειδὴ ἀγαπῶ καὶ σὲ ὡς ἄλλος πατὴρ, ἐπιθυμῶ νὰ ὁμοιάσῃ ὁ υἱός σου τὸν πάππον καὶ τοὺς προγόνους αὐτοῦ. Μὲ τὸν καιρὸν θέλει σταθῇ ὅμοιος ἐκείνων, ἐὰν τὸ πνεῦμα αὐτοῦ λάβῃ καλὴν μόρφωσιν, ἥτις κρέμαται ἐκ τῆς ἐκλογῆς τοῦ διδασκάλου. Μέχρι τοῦδε ὁ υἱός σου ἦτο εἰς τὰς ἀγκάλας σου, καὶ εἶχε παιδαγωγοὺς ἐν τῇ πατρικῇ αὐτοῦ οἰκίᾳ, ἀλλ' ἤδη εἶναι καιρὸς νὰ παραδώσῃς αὐτὸν εἰς διδάσκαλον Ῥητορικῆς, γνωστὸν οὐχὶ μόνον διὰ τὴν μέθοδον τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τιμιότητα τῆς διαγωγῆς, καὶ διὰ τὴν καθαριότητα τῶν ἠθῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ σοὶ προβάλω τὸν Ἰούλιον Γενήτορα. Οὗτος εἶναι ἄνθρωπος ἄμεμπτος καὶ εὐδόκιμος, ἴσως μάλιστα εἶναι ὀλίγον τι αὐστηρότερος, ὡς πρὸς τὴν χαυνότητα τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ὁ υἱός σου ὅμως δὲν θέλει ἀκούει παρ' αὐτοῦ, εἰμὴ ὅ,τι πρέπει νὰ μανθάνῃ· καὶ δὲν θέλει μανθάνει ὅ,τι συμφέρει μᾶλλον νὰ ἀγνοῇ. Ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ, ὡς καὶ σὺ καὶ ἐγὼ, θέλει κάμνει αὐτὸν νὰ βλέπῃ συχνὰ τὴν δόξαν καὶ εὔκλειαν, τὰς ὁποίας χρεωστεῖ νὰ διαφυλάξῃ ὡς πατρογονικὴν κληρονομίαν. Ἐμπιστεύθητι λοιπὸν τοῦτον μὲ τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν εἰς διδάσκαλον, ὅστις θέλει μορφώσει αὐτὸν πρῶτον εἰς τὰ καλὰ ἤθη, καὶ δεύτερον εἰς τὴν ῥητορικὴν, ἧς ἡ σπουδὴ ποτὲ δὲν εὐδοκιμεῖ ἄνευ τῆς χρηστοηθείας.*

ε. *Ἐκ τῶν παραδειγμάτων.* Ἐὰν παρατηρήσωμεν πόσον μιμητικὸς εἶναι ὁ ἄνθρωπος, θέλομεν ὁμολογήσει, ὅτι καὶ τὰ παραδείγματα ἔχουσι μεγίστην δύναμιν εἰς τὴν ἠθικὴν διαγωγὴν αὐτοῦ. Συνειθίζει τῳόντι κατὰ μίμησιν νὰ ἐπαινῇ ὅ,τι ἀκούει ἐπαινούμενον ὑπὸ τῶν ἄλλων, καὶ νὰ καταφρονῇ ὅ,τι βλέπει καταφρονούμενον (1). Εἰς τὴν παιδικὴν αὐτοῦ ἡλικίαν μιμεῖται τοὺς γονεῖς, τοὺς διδασκάλους καὶ τοὺς μεγαλη-

(1) Διὰ τί ὑγιαίνοντι μὲν ὁ συνὼν οὐδὲν ὑγιέστερος γίγνεται, οὐδὲ ἰσχυρῷ ἢ καλῷ, εἰς τὰς ἕξεις ἐπιδίδωσιν οὐθέν· δικαίῳ δὲ καὶ σώφρονι, καὶ ἀγαθῷ; ἢ διότι τὰ μὲν ἀμίμητα, τὰ δὲ μιμητὰ τῇ ψυχῇ· ἀγαθὸς δὲ, τῇ ψυχῇ, ὑγιὴς δὲ, τῷ σώματι. Ἐθίζεται οὖν χαίρειν ὀρθῶς καὶ λυπεῖσθαι· ὁ δὲ ὑγιεῖ συνὼν οὐχ ἔτι. (Ἀριστοτέλ. Προβλημ. τμ. ΚΘ'. ι.)

τέρους τὴν ἡλικίαν. Ἡ φυσικὴ περιέργεια καὶ ἡ ἐλπὶς τῆς ὠφελείας ἢ ἡδονῆς, τὴν ὁποίαν φαντάζεται ὅτι θέλει ἀπολαύσει, κάμνει αὐτὸν νὰ μιμῆται τὰς πράξεις τῶν ἄλλων. Ἰδοὺ διὰ ποίαν αἰτίαν εἶναι τόσον μεταδοτικὰ τὰ παραδείγματα τῶν πατέρων, τῶν βασιλέων, τῶν ἀρχόντων, τῶν πλουσίων καὶ ἁπλῶς πάντων ἐκείνων, ὅσοι ἔχουσιν ὑπόληψιν, ἢ δύναμιν. Ὁ Βεσπασιανὸς ἐκαθάρισε τὴν Ῥώμην ἀπὸ πολλῶν κακιῶν, οὐ μόνον διὰ τῶν φρονίμων νόμων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν παραδειγμάτων τῆς ζωῆς αὐτοῦ· ὁ Νέρων εἶχε διαφθείρει αὐτὴν παντάπασι διὰ τῶν παραδειγμάτων τῆς διεφθαρμένης κατὰ πάντα ζωῆς αὐτοῦ. Ὀλίγοι εἶναι οἱ ἱκανοὶ νὰ κρίνωσιν ἀφ᾽ ἑαυτῶν τὰ πράγματα καθ᾽ ἑαυτά, καὶ οὕτω νὰ ἐπαινῶσι μὲν καὶ νὰ πράττωσι τὰ ὄντως ἄξια ἐπαίνου, νὰ καταφρονῶσι δὲ καὶ νὰ φεύγωσι τὰ ἐναντία.

Ἐκ τῶν εἰρημένων συμπεραίνεται, ὅτι τὸ λογικὸν εἶναι μὲν δευτέρα πηγὴ ἠθικότητος εἰς τὸν ἄνθρωπον, δύναται νὰ διακρίνῃ τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν, καὶ νὰ προτιμᾷ τὸ πρῶτον μᾶλλον παρὰ τὸ δεύτερον, πλὴν μέχρι τινὸς, καὶ τοῦτο, ὅταν λάβῃ ἐξ ἀρχῆς ὀρθὴν διδασκαλίαν καὶ ἀνατροφὴν, καὶ ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν καλὰ παραδείγματα. Ἐπειδὴ δὲ τοιαύτη μόρφωσις εἶναι σπανιωτάτη, καὶ σχεδὸν ἀδύνατος νὰ δοθῇ καὶ νὰ διαμείνῃ εἰς ἔθνος ὁλόκληρον, βλέπομεν καὶ ἐντεῦθεν πόσον ἀναγκαία εἶναι εἰς τὴν φυσικὴν καὶ πολιτικὴν ἀτέλειαν τοῦ ἀνθρώπου μία ἀρχὴ ἠθικότητος πάντοτε καθαρὰ, ἰσχυρὰ, ἄπταιστος καὶ ἀδιάφθορος, ἤγουν αὐτὸς ὁ Θεὸς, ὁ μόνος ἀνενδεὴς καὶ ἀπαθὴς Κύριος καὶ κριτὴς πάντων τῶν ἀνθρώπων· καὶ ἡ ἀληθινὴ πίστις εἰς τὸν Θεὸν, ἥτις εἶναι ἡ χριστιανική.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Φυσικὴ καὶ οὐσιώδης διαφορὰ τῶν ἀνθρωπίνων ἠθικῶν πράξεων.

Ἐκ τῶν προειρημένων συμπεραίνεται, ὅτι ἀρετὴ καὶ κακία δὲν εἶναι λέξεις κεναὶ, ἀλλὰ φανερόνουσι τῷόντι οὐσιώδη διαφορὰν πράξεων. Πάντα τὰ φυσικὰ καὶ ἠθικὰ ὄντα ἔχουσι διαφορὰς, ἃς διακρίνομεν τὰς μὲν ἐνστιγματικῶς, τὰς δὲ ἐξετάζοντες καὶ παραβάλλοντες αὐτὰς πρὸς ἀλλήλας. Ὡς τὸ πῦρ διαφέρει τοῦ ὕδατος, καὶ ὁ χρυσὸς τοῦ μολύβδου, οὕτω καὶ ἡ ἀγάπη διαφέρει τοῦ μίσους, ἡ δικαιοσύνη τῆς ἀδικίας, καὶ πᾶν εἶδος ἀρετῆς ἀπὸ παντὸς εἴδους κακίας. Διὰ τοῦτο ἔλαβον καὶ διάφορα ὀνόματα ἀνάλογα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν φύσιν αὐτῶν (1).

(1) Μὴ τὴν κακίαν οἴεσθε μᾶλλον τῆς ἀρετῆς ὠφελεῖν, τὸ δ᾽ ὄνομα ἀτυχέστερον ἔχειν, ἀλλ᾽ οἵων περ ὀνομάτων ἕκαστα τῶν πραγμάτων τετύχηκε, τοιαύτας ἡγεῖσθε καὶ τὰς δυνάμεις αὐτῶν εἶναι. (Ἰσοκράτ.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τοῦ Ὀρθοῦ Λόγου.

Ὁ Θεὸς ἐπροίκισε τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου μὲ λογικὴν καὶ ἠθικὴν δύναμιν, διὰ νὰ αἰσθάνηται καὶ νὰ διακρίνῃ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ ψεῦδος, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, καὶ ἐν γένει, τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν.

Δύο εἶναι γενικῶς αἱ ἐνέργειαι τοῦ Λογικοῦ, ἡ μὲν θεωρητικὴ, ἡ δὲ ρακτικὴ· καὶ διὰ μὲν τῆς θεωρητικῆς ζητοῦμεν τὴν ἀλήθειαν· διὰ δὲ τῆς πρακτικῆς, ἐκτελοῦμεν τὰ δέοντα καὶ καθήκοντα. Ἐὰν λοιπὸν ἡ θέλησις ἡμῶν ἀκολουθῇ τὴν ἀδιάφθορον κρίσιν τοῦ Λογικοῦ, καὶ ὑποτάσσηται εἰς αὐτὸ, λέγεται *θέλησις λογικὴ* καὶ ἐκτελοῦντες τοιαύτην θέλησιν, πράττομεν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἐὰν δὲ ἡ θέλησις ἡμῶν δὲν συμφωνῇ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἀλλὰ παρασύρηται ὑπ' ἀλόγου τινὸς πάθους, εἶναι θέλησις ἄλογος. Καθ' ὅσον λοιπὸν ἀποβλέπει τὴν ἠθικὴν, *ὀρθὸς λόγος καὶ πράττειν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον* εἶναι νὰ ὑποτάττωμεν τὰς θελήσεις καὶ ἐπιθυμίας ἡμῶν εἰς τὴν ὀρθὴν κρίσιν τοῦ Λογικοῦ (1).

Ὀρθὸν ὅμως λόγον δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὁ ἄνθρωπος ἄνευ πείρας πραγμάτων, καὶ ὀρθῆς διδασκαλίας τε καὶ ἀνατροφῆς. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι δεκτοὶ τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀπάτης. Ἂν λοιπὸν ἔχωσι πλειοτέρας ψευδεῖς ἰδέας καὶ ἀπάτας, παρὰ ἀληθείας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς κακῆς ἀνατροφῆς καὶ διδασκαλίας· καὶ τοιαύτη εἶναι κατὰ δυστυχίαν ἡ τῶν πλειοτέρων. Ἀνατρεφόμενοι ὡς ἐπιτοπλεῖστον ὑπὸ γονέων ἀμαθῶν ἢ ἀμελούντων τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀγωγῆς τῶν τέκνων αὐτῶν, παραδιδόμενοι εἰς παιδαγωγοὺς ἀμαθεῖς, ἐκτεθειμένοι ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὸ νὰ ἀκούωσι ψευδῆ πράγματα, καὶ νὰ βλέπωσιν ἀλόγους πράξεις καὶ ἤθη, λαμβάνουσιν ἕξιν εἰς τὴν ἀλογίαν καὶ κακίαν. Δὲν εἶναι λοιπὸν παράδοξον, ἂν μεταξὺ τοιούτων ἀνθρώπων ὁ ὀρθὸς λόγος φαίνηται τοσοῦτον σπάνιος. Ὅσον ὁ ἄνθρωπος φωτίζεται ὑπὸ τῆς ἀληθείας, καὶ ἐθίζεται εἰς τὴν πρᾶξιν τοῦ καλοῦ, τοσοῦτον ὀρθότερα συλλογίζεται περὶ τῶν πρακτέων, καὶ εὐκολώτερα ὑποτάσσεται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀναγκαία (2) εἰς τὸν ἄνθρωπον, διότι φωτίζει τὸ λογικὸν αὐτοῦ, καὶ ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας. Δὲν φαίνεται ἐπιζήμιος ἐνίονε, εἰ μὴ εἰς ἐκείνους μόνους, ὅσοι ἐσυνείθισαν ἐξ ἀρχῆς νὰ ἀπατῶνται κολακευόμενοι ὑπὸ τοῦ ψεύδους. Ἐξαι-

(1) Ἔστιν οὖν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον πράττειν, ὅταν τὸ ἄλογον μέρος τῆς ψυχῆς μὴ κωλύῃ τὸ λογικὸν ἐνεργεῖν τὴν αὐτοῦ ἐνέργειαν. Τότε γὰρ ἡ πρᾶξίς ἐστι κατὰ λόγον ὀρθόν. (Ἀριστοτέλ. Μεγάλ. Ἠθικ. Βιβ. β'. Κεφ. ι.)

(2) Ἀλήθεια δὲ πάντων μὲν ἀγαθῶν Θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δ' ἀνθρώποις. (Πλάτ.)

ρεῖται ἡ περίστασις, καθ' ἣν ἡ φρόνησις ὑποκρύπτει τὴν ἀλήθειαν μὲ σκοπὸν ἀγαθοποιόν.

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος κολακευόμενος δύναται ἐνίοτε νὰ ἀπατηθῇ ἄνευ βλάβης τῶν ἄλλων, αὐτὸς ὅμως δὲν ἀπατᾶται ἄνευ βλάβης ἑαυτοῦ. Μία ἀπάτη συνεπισύρει ἄλλην, καὶ ἐκείνη ἄλλην, εἰς τρόπον ὥστε συγκροτεῖται σειρὰ ἀπατῶν, ἐν ᾗ καὶ ἂν ἡ πρώτη μένῃ ἀδιάφορος, ἡ δευτέρα ὅμως, ἡ τρίτη, μία ἐξ αὐτῶν τέλος πάντων θέλει φέρει βλάβην. Ὅτε ὁ Ἀλέξανδρος ἐθανάτωσε τὸν Κλεῖτον, καὶ συλλογιζόμενος τὴν ἀπάνθρωπον ταύτην πρᾶξιν τῆς παραλόγου αὐτοῦ ὁρμῆς, ἔκλαιεν ἀπαρηγορήτως, εἰσέρχεται νὰ παρηγορήσῃ αὐτὸν ὁ Ἀνάξαρχος, καὶ ἀντὶ νὰ συλλυπηθῇ, καὶ νὰ ἐπιφέρῃ εἰς τὰ δάκρυα αὐτοῦ παραμυθίαν συμβουλευτικὴν, φωνάζει ἀπατηλῶς καὶ κολακευτικῶς: *Οὗτός ἐστιν Ἀλέξανδρος, εἰς ὃν ἡ οἰκουμένη νῦν ἀποβλέπει· ὁ δ' ἔρριπται κλαίων, ὥσπερ ἀνδράποδον, ἀνθρώπων νόμον καὶ ψόγον δεδοικὼς, οἷς αὐτὸν προσήκει νόμον εἶναι, καὶ ὅρον τῶν δικαίων, ἐπείπερ ἄρχειν καὶ κρατεῖν νενίκηκεν, ἀλλὰ μὴ δουλεύειν ὑπὸ κοινῆς δόξης κεκρατημένον!* Ἔπιεν ὁ βασιλεὺς τὴν φαρμακερὰν ταύτην ἀπάτην, ἔπαυσε τὴν λύπην· ἔγεινεν ὅμως ἐκ ταύτης καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀπανθρωπότερος, καὶ εἰς ἑαυτὸν δυστυχέστερος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄.

Περὶ ἀρετῆς.

Ἡ ἀρετὴ εἶναι τὸ νὰ κανονίζωμεν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον τὰς πράξεις ἡμῶν, καὶ εἰς αὐτὸν νὰ ὑποτάττωμεν τὰς ὀρέξεις ἡμῶν καὶ τὰ πάθη. Τὰ πάθη ἐν γένει εἶναι φυσικαὶ κινήσεις τῆς αἰσθητικότητος· ὥστε ἡ ἀρετὴ δὲν ζητεῖ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν παθῶν, πρᾶγμα ἀδύνατον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, ἀλλὰ τὴν ὀρθὴν κυβέρνησιν καὶ μετὰ λόγου ἐκπλήρωσιν αὐτῶν (1). Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζων τὴν ἀρετὴν, λέγει, ὅτι εἶναι *μεσότης*, ἤγουν ἀποφυγὴ τῶν ἄκρων ἐναντίων, ἅπερ εἶναι κακίαι. Θεωρουμένη δὲ ἡ ἀρετὴ κατὰ τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς, εἶναι ἀκρότης (2)· διότι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τελειότερον καὶ ὑψηλότερον τούτου βαθμὸν, τοῦ διάγειν, λέγω, κατὰ τὸν ὀρθὸν λό-

(1) Ἐπειδὴ ἁ τοῦ ἤθεος ἀρετὰ περὶ πάθεα, τῶν δὲ παθέων ἁδονὰ καὶ λύπα ὑπέρτατα, φανερὸν ὅτι οὐκ ἐν τῷ ὑπεξελέσθαι τὰ πάθεα τᾶς ψυχᾶς, ἁδονὰν καὶ λύπαν, ἁ ἀρετὰ πέπτωκεν, ἀλλ' ἐν τῷ ταῦτα συναρμόζεσθαι. (Ἀνθολογ. Στοβ. περὶ ἀρετῆς 21.)

(1). Διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν καὶ τὸν λόγον τὸν τί ἂν εἶναι λέγοντα, μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή· κατὰ δὲ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ, ἀκρότης. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. βιβ. β΄, κεφ. στ΄.)

γον. Δύσκολον εἶναι καὶ σχεδὸν ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ μέσον τοῦτο, καὶ ἔτι δυσκολώτερον νὰ ἐμμένῃ ἐν αὐτῷ ἀκλινής. Πρὸς τούτοις δὲν ὑπάρχει μεσότης ἐν πάσαις ταῖς πράξεσιν, ἐν πᾶσι τοῖς πάθεσιν (1), ὁποῖα εἶναι ὁ φθόνος, ἡ κλοπή, καὶ ἄλλα τοιαῦτα· διότι ταῦτα εὐθὺς λεγόμενα παριστάνουσι τὴν φαυλότητα αὐτῶν. Ὅθεν γενικῶς κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ Πυθαγορείου Θεάγους, *ἡ ἀρετὴ εἶναι συναρμογὴ καὶ ἁρμονία τῶν ἀλόγων δυνάμεων τῆς ψυχῆς, τοῦ θυμικοῦ δηλαδὴ καὶ ὀρεκτικοῦ, μὲ τὸ λογικόν. Καθόλω μὲν ὦν ἀρετὰ συναρμογά τις ἐντὶ τῶν ἀλόγων μερέων τᾶς ψυχᾶς ποττὶ τὸ λόγον ἔχον (2).* Τοῦτο εἶναι τῷόντι ἀρετὴ καὶ τελειότης εἰς τὸν ἄνθρωπον, τὸ κυβερνᾷν λογικῶς καὶ κανονίζειν τὰ πάθη αὐτοῦ, ὃ λέγεται καὶ *κατὰ λόγον ὀρθὸν πράττειν.* Τέλος δὲ καὶ σκοπὸς τῆς ἀρετῆς εἶναι ἡ εὐδαιμονία (3) τοῦ ἀνθρώπου, περὶ ἧς ἀλλαχοῦ θέλομεν ὁμιλήσει.

Εἶναι δὲ ἀνάγκη πρὸς τὴν ἀρετὴν πείρας καὶ μαθήσεως· διὰ τοῦτο λέγεται καὶ *ἕξις* (4). Ὁ Σωκράτης ἀμφέβαλλε τρόπον τινά, ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι φυσικὴ ἢ διδακτικὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἀλλ' ἡ ἀρετὴ ἄνευ λόγου δὲν συνίσταται· ὁ λόγος δὲ ἄνευ μαθήσεως καὶ γυμνάσεως δὲν μορφόνεται· ὥστε δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν τὸ πᾶν εἰς τὴν φυσικὴν διάθεσιν. Αὕτη ἔχει μὲν ῥοπήν τινα καὶ δύναμιν εἰς τὰ ἤθη καὶ εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου· ὁ λόγος ὅμως προηγεῖται, καὶ χωρὶς τούτου, αἱ φυσικαὶ διαθέσειςς ὅσον καὶ ἂν ἦναι καλαὶ καὶ πρὸς ἀρετὴν ἐπιτήδειοι, δὲν συνιστῶσι τὴν ἀρετήν. Πόση δὲ εἶναι ἡ δύναμις τοῦ λόγου, ὅταν καλῶς μορφωθῇ διὰ τῆς γυμνάσεως καὶ μαθήσεως, δεικνύουσι τοῦτο καθημερινὰ παραδείγματα ἀνθρώπων ἐναρέτων, ἂν καὶ ἡ φυσικὴ αὐτῶν διάθεσις κλίνῃ εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν κακίαν. Αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ Σωκράτης εἶχε φυσικὰς κλίσεις εἰς πολλὰ ἠθικὰ ἐλαττώματα· ἐστάθη ὅμως ἐν τοῖς ἀρχαίοις εἷς τῶν ἐναρέτων ἀνδρῶν, διότι ἔλαβε σοφίαν καὶ ἕξιν εἰς τὴν ἀρετήν.

(1) Οὐ πᾶσα δὲ ἐπιδέχεται πρᾶξις, οὐδὲ πᾶν πάθος τὴν μεσότητα· ἔνια γὰρ εὐθὺς ὠνόμασται συνειλημμένα μετὰ φαυλότητος, οἷον ἐπιχαιρεκακία, ἀναισχυντία κτλ. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. βιβλ. β'. κεφ. στ'.)

(2) Ἀνθολ. Στοβ. περὶ ἀρετῆς 25.

(3) Φαμὶ τὰν ἀρετὰν ἦμμεν ποττὸ μὴ κακοδαιμονὲν ἱκανάν, τὰν δὲ κακίαν ποττὸ μὴ εὐδαιμονέν, αἴκα τὰς ἕξιας αὐτὰς κρίνεμες. (Ἀνθολογ. Στοβ. περὶ ἀρετῆς 27.)

(4) Ὅσαι δὲ ἐν ἀνθρώποις ἀρεταὶ λέγονται, σκοπούμενος εὑρήσεις πάσας μαθήσει τε καὶ μελέτῃ αὐξανομένας. (Παρα. Στοβ. περὶ ἀρετῆς). — Καὶ ἔτι, δυνατοὶ μὲν ἐσμὲν φύσει, ἀγαθοὶ δὲ ἢ κακοὶ οὐ γιγνόμεθα φύσει. (Ἀριστοτ. Ἠθικ. βιβλ. β'. κεφ. ε'.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄.

Περὶ νόμου καὶ τῶν διαφόρων εἰδῶν αὐτοῦ.

Νόμος ἐν γένει θέλει νὰ εἴπῃ κανὼν, καθ᾽ ὃν πρέπει νὰ κανονίζωμεν τὰς πράξεις ἡμῶν, καὶ τὰς μὲν νὰ ἐπιχειριζώμεθα, τὰς δὲ νὰ φεύγωμεν. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἦναι σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον· διότι ἄλλως, δὲν ἤθελεν εἶσθαι οὐδεμία διαφορὰ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων· ἀπεδείχθη ὅμως ἀναντίῤῥητος ἡ διαφορὰ αὕτη. Πᾶς λοιπὸν νόμος πρέπει νὰ ἔχῃ τοὺς λόγους αὐτοῦ· οἱ λόγοι δὲ οὗτοι εἶναι τρεῖς: *ἠθικὸς*, ὅταν ἐπιστηρίζηται εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς πράξεως· *ἱστορικὸς*, ὅταν λαμβάνηται ἐξ ἔργου προγενομένου· καὶ *νομικὸς*, ὅταν ἐξ ἄλλου νόμου προέρχηται· ὥστε ὁ νόμος δὲν εἶναι τὸ *αὐτὸς ἔφα*, ἢ τὸ *οὕτω θέλω*. Ἂν καὶ ὁ νομοθέτης δὲν σημειόνῃ πάντοτε τοὺς λόγους, δι᾽ οὓς θέτει τοῦτον τὸν νόμον, ἐξ αὐτῆς ὅμως τῆς φύσεως τοῦ νόμου συμπεραίνεται, ὅτι ὀφείλει νὰ δίδῃ λόγον τῶν νομοθετουμένων, ὅταν δὲν ἦναι σαφῆ, ἢ εὐκόλως ὑπονοούμενα· διότι νὰ θέλῃ τοῦτο νὰ γίνηται, καὶ ἐκεῖνο νὰ μὴ γίνηται, ἄνευ τινὸς λόγου ἠθικοῦ, ῥητοῦ ἢ ἐννοουμένου, τοῦτο εἶναι ἴδιον οὐχὶ νομοθέτου, ἀλλὰ τυράννου (1). Ὁ νόμος λοιπὸν πρέπει νὰ ἔχῃ ἠθικόν τινα λόγον, διότι καὶ πᾶσα ἠθικὴ πρᾶξις πρέπει νὰ ἦναι ὀρθὴ, ἤγουν, σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ λόγον νομικὸν, διότι πάντες οἱ νόμοι ὀφείλουσι νὰ ἦναι σύμφωνοι ἀλλήλοις. Τέλος πάντων, ὁ ἱστορικὸς λόγος θεωρεῖται ἐν ἐκείνοις τοῖς νόμοις, οἵτινες ἐπιστηρίζονται εἰς πρᾶξίν τινα ἤδη γεγεννημένην, ἢ εἰς ἱστορικὸν παράδειγμα· πλὴν ὁ λόγος οὗτος ἄνευ τῶν ἄλλων δὲν δύναται νὰ γίνῃ βάσις τοῦ νόμου.

Θεῖοι νόμοι λέγονται, ὅσοι ἔχουσι τὴν ἀρχὴν καὶ δύναμιν αὐτῶν ἀμέσως ἐκ θείου κύρους· *ἀνθρώπινοι* δὲ, ὅσοι γίνονται ὑπ᾽ ἀνθρώπων ἐχόντων νόμιμον ἐξουσίαν τοῦ νομοθετεῖν.

Ἐκ τῶν θείων νόμων οἱ μὲν λέγονται *αἰώνιοι*, οἱ δὲ *φυσικοὶ*, οἱ δὲ *θετοί*. Ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων πάλιν, οἱ μὲν *ἐκκλησιαστικοὶ*, οἱ δὲ *πολιτικοί*.

Αἰώνιος νόμος, κατὰ τὸ ἠθικὸν, εἶναι διάταξις καὶ θέλησις τοῦ Θεοῦ, καθ᾽ ἣν ἔταξε πρὸ αἰώνων νὰ φέρωνται τὰ λογικὰ αὐτοῦ κτίσματα, πράττοντα μὲν ἐλευθέρως ὅ,τι εἶναι ἀναγκαῖον πρὸς τὸ ζῆν κοσμίως καὶ πρεπόντως εἰς τὴν λογικὴν φύσιν αὐτῶν, φεύγοντα δὲ ὅ,τι εἶναι ἀνάρμοστον καὶ ἀπρεπές· ἢ γενικωτέρως, *νόμος αἰώνιος* εἶναι λόγος ἢ βούλησις τοῦ Θεοῦ, καθ᾽ ἣν ἡ ἄπειρος σοφία καὶ παντοδυναμία αὐτοῦ ηὐδόκησε νὰ διατηρῆται ἡ τάξις τῶν ὄντων.

(1) Τυραννικαὶ δὲ (ἀρχαὶ), διὰ τὸ δεσποτικῶς ἄρχειν καὶ κατὰ τὴν αὐτῶν γνώμην. (Ἀριστοτέλ. Πολιτικ. Βιβλ. δ΄. Κεφ. ή.)

Φυσικὸς νόμος εἶναι αὐτὸς ὁ αἰώνιος, ἐμπνεόμενος καὶ ἐπιβαλλόμενος εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ δοθέντος αὐτῷ λογικοῦ. Ὁ ὁρισμὸς οὗτος τοῦ φυσικοῦ νόμου εὐκόλως συνάγεται καὶ ἐκ τῶν προειρημένων· διότι, ἐπειδὴ τῶν πράξεων ἡ ἠθικότης πηγάζει ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, νόμος λοιπὸν φυσικὸς εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἐπιστηρίζεται εἰς αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὴν λογικότητα τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐπομένως, ὅστις προστάττει πράξεις συμφώνους μὲ τὴν θέλησιν τοῦ Θεοῦ, καὶ μὲ τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἠθικότης τῶν πράξεων εἶναι οὐσιώδης, ὅθεν καὶ ἀμετάβλητος, φανερὸν ὅτι καὶ ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀμετάβλητος καὶ αἰώνιος. Ὁ φυσικὸς νόμος κατ' ἄλλο δὲν διαφέρει τοῦ αἰωνίου, εἰ μὴ καθότι δὲν ἔχει, ὡς ὁ αἰώνιος, τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ πρὸ αἰώνων, ἀλλ' ἐν χρόνῳ ἐμπνέεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ λογικοῦ. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ συγχέωμεν τὸν φυσικὸν νόμον μὲ τὸ φυσικὸν δίκαιον· διότι *φυσικὸν δίκαιον* λέγεται κυρίως ἡ ἐπιστήμη τῶν φυσικῶν νόμων.

Θεῖος θετὸς νόμος εἶναι καὶ ἐκεῖνος, ὅςις δίδεται μὲν ἐκ Θεοῦ, ὡς εἶναι αἱ γραπταὶ θεῖαι ἐντολαὶ, δὲν κοινοποιεῖται ὅμως εἰς τὸν ἄνθρωπον ὑπὸ τοῦ λογικοῦ, πλὴν οὐδὲ ἐμποδίζεται ὑπ' αὐτοῦ· τοιοῦτοι νόμοι εἶναι, παραδείγματος χάριν, οἱ ἀπαγορεύοντες τινὰ βρώματα, καὶ διατάττοντες τινὰς τελετάς. Ὁ θεῖος θετὸς νόμος δύναται νὰ ἦναι καὶ φυσικὸς ἐκ μέρους τῆς ὕλης, ἤγουν, ὅταν προςάζῃ πρᾶγμα ἤδη ὡρισμένον καὶ ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὡς τὸ τιμᾷν τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα.

Ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι λέγονται ἐκεῖνοι, οἵτινες δύνανται νὰ τεθῶσιν ὑπὸ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ, Συνόδου γενικῆς, ἐπαρχικῆς, ἢ ὑπὸ ἀνθρώπου τινὸς ἔχοντος νομίμως ἐκκλησιαστικὴν νομοθετικὴν δύναμιν.

Πολιτικὸς νόμος λέγεται τέλος πάντων, ὁ τιθέμενος ὑπ' ἀνθρώπων ἐχόντων νομίμως πολιτικὴν δύναμιν, ἤγουν ὑπὸ βασιλέων, ἡγεμόνων, κτλ. Εἶναι δὲ ὁ πολιτικὸς νόμος ἔγγραφος προσταγὴ εἰς τοὺς πολίτας περὶ τῶν πρακτέων καὶ μὴ πρακτέων (1). Ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι κινοῦνται εἰς τὸ πράττειν ὑπὸ ἡδονῆς καὶ λύπης· ἐκεῖνα δὲ, πρὸς ἃ κινοῦνται, δὲν εἶναι πάντοτε σύμφωνα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ μὲ τὴν κοινὴν ἀσφάλειαν καὶ ὠφέλειαν, ἐντεῦθεν οἱ πολιτικοὶ νόμοι εἶναι ἀναγκαῖοι εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ νὰ συζῶσι καλῶς καὶ ἀσφαλῶς. Ἐντεῦθεν ἔτι συμπεραίνεται, ὅτι οἱ νομοθέται πρέπει νὰ προτρέπωσι μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν τοὺς θέλοντας νὰ ὑπακούωσι, νὰ ἐπιβάλλωσι δὲ ποινὰς εἰς τοὺς παραβάτας τῶν νόμων. Αἱ τιμωρίαι δὲ αὗται, διὰ νὰ ἔχωσι δύ-

(1) Καὶ γὰρ ὁ νόμος ἐστὶν, ὡς ἁπλῶς εἰπεῖν, λόγος ὡρισμένος καθ' ὁμολογίαν κοινὴν πόλεως, μηνύων πῶς δεῖ πράττειν ἕκαστα. (Ἀριστοτέλ. Ῥητορ. πρὸς Ἀλεξάνδρ. Κεφ. ά.)

ναμιν πρὸς διόρθωσιν, πρέπει νὰ ἦναι ἐναντίαι μὲ τὰς ἡδονὰς(1), αἵτινες κινοῦσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κακίαν.

Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι συγκροτοῦσι τὸ λεγόμενον *κανονικὸν δίκαιον*, ὅπερ συνίσταται ἐκ τῶν ἐντολῶν καὶ ἐκ τῶν κανόνων τῶν θείων Γραφῶν, καὶ ἱερῶν Συνόδων, ἔτι δὲ καὶ ἐκ τῶν διατάξεων καὶ ἐθίμων τῶν παραδεδομένων ἢ ἐπικεκυρωμένων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω λοιπὸν, τὸ μὲν κανονικὸν δίκαιον περιέχει νόμους καὶ κανόνας τῆς Ἐκκλησιαστικῆς δυνάμεως· τὸ δὲ πολιτικὸν συντίθεται ἐκ νόμων πολιτικῶν, καὶ εἶναι ἴδιον εἰς ἕκαστον λαὸν ἢ πόλιν.

Ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ φυσικοῦ νόμου, καὶ ἐκ τῆς οὐσιώδους διαφορᾶς τῶν ἠθικῶν πράξεων, γίνεται φανερὸν, ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι αἰώνιος, ἀμετάβλητος, καὶ ὁ αὐτὸς εἰς πάντας ἀνθρώπους. Δὲν εἶναι ὅμως τῆς αὐτῆς δυνάμεως πάντα τὰ ἀξιώματα τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀλλὰ μόνον τινὰ ἐξ αὐτῶν εἶναι κοινὰ καὶ παγκόσμια, ἐξ ὧν πηγάζουσι πάντα τὰ ἄλλα· τοιοῦτον εἶναι παραδείγματος χάριν, τὸ, *Πρέπει νὰ πράττωμεν ὅ,τι ὑπαγορεύει ἡ ὀρθὴ κρίσις τοῦ λογικοῦ*· ὅθεν τὰ, *Μὴ πράττε εἰς ἄλλον ὅ,τι δὲν θέλεις νὰ πράττῃ ἐκεῖνος εἰς σέ· Ἡ παρακαταθήκη πρέπει νὰ ἐπιστρέφηται εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ παρακαταθέντος· Τὰ τέκνα πρέπει νὰ τιμῶσι τοὺς γονεῖς κτλ.* Πάντα ταῦτα συνάγονται ἀμέσως ἐκ τοῦ προειρημένου ἀξιώματος τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὅτι *πρέπει νὰ πράττωμεν, ὡς ὁ ὀρθὸς λόγος ὑπαγορεύει*. Οὐδεὶς τῳόντι ἀμφιβάλλει περὶ τῶν ἀξιωμάτων τούτων, ἂν καὶ εἰς τὴν πρᾶξιν δὲν φυλάττωσιν αὐτὰ τινὲς διεφθαρμένοι. Τέλος πάντων, ἐκ τῶν πρώτων ἀξιωμάτων τοῦ φυσικοῦ νόμου συνάγονται ἄλλα πλέον μακρόθεν, ὡς συνέπειαι ἐκείνων καὶ συμπεράσματα, ὁποῖον εἶναι, παραδείγματος χάριν, ὅτι *δὲν πρέπει νὰ δανείζωμεν μὲ ἀπαίτησιν ὑπερβολικοῦ τόκου*. Τοῦτο μακρόθεν συμπεραίνεται ἐκ τοῦ γενικοῦ ἀξιώματος, ὅτι δὲν *πρέπει οὐδεὶς νὰ ἁρπάζῃ ἀπάτῃ ἢ βίᾳ τὰ ἀλλότρια*· εἶδος τῳόντι ἁρπαγῆς εἶναι καὶ ὁ ὑπερβολικὸς τόκος, διότι ὁ οὕτω δανείζων βιάζει τὸν εἰς ἀνάγκην δανείου εὑρισκόμενον.

Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συμπεραίνεται, ὅτι ἡ γνῶσις τοῦ φυσικοῦ νόμου εἶναι εἰς πάντας ἀνθρώπους ἡ αὐτὴ καὶ ἀνεξάλειπτος. Ἐκ τῆς γνώσεως ταύτης συμπεραίνεται ὁμοίως, ὅτι πᾶς νόμος ἔχει τὸν λόγον αὑτοῦ συνδεδεμένον, τοὐλάχιστον μακρόθεν, μὲ τὸν φυσικὸν νόμον. Δὲν εἶναι ὅμως περιττὸν νὰ θεωρήσωμεν ταῦτα πλατύτερον, καὶ νὰ συμ-

(1) Νῦν δὲ φαίνονται (οἱ λόγοι) προτρέψαι μὲν καὶ παρορμῆσαι τῶν νέων τοὺς ἐλευθέρους ἰσχύειν, ἦθός τε εὐγενὲς καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον ποιῆσαι ἂν κατακώχιμον ἐκ τῆς ἀρετῆς. Τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκἀγαθίαν προτρέψασθαι· οὐ γὰρ πεφύκασιν αἰδοῖ πειθαρχεῖν, ἀλλὰ φόβῳ· οὐδ᾽ ἀπέχεσθαι τῶν φαύλων διὰ τὸ αἰσχρὸν, ἀλλὰ διὰ τὰς τιμωρίας (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. ί. Κεφ. θ΄.)

περάνωμεν ἐντεῦθεν τὰ εἰς Θεὸν καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ εἰς ἑαυτὸν, καὶ τὰ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Καθήκοντα πηγάζοντα ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου, καὶ ἐκ τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Λέγομεν λοιπὸν ὅτι ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ φυσικοῦ νόμου γίνεται φανερὸν, ὅτι εἶναι εἷς καὶ ὁ αὐτὸς εἰς πάντας ἀνθρώπους. Διότι, ἐπειδὴ ὁ φυσικὸς νόμος ἔχει τὸν λόγον αὐτοῦ εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὴν λογικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι λοιπὸν ἀμετάβλητος, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς, καὶ ἑπομένως εἷς καὶ ὁ αὐτὸς πανταχοῦ καὶ πάντοτε. Ἂν θεωρήσωμεν τὰ πρῶτα ἀξιώματα τοῦ φυσικοῦ νόμου, δὲν εἶναι ὀλιγώτερον φανερὸν, ὅτι καὶ τούτων ἡ γνῶσις εἶναι εἰς πάντας ἡ αὐτὴ καὶ ἀνεξάλειπτος· διότι τὰ ἀξιώματα ταῦτα πηγάζουσιν ἀμέσως ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Τίς παρατηρῶν ἑαυτὸν καὶ τὸν κόσμον δύναται νὰ μὴ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶναι ποίημα Θεοῦ; ὅτι ἐκ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ ἔλαβε ζωὴν, λογικὸν, καὶ τἄλλα φυσικὰ λεγόμενα χαρίσματα; Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ ὑπέρτατος πάντων καὶ πανάγαθος Κύριος. Εὐθὺς λοιπὸν συμπεραίνονται ἐκ τῆς ἀληθείας ταύτης πάντα τὰ εἰς Θεὸν καθήκοντα, ἤγουν, ὅτι πρέπει ὑπὲρ πάντα νὰ ἀγαπῶμεν τὸν Θεὸν, καὶ νὰ μὴ ἁμαρτάνωμεν εἰς αὐτὸν, κτλ.

Αὐταὶ ὁμοίως αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἃς ἐκ τῆς μαρτυρίας τῆς συνειδήσεως ὁμολογεῖ πᾶς τις, ὅτι ἔλαβε παρὰ τοῦ Θεοῦ, ὑπαγορεύουσι καὶ συνιστῶσι τὴν ἀρετὴν, ἥτις λέγεται *εὐσέβεια*.

Ταύτην δὲ τὴν εἰς Θεὸν εὐσέβειαν δυνάμεθα καὶ ὀφείλομεν νὰ φανερόνωμεν κατὰ δύο τρόπους· πρῶτον, μὲ ἐσωτερικὴν λατρείαν, ἤγουν μὲ ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν (1), καὶ μὲ τὴν ἠθικὴν ἀγαθότητα τῶν πράξεων ἡμῶν· δεύτερον, μὲ λατρείαν ἐξωτερικὴν, εἴτε μερικὴν εἴτε δημοσίαν· διότι ὀφείλομεν νὰ μεγαλύνωμεν καὶ νὰ ἐξυμνῶμεν τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ. Ταῦτα δὲ τὰ εἰς Θεὸν καθήκοντα συνιστῶσι καὶ τὴν λεγομένην *φυσικὴν θρησκείαν*· διότι φύσει ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ὕπαρξιν ἑνὸς Θεοῦ δημιουργοῦ καὶ ἀνεξαρτήτου Κυρίου τῶν ἁπάντων. Ἐκ τοῦ φυσικοῦ τούτου αἰσθήματος κινούμενοι οἱ ἄνθρωποι, προστρέχουσιν εἰς τὸν Θεὸν ἐπικαλούμενοι αὐτὸν ἐν καιρῷ δυστυχίας, καὶ σπεύδουσι μὲ ὑπόκλισιν, μὲ δεήσεις καὶ προσφορὰς, νὰ ἐξιλεώσωσιν αὐτὸν, καὶ νὰ ἑλκύσωσι τὴν θείαν αὐτοῦ ἀντίληψιν. Ἐντεῦθεν ἡ φυσικὴ αὕτη θρησκεία φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἔτι καὶ πρὸ τῆς συστάσεως τῶν κοινω-

(1) Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου (Ματθ. κβ'. 37.)

νιῶν. Φαίνεται μάλιστα, ὅτι ἦτο κατ' ἀρχὰς ἁπλουςέρα καὶ καθαρωτέρα· ὕστερον ὅμως ἡ διαφθορὰ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, τὰ πάθη, καὶ ἡ ἀμάθεια, ἔφθειραν αὐτήν. Ἀφοῦ δὲ οἱ ἄνθρωποι συνῆλθον εἰς βίον κοινωνικὸν, τότε καὶ ἠθικῶς ἐγνώρισαν τὴν ἀνάγκην τῆς εἰς Θεὸν δημοσίας λατρείας, δι' ἣν καὶ διώρισαν τελετὰς, ναοὺς, ἱερεῖς, καὶ πανηγύρεις, ἂν καὶ οὐχὶ λογικὰς κατὰ πάντα.

Ὁμοίως ἀποδεικνύονται ἀναντίῤῥητα καὶ τὰ εἰς ἑαυτοὺς καθήκοντα ἡμῶν· ἐκ ταύτης τῳόντι τῆς φυσικῆς ἀρχῆς, ὅτι *ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἔλαβε ψυχὴν λογικὴν*, συμπεραίνεται ὅτι ὁ Θεὸς θέλει τὴν τελειοποίησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς λογικοῦ πλάσματος τῆς θείας αὐτοῦ σοφίας καὶ παντοδυναμίας. Τοῦτο συνάγεται εἰδικωτέρως καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν αἰσθημάτων καὶ δυνάμεων τῆς ψυχῆς αὐτοῦ· διότι ἕκαστος φύσει ἀγαπᾷ ἑαυτὸν, καὶ ἔχει δύναμιν τοῦ κρίνειν, καὶ ἔφεσιν τοῦ μανθάνειν· ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἀγάπης πηγάζει ἡ ἐπιθυμία τῆς εὐδαιμονίας ἡμῶν, καὶ ἡ σπουδὴ τῆς τελειοποιήσεως ἡμῶν. Οὕτω λοιπὸν καὶ ἐκ τῆς λογικῆς ἡμῶν φύσεως συνάγεται τὸ καθῆκον τοῦτο, ἤγουν, νὰ ἐπιμελώμεθα τὴν τελειοποίησιν ἡμῶν, νὰ γυμνάζωμεν τὸ λογικὸν ἡμῶν, νὰ μανθάνωμεν νὰ διακρίνωμεν τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ψευδὲς, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, τὸ ὄντως ὠφέλιμον καὶ τὸ βλαπτικόν. Αὕτη εἶναι ἡ τελειοποίησις τοῦ πνεύματος ἡμῶν, ἥτις λέγεται Ἐπιστήμη. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως ἡ ἐπιστημονικὴ αὕτη τελειοποίησις, ἀλλὰ πρέπει καὶ κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ἐπιστήμης νὰ κανονίζωμεν τὰς πράξεις ἡμῶν, καὶ νὰ χαλινόνωμεν τὰς ἀτάκτους ὁρμὰς τῶν ὀρέξεων, ὅπερ ἐστὶν, ὡς εἴπομεν, ἀρετὴ, ἧς ἄνευ δὲν δυνάμεθα νὰ ζήσωμεν εὐδαιμόνως, οὐδὲ νὰ εὐαρεστήσωμεν εἰς τὸν Κύριον καὶ Πλάστην ἡμῶν. Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης θεωρίας τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς λογικῆς ἡμῶν φύσεως, πηγάζουσι καὶ ἄλλα καθήκοντα, ἀποβλέποντα τὴν κατάστασιν ἡμῶν· περὶ τούτων ὅμως θέλομεν ὁμιλήσει ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον συλλογιζόμενοι, συμπεραίνομεν καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καθήκοντα ἡμῶν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἐπλάσθησαν διὰ νὰ ζῶσι βίον κοινωνικὸν, ἐντεῦθεν πηγάζουσιν ἀμοιβαῖα καθήκοντα καὶ πρὸς ἀλλήλους· διότι ὁ Θεὸς, ὅς τις διέταξε τὰ πάντα μὲ σκοπὸν ἐντελέστατον κατὰ τοὺς νόμους τῆς σοφωτάτης προνοίας αὐτοῦ, θέλει οὐ μόνον ἑαυτοὺς νὰ ἀγαπῶμεν, καὶ νὰ καταγινώμεθα εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν αὐτῶν τελειοποίησιν, ἀλλὰ καὶ τῆς τελειοποιήσεως τῶν ἄλλων νὰ ἐπιμελώμεθα; καὶ νὰ ἀγαπῶμεν αὐτοὺς ὡς ἑαυτούς. Ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, ἤγουν, παντὸς ἀνθρώπου, δὲν ἔχει τὸν λόγον αὐτῆς μόνον εἰς τὴν θείαν ὕπαρξιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν φύσιν αὐτὴν τοῦ ἀνθρώπου· διότι ἡ φύσις καὶ ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τοιοῦτος, ὥςε, διὰ νὰ ζῇ καλῶς, ἔχει χρείαν τῆς βοηθείας τῶν ἄλλων· Τί ἤθελε γείνει τὸ βρέφος, ἂν δὲν παρευρίσκετο χεὶρ εὐεργετικὴ, ἑτοίμη

πάντοτε εἰς βοήθειαν αὐτοῦ; Ἐὰν ὁμοίως παρατηρήσωμεν τὴν σειρὰν καὶ πρόοδον τῆς ζωῆς αὐτοῦ, τὸ βρέφος, ἀφοῦ ἀναπτυχθῶσιν αἱ δυνάμεις αὐτοῦ, ἤθελε ζῇ ζωὴν οὐχὶ ἀνθρωπίνην, ἀλλὰ θηριώδη, ἐὰν σπουδαία τις ἀνατροφὴ καὶ ὀρθὴ διδασκαλία δὲν ὡδήγει καὶ δὲν ἐφώτιζε τὰς λογικὰς αὐτοῦ δυνάμεις. Τέλος πάντων, ὅταν φθάσῃ εἰς τὸ γῆρας, ἀδύνατος καὶ σχεδὸν ὅμοιος μὲ τὰ βρέφη, ἐπικαλεῖται πάντοτε χεῖρα βοηθείας. Διὰ τοῦτο ὁ Θεὸς ἐνέπνευσεν εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν οὐ μόνον τὴν εἰς ἑαυτοὺς ἀγάπην, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγαθοποιὸν κλίσιν τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους· καὶ ῥητῶς παραγγέλλει εἰς ἡμᾶς ἡ θεία ἡμῶν θρησκεία τὸ ἀγαπᾷν τὸν πλησίον, ὡς δευτέραν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ (1). Ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία δὲν δύναται νὰ διατηρῆται, ἂν δὲν ἦναι συνδεδεμένη μὲ δεσμοὺς ἀμοιβαίας ἀγάπης καὶ βοηθείας. Ἐκ τῆς ὑπάρξεως λοιπὸν τοῦ Θεοῦ, καὶ τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, συμπεραίνονται ἀναντιῤῥήτως καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους καθήκοντα ἡμῶν.

Τὰς ἀμοιβαίας τῶν ἀνθρώπων χρείας καὶ βοηθείας προσφυέστατα εἰς τὴν ὑπόθεσιν ἡμῶν περιγράφει ὁ φιλόσοφος Σενέκας. *Διὰ τί ἄλλο*, λέγει, *ζῶμεν ἀσφαλῶς, παρὰ διότι βοηθούμεθα ὑπ' ἀλλήλων; Τοῦτο κρατεῖ τὴν ζωὴν ἡμῶν ἀσφαλεστέραν· τοῦτο διαφυλάττει ἡμᾶς ἀκινδυνωτέρους εἰς τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐχθρῶν. Ἂν χωρισθῶμεν, τί μένομεν; θυσία τῶν ἀγρίων θηρίων· διότι τὰ ἄλλα ζῶα περιπλανώμενα ἔχουσιν ἀρκετὰς δυνάμεις πρὸς φύλαξιν αὐτῶν. Ζῶσι μὲν καθ' ἑαυτά, εἶναι ὅμως ὠχυρωμένα μὲ φυσικὰ ὅπλα· ὁ δὲ ἄνθρωπος εἶναι ἀδυναμίαν περιεζωσμένος· δὲν ἔχει διασπαρακτικοὺς ὄνυχας, δὲν ἔχει ὀδόντας φοβεροὺς κατὰ τῶν ἄλλων. Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ὀχυρόνει τὸν ἄνθρωπον γυμνὸν καὶ ἀδύνατον ὄντα. Καθ' ἑαυτὸν εἶναι ἀσθενέστατος, διὰ τοῦ λογικοῦ ὅμως καὶ τῆς πολιτικῆς συγκοινωνίας γίνεται ἰσχυρότατος. Ἂν ἀφαιρέσῃς τὴν συγκοινωνίαν, ἔκοψας τὴν ἑνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἥτις συνέχει καὶ συντηρεῖ τὴν ζωήν.* Οὕτω καὶ ὁ Κικέρων λέγει: *Ἐπειδὴ δὲν ἐγεννήθημεν διὰ μόνον ἑαυτούς, ἀλλὰ μέρος μὲν ἡμῶν ἀπαιτεῖ ἡ πατρίς, μέρος δὲ οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι, πρέπει λοιπὸν ἀκολουθοῦντες ὁδηγὸν τὴν φύσιν, νὰ συνεισφέρωμεν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, καὶ νὰ κρατῶμεν συνδεδεμένην τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν μὲ ἀμοιβαίας βοηθείας, μὲ δόσιν, μὲ λῆψιν, μὲ τέχνας, μὲ ἔργα, μὲ λόγους, μὲ ὅ,τι ἕκαστος δύναται.*

Εἴδομεν λοιπὸν ὅτι εἶναι εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ἡ αὐτὴ καὶ ἀνεξάλειπτος γνῶσις τῶν ἀξιωμάτων, ἅτινα ἔχοντα τὸν λόγον αὐτῶν ἀ-

(1) Ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου. Αὕτη ἐστὶ πρώτη καὶ μεγάλη ἐντολή· δευτέρα δὲ ὁμοία αὐτῇ, Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν (Ματ. κβ'. 38,39).

μέσως εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, καὶ πηγάζοντα ὁμοῦ ἐκ τῆς λογικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι εἰς πάντας φανερά, καὶ ὁμολογοῦνται ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς μαρτυρίας τῆς συνειδήσεως.

Περὶ δὲ τῶν ἀξιωμάτων, ἅτινα πόῤῥωθεν πηγάζουσιν ἐκ τῶν πρώτων, εἶναι φανερὸν, ὅτι δὲν ἔχουσι τὴν αὐτὴν μὲ ἐκεῖνα ἐνέργειαν· διότι, ἂν καὶ ὁ φυσικὸς νόμος ἦναι πασίδηλος, ὅσον ὅμως πλειότερον ἀπομακρύνονται ἀπ' αὐτοῦ τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα, τοσοῦτον μεγαλητέραν χρείαν ἔχουσιν ἐξηγητικῶν λόγων, διὰ νὰ σαφηνισθῶσιν. Ἐντεῦθεν πολλάκις προέρχεται ἡ δυσκολία τῆς ἀποδείξεως τῶν ὑστέρων τούτων ἀξιωμάτων, μάλιστα εἰς τοὺς ὅσοι δὲν ἔχουσι τὸ λογικὸν αὐτῶν γεγυμνασμένον διὰ σπουδῆς καὶ πείρας.

Εἰς τὸν φυσικὸν λοιπὸν νόμον ἀναφέρονται, πρῶτον, ὅσα ἀξιώματα ἠθικὰ εἶναι γενικώτατα καὶ εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους γνωστά· δεύτερον, ὅσα πλησιάζουσιν εἰς ταῦτα, καὶ εἶναι τρόπον τινὰ συνέπειαι αὐτῶν. Περὶ μὲν τῶν πρώτων, ὁ φυσικὸς νόμος δὲν δύναται μὲν γενικῶς νὰ ἐξαλειφθῇ ἀπὸ τῶν καρδιῶν τῶν ἀνθρώπων· παραβαίνεται ὅμως ἢ συμπνίγεται μερικῶς, διότι ἡ κρίσις τοῦ λογικοῦ συρομένη ὑπὸ πλεονεξίας, ἢ ἄλλου τινὸς πάθους, ἐμποδίζεται νὰ ἐφαρμόσῃ τὸ κοινὸν ἀξίωμα εἰς τὰς μερικωτέρας πράξεις. Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἀξιωμάτων τῶν παραγομένων ἐξ ἐκείνων τῶν πρώτων, ὁ φυσικὸς νόμος ἐνδέχεται ν' ἀγνοῆται, ἢ διότι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἐξ ἀρχῆς κακῶς ὡδηγημένοι, ἢ ἀπὸ κακῆς ὁμοίως συνηθείας καὶ διεφθαρμένης ἕξεως. Ἐκ τῶν διεφθαρμένων ἠθῶν, ἐκ τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς κακῆς ἀνατροφῆς, προῆλθον εἰς τὴν θεωρίαν καὶ πρᾶξιν τῶν ἀνθρωπίνων ἀρετῶν ψευδεῖς ἰδέαι, ἐναντίαι τοῦ φυσικοῦ νόμου.

Ὅτι δὲ πᾶς νόμος καλῶς κείμενος, ὅσον μακρὰν καὶ ἂν ἦναι τοῦ φυσικοῦ νόμου, εἰς ἐκεῖνον ἀναφέρεται καὶ ἐπιστηρίζεται, τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ γενικοῦ αὐτοῦ ὁρισμοῦ τοῦ νόμου· διότι, ὡς εἴπομεν, ὁ νόμος, γενικῶς θεωρούμενος, εἶναι κανὼν, καθ' ὃν πρέπει νὰ διευθύνωμεν τὰς πράξεις ἡμῶν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Θεὸς ἐχάρισεν εἰς ἡμᾶς τὴν λογικὴν ταύτην δύναμιν, δι' ἧς δυνάμεθα νὰ διαθέτωμεν τὰς πράξεις ἡμῶν, ἐκ τῆς θείας λοιπὸν ὑπάρξεως, καὶ ἐκ τῆς λογικῆς ἡμῶν, φύσεως, συμπεραίνεται, ὅτι ὁ κανὼν τῶν πράξεων ἡμῶν, ἢ ταὐτὸν εἰπεῖν, πᾶς νόμος πρέπει νὰ ἐπιστηρίζηται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, ἤγουν, νὰ πηγάζῃ ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Οὕτω λέγει περὶ αὐτοῦ καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος: *Εἰς τὸν ἀνθρώπινον τοῦτον νόμον δὲν εἶναι οὐδὲν ὀρθὸν καὶ δίκαιον, ὅπερ οὐ συνάγεται ἐξ ἐκείνου τοῦ αἰωνίου νόμου.*

Οὕτω καὶ οἱ ἱεροὶ διδάσκαλοι λέγουσιν, ὅτι ὁ νομοθέτης τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ἂν ἦναι ἄνθρωπος καλὸς καὶ σοφὸς, ὀφείλει νὰ συμβουλεύηται ἐκεῖνον τὸν αἰώνιον νόμον, καὶ κατὰ τοὺς ἀμεταβλήτους ἐκείνου κανόνας νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ νομοθετῇ ἐν καιρῷ τὰ πρακτέα,

καὶ τὰ μὴ πρακτέα. Οὕτω λοιπὸν ἐκ τῶν εἰρημένων ἀποδεικνύεται, ὅτι πᾶς νόμος καλῶς κείμενος ἐπιστηρίζεται εἰς τὸν φυσικόν.

Πλὴν δὲν ἔλειψαν καὶ εἰς τοῦτο ἐναντίοι τινὲς, προβάλλοντες ἔθνη, παρ' οἷς φαίνονται, λέγουσιν, ἀγνώριστα παντάπασι τὰ πρῶτα ἀξιώματα τοῦ φυσικοῦ νόμου. Εἰς τοὺς Αἰγυπτίους ἦτο νόμος, κατὰ τὸν Ἡρόδοτον, αἱ θυγατέρες μόνον νὰ προμηθεύωσιν εἰς τοὺς γονεῖς τὰ ἀναγκαῖα τῆς ζωῆς αὐτῶν· οἱ δὲ υἱοὶ νὰ ἦναι ἐλεύθεροι τοῦ καθήκοντος τούτου. Ὁ αὐτὸς Ἡρόδοτος λέγει, ὅτι εἰς τοὺς Πέρσας ἦτο νόμος, ὅτε ὁ πατὴρ ἤθελε πράξει μέγα τι ἁμάρτημα, νὰ ἐξολοθρεύηται πᾶσα ἡ οἰκογένεια αὐτοῦ. Ἡ βάρβαρος αὕτη συνήθεια ἐπεκράτει οὐ μόνον τὸ πάλαι εἰς τοὺς Καρχηδονίους καὶ εἰς τοὺς Μακεδόνας, κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, ἀλλὰ καὶ σήμερον ἔτι σώζεται εἰς λαούς τινας τῆς Ἀσίας. Διηγεῖται πρὸς τούτοις ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὅτι ἐν τῇ Ταπροβάνῃ τὰ ὅρια τῆς ζωῆς ἦσαν διωρισμένα ὑπὸ νόμου, καθ' ὃν δὲν ἐσυγχωρεῖτο πλέον νὰ ζῇ, ὅς τις ἤθελε περάσει τὰ ὅρια ταῦτα, ἀλλ' ἦτο βεβιασμένος νὰ ἀποθάνῃ, ἐξαπλούμενος ἐπί τινος θανατηφόρου χόρτου. Ὁ Αἰλιανὸς διηγεῖται, ὅτι εἰς τὰς Σάρδεις ἦτο νόμος προστάττων τὰ τέκνα νὰ θανατόνωσι τοὺς πατέρας αὐτῶν εἰς τὸ γῆρας. Δράκων, ὁ νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων, δὲν ἔκαμνεν οὐδεμίαν διάκρισιν τῶν ἁμαρτημάτων, ἀλλὰ καὶ τὰ πλέον μικρὰ ἐτιμώρει ἐξ ἴσου μὲ θάνατον, ὡς τὰ πλέον μεγάλα. Οἱ Λακεδαιμόνιοι συνεχώρουν τὴν κλοπὴν, ἂν μόνον προσεῖχεν ὁ κλέπτης νὰ μὴ πιασθῇ. Ἐν τῇ Ῥώμῃ ὁ κύριος ἠδύνατο κατὰ νόμον νὰ φονεύῃ τὸν δοῦλον αὐτοῦ. Ἐκ τούτων λοιπὸν καὶ πολλῶν ἄλλων ὁμοίων συμπεραίνουσι τινὲς, ὅτι ὁ φυσικὸς νόμος δὲν εἶναι εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους ὁ αὐτὸς καὶ ἀνεξάλειπτος· διότι οὐ μόνον μὲ ἔργα, ἀλλὰ καὶ μὲ νόμους δημοσίους παραβαίνουσιν αὐτόν.

Ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα τοῦτο μόνον δεικνύουσιν εἰς ἡμᾶς, ὅτι πρακτικῶς οἱ ἄνθρωποι ἐπλανήθησαν πολλάκις, καὶ πλανῶνται εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, οὐχὶ ὅμως καὶ θεωρητικῶς· καὶ ὅτι δύναται νὰ πλανῶνται καὶ πρακτικῶς καὶ θεωρητικῶς εἰς τὰ πηγάζοντα ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου ἀξιώματα, ὅτε πρόκειται περὶ πράξεων ἰδιαιτέρων καὶ προσωπικῶν, ὃ καὶ ἡμεῖς δὲν ἀρνούμεθα, μᾶλλον δὲ καὶ ἀπεδείξαμεν ἀνωτέρω τὰς αἰτίας τῆς ἀποπλανήσεως ταύτης. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς φυσικὸν ὂν, ὑπόκειται εἰς ἀμεταβλήτους φυσικοὺς νόμους· ὡς νοητικὸν ὅμως καὶ ἠθικὸν, παραβαίνει ἐξ ἀπάτης, ἢ ἐκ διαφθορᾶς ἠθικῆς, καὶ θείους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους.

Πρὸς δὲ τὰ ἀνωτέρω παραδείγματα δυνάμεθα νὰ ἀποκριθῶμεν, ὅτι ὁ νόμος τῶν Αἰγυπτίων τὰς μὲν θυγατέρας προσέταττε νὰ τρέφωσι τοὺς γονεῖς, τοὺς δὲ υἱοὺς ἄφινεν ἐλευθέρους τοῦ χρέους τούτου, διὰ νὰ μὴ ἐμποδίζωνται ἀπ' ἄλλων φροντίδων καὶ δημοσίων ἐνασχολήσεων· ὥστε τὸ ἔθνος τῶν Αἰγυπτίων δὲν ἀνήρει τὴν πρὸς τοὺς γονεῖς περί-

θαλψιν τῶν τέκνων, ἀλλ' ἔκαμνε κατάχρησιν τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἐπιβάλλων εἰς μόνας τὰς θυγατέρας τὰ καθήκοντα τῆς περιθάλψεως ταύτης. Ἀλλὰ καὶ ἂν τῷόντι ἀληθεύῃ, ὅτι ὑπῆρχε παρὰ τοῖς Αἰγυπτίοις τοιοῦτος νόμος, εἶναι ποτὲ πιστευτὸν, ὅτι οἱ υἱοὶ ἔμενον ἀδιάφοροι, ἀναίσθητοι εἰς τὰς χρείας καὶ εἰς τοὺς κινδύνους τῶν γονέων; Ὁ δὲ Περσικὸς νόμος ἐτιμώρει τὴν ἀθώαν οἰκογένειαν ἐξ ἴσου μὲ τὸν πταίστην πατέρα, κάμνων καὶ οὗτος κατάχρησιν τοῦ φυσικοῦ νόμου· διότι ἐστοχάζοντο τὰ τέκνα καὶ πᾶσαν τὴν οἰκογένειαν μέρος τοῦ πατρὸς, καὶ ἐντεῦθεν κακῶς συμπεραίνοντες, κατεδίκαζον αὐτὴν, ὡς μέτοχον τοῦ αὐτοῦ ἁμαρτήματος. Οἱ ἄνθρωποι ζητοῦντες τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, διὰ νὰ ζῶσιν εὐτυχέστεροι καὶ ἀσφαλέστεροι, φοβοῦνται τὴν κακίαν ὡς ἐναντίαν τῆς εὐτυχίας καὶ ἀσφαλείας αὐτῶν· καὶ ἐκ τούτου πολλοὶ νομοθέται καταχρώμενοι τὸν φυσικὸν νόμον, ἐξώκειλαν εἰς ὑπερβολὰς, θέλοντες νὰ ἐμποδίσωσι τὴν κακίαν. Ἐντεῦθεν ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐξάξῃ τις ἐπιχείρημα κατὰ τῆς θείας καταδίκης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἕνεκα τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος· διότι ἐνταῦθα κρίνομεν ἀνθρώπινα ἔργα καὶ νόμους, περὶ δὲ τῶν θείων μυστηρίων, πιστεύοντες, πρέπει νὰ λέγωμεν μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, *Ὡς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ, καὶ ἀνεξιχνίαστοι αἱ ὁδοὶ αὐτοῦ*.

Κρίνοντες δὲ τοὺς νόμους ἐκείνους, καθ' οὓς περιωρίζετο ὁ χρόνος τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, εὑρίσκομεν, ὅτι ἔλαβον τὴν ἀρχὴν ἐξ ἐσφαλμένης ἑρμηνείας τοῦ φυσικοῦ νόμου, πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν δεινῶν τοῦ γηρατείου. Ἐκ τῆς αὐτῆς ἀπάτης προῆλθε καὶ ἡ ἀπάνθρωπος ἐκείνη σκληρότης, νὰ θανατόνωσι κατὰ νόμον τοὺς γηραλέους γονεῖς αὐτῶν τὰ τέκνα, διὰ νὰ ἐλευθερόνωσιν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ γήρατος, ὅπερ ἐστοχάζοντο ὡς καθημερινὸν θάνατον. Ὁ δὲ παλαιὸς νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων, ὅς τις ἄνευ διακρίσεως ἐνομοθέτησε νὰ τιμωρῶνται ἐξ ἴσου πάντα τὰ ἁμαρτήματα, ἄλλο δὲν δεικνύει εἰς ἡμᾶς, εἰ μὴ ὅτι καὶ αὐτὸς ἠπατήθη εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν φυσικῶν ἀξιωμάτων· διότι προλαμβάνων μὲ θάνατον τὴν πρᾶξιν παντὸς ἁμαρτήματος, ἐνόμιζεν ὅτι ἠκολούθει τὸν φυσικὸν νόμον. Οἱ Λακεδαιμόνιοι πάλιν συνεχώρουν τὴν κλοπὴν, μὲ σκοπὸν ἠπατημένον νὰ καταστήνωσι τοὺς πολίτας δεξιοὺς, ὀξεῖς καὶ προσεκτικοὺς εἰς τὸ νὰ φυλάττωσι τὰ ἑαυτῶν, καὶ ἐν καιρῷ πολέμου νὰ βλάπτωσι τοὺς ἐχθροὺς τῆς πατρίδος. Παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις τέλος πάντων, ὁ νόμος ἔδιδεν ἐξουσίαν κατὰ τῆς ζωῆς τῶν δούλων, διὰ νὰ βιάζωνται τάχα οἱ δοῦλοι νὰ ἐπαγρυπνῶσιν εἰς τὴν φύλαξιν τῶν ἰδίων κυρίων. Ἐκ τούτων λοιπὸν καὶ ἄλλων ὁμοίων δὲν συμπεραίνεται, ὅτι οἱ φυσικοὶ νόμοι καὶ τὰ πρῶτα αὐτῶν ἀξιώματα εἶναι ἄγνωστα εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ἐξ ἐναντίας μάλιστα βλέπομεν, ὅτι ἐγνώριζον αὐτὰ, ὅτε ὅμως ἤθελον νὰ βάλλωσι ταῦτα εἰς πρᾶξιν, ἐνταῦθα ἠπατῶντο καὶ παρελογίζοντο.

Δὲν ἔχουσι πάντες οἱ ἄνθρωποι τὴν αὐτὴν ἔννοιαν περὶ τῶν αὐτῶν ἀξιωμάτων, τῶν παραγομένων ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου· ἐνδέχεται λοιπὸν ἀγνοοῦντες νὰ παραβαίνωσιν αὐτά. Διὰ νὰ κρίνωμεν ὅμως πότε ἁμαρτάνουσι, πρέπει νὰ ἐξετάζωμεν ποῖον εἶδος ἀγνοίας πάσχοντες παραβαίνουσιν αὐτά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ ἀγνοίας ὑπερβλητῆς καὶ ἀνυπερβλήτου.

Ἀκολούθως θέλομεν ὁμιλήσει ἰδιαιτέρως περὶ ἀγνοίας· ἐνταῦθα λέγομεν ἐν συντομίᾳ, ὅτι πρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο εἴδη ἀγνοίας, *ἀνυπέρβλητον καὶ ὑπερβλητήν*. Ἀνυπέρβλητος ἄγνοια λέγεται ἐκείνη, ἣν, καὶ ἂν θέλωμεν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφύγωμεν· ὅθεν ἡ τοιαύτη ἄγνοια εἶναι ἀθῴα. Ὑπερβλητὴ δὲ λέγεται ἡ ἐξαρτωμένη ἐκ τῆς θελήσεως ἡμῶν. Ἐάν τις, παραδείγματος χάριν, ἔχῃ νοῦν, καὶ καιρὸν, καὶ διδασκάλους, καὶ βιβλία, διὰ νὰ μάθῃ τὰ ἠθικὰ καθήκοντα αὐτοῦ, καὶ ἔπειτα δι' ἀμέλειαν ἀγνοῇ αὐτὰ, καὶ μὴ εἰδὼς παραβαίνῃ, ἡ ἄγνοια αὕτη εἶναι ὑπερβλητὴ, καὶ διὰ τοῦτο ἀξιοκατάκριτος ὁ παραβαίνων. Ἐὰν ὅμως ὑποθέσωμεν, ὅτι οἴκοθεν δὲν δύναται νὰ κρίνῃ, ὅτι δὲν ἔτυχε ποτὲ διδασκάλους, ἢ ὅτι οἱ γονεῖς ἠμέλησαν ἐξ ἀρχῆς τὴν μάθησιν καὶ ἀνατροφὴν αὐτοῦ, ὁ τοιοῦτος πάσχει ἄγνοιαν ἀνυπέρβλητον· ὅθεν καὶ εἰς ὅ,τι ἁμαρτάνει ἐκ τοιαύτης ἀγνοίας, ἔνοχοι τούτου εἶναι οἱ δυνάμενοι καὶ ὀφείλοντες, καὶ ἔπειτα ἀμελήσαντες νὰ φυλάξωσιν αὐτὸν ἀπὸ τοιαύτης ἀγνοίας.

Περὶ τῶν πρώτων λοιπὸν ἠθικῶν ἀξιωμάτων, ὅτι δὲν δύναται νὰ δοθῇ ἀνυπέρβλητος ἄγνοια, τοῦτο ἀπεδείχθη ἀνωτέρω· ὁμοίως καὶ περὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων, ὅσα εὐκόλως συμπεραίνονται ἐκ τῶν πρώτων. Ὑπάρχουσιν ὅμως καί τινα πόῤῥωθεν πηγάζοντα, ὧν ἡ ἄγνοια δύναται νὰ ἦναι ἀνυπέρβλητος, μάλιστα εἰς ἀνθρώπους ἀγροίκους, ἢ δύσνοας, οἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἀναβαίνωσιν εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ πολλῶν συλλογισμῶν, οὐδὲ ἔχουσι προχείρους εὐκολίας νὰ διδάσκωνται αὐτήν. Ἔτι δὲ καὶ ἄνδρες σοφοὶ καὶ τῆς ἀληθείας ἐπιμελέστατοι ζητηταὶ συμβαίνει πολλάκις νὰ μὴ συμφωνῶσι περὶ πραγμάτων ἀναφερομένων εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, ἀλλ' οἱ μὲν νὰ καταφάσκωσιν, οἱ δὲ νὰ ἀποφάσκωσι περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος κατὰ ἄγνοιαν ἀνυπέρβλητον, ἀφοῦ μετεχειρίσθησαν πᾶσαν τὴν δύναμιν αὐτῶν, καὶ κατέβαλον πᾶσαν σπουδὴν πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας. Τοιαύτη λοιπὸν ἄγνοια δὲν ἐνέχεται εἰς οὐδὲν ἁμάρτημα, καὶ ἐπομένως, εἰς οὐδεμίαν ποινήν· διότι ἡ ἀνυπέρβλητος ἄγνοια δὲν ἔχει οὔτε σκοπὸν, οὔτε θέλησιν τοῦ ἁμαρτῆσαι. Δυνάμεθα δὲ κατὰ διαφόρους τρόπους ν' ἀποφύγωμεν τὴν ὑ-

περβλητὴν ἄγνοιαν, ἢ διὰ τῆς προσεκτικῆς παρατηρήσεως, ἢ διὰ τῆς σπουδῆς καὶ ἀναγνώσεως τῶν βιβλίων, ἢ διὰ τῆς ζώσης διδασκαλίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ΄.

Περὶ μεταβολῆς νόμων.

Οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι ἐνίοτε μεταβάλλονται, καὶ πολλάκις μάλιστα φαίνονται ἐναντίοι ἀλλήλοις. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀναιρεῖ τὸ ἀμετάβλητον τοῦ φυσικοῦ νόμου, οὐδὲ τὴν εἰς αὐτὸν ἐπιστήριξιν τῶν τοιούτων νόμων. Ὁ ὀρθὸς λόγος ἀπαιτεῖ πολλάκις νὰ μεταβάλλωνται οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι, καὶ ἡ μεταβολὴ αὕτη ἔχει τὸν λόγον αὐτῆς εἰς τὸν φυσικὸν νόμον· διότι *πρέπει νὰ γίνωνται μεταβολαὶ εἰς τοὺς ἀνθρωπίνους νόμους κατὰ τὰς διαφόρους περιστάσεις τῶν καιρῶν, τῶν τόπων καὶ τῶν προσώπων*· ἄλλως, δὲν ἤθελε φυλάττεσθαι τάξις πρέπουσα εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, καὶ ἐκ τούτου οἱ νόμοι δὲν ἤθελον εἶσθαι τεθεμελιωμένοι εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ἑπομένως, οὐδ᾽ εἰς τὸν φυσικὸν νόμον (1).

Οὕτω λοιπὸν οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι συμφέρει νὰ μεταβάλλωνται, ὅταν ὁ ὀρθὸς λόγος τὸ ἀπαιτῇ, καὶ αἱ μεταβολαὶ αὗται ἐπιστηρίζονται εἰς τὸν ἀμετάβλητον φυσικὸν νόμον, ὡς κατὰ λόγον ὀρθὸν γινόμεναι· διότι καὶ τὰ ἤθη τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὰ πνεύματα, καὶ οἱ καιροὶ, καὶ τὰ κλίματα, πάντα διαφέρουσιν ἀλλήλων, καὶ ὑπόκεινται εἰς μεταβολάς. Ἐὰν δέ τις νόμος, ἢ μεταβολὴ νόμου, γείνῃ ἄνευ λόγου, ἐναντίως εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, οὗτος δὲν εἶναι νόμος ἀληθὴς καὶ δίκαιος· διότι πᾶς νόμος πρέπει ἀναγκαίως νὰ ἐπιστηρίζηται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Νόμοι τινὲς συγχωροῦσι πράγματα, ἅτινα φαίνονται ἀπρεπῆ· τοῦτο ὅμως δύναται νὰ δικαιολογηθῇ· καὶ διὰ νὰ γείνῃ σαφέστερος ὁ λόγος, πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὰ διάφορα εἴδη τῶν νόμων.

Ἄλλοι λοιπὸν εἶναι *προστακτικοὶ*, ὅσοι δηλαδὴ προστάττουσι τὸν ἄνθρωπον νὰ κάμῃ τι· ἄλλοι *ἀπαγορευτικοὶ* ἢ *κωλυτικοὶ*, ὅσοι ἐμποδίζουσι πρᾶξίν τινα· ἄλλοι τέλος πάντων, *ἐπιτρεπτικοὶ*, ὅσοι ἀφίνουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἐξουσίαν νὰ πράξῃ ἢ νὰ μὴ πράξῃ, χωρὶς νὰ ὑποχρεόνωσι μήτε εἰς τὴν πρᾶξιν, μήτε εἰς τὴν ἀποχὴν τῆς πράξεως. Πρέπει ὁμοίως νὰ διακρίνωμεν ἀκριβῶς τὴν *ἀποδεκτικὴν ἄδειαν* ἀπὸ τῆς *ἀνεκτῆς*· διότι ἡ πρώτη δίδει δικαίωμα τοῦ πράττειν· ἡ δευτέρα θεωρεῖται εἰς τοῦτο μόνον, ὅτι δὲν ἐπιβάλλεται οὐδεμία ποινὴ εἰς τὴν πρᾶξιν, γενομένην ἢ μὴ γενομένην. Εἰς τὴν ἀνεκτὴν λοιπὸν ἄδειαν ἀ-

(1) Ἐκ μὲν οὖν τούτων φανερὸν, ὅτι κινητέοι καί τινες καί ποτε τῶν νόμων εἰσίν. (Ἀριστοτέλ. Πολιτικ. Βιβλ. β΄, Κεφ. έ.)

ναφέρονται ὅσα σιωπηλῶς συγχωροῦνται, καὶ περὶ ὧν οὐδεὶς νόμος ὑπάρχει, οὔτε προστακτικός, οὔτε κωλυτικός, οὔτε ἐπιτρεπτικός. Οἱ προστακτικοὶ καὶ ἀπαγορευτικοὶ νόμοι πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνοι μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἤγουν, οἱ προστακτικοὶ νὰ μὴ προστάζωσι μηδεμίαν κακὴν πρᾶξιν, ὡς καὶ οἱ ἀπαγορευτικοὶ νὰ μὴ ἀπαγορεύωσι μηδεμίαν καλήν. Καὶ ὁ ἐπιτρεπτικὸς δὲ νόμος δὲν δύναται νὰ ἐπιτρέπῃ πρᾶξιν κακήν· διότι διαφέρει ἄδεια ῥητὴ, ἥτις ἐμπεριέχεται ἐν τῷ ἐπιτρεπτικῷ νόμῳ, ἀδείας σιωπηλῆς, ἥτις δὲν περιλαμβάνεται ἐν οὐδενὶ νόμῳ. Οὕτω λοιπὸν οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι, οἵτινες μὲ ἀνεκτὴν ἄδειαν, ἤγουν σιωπηλῶς, συγχωροῦσι πράξεις ὁπωσοῦν κακὰς, τρόπον τινὰ δὲν ἁμαρτάνουσιν· εἶναι μάλιστα περιστάσεις, ἐν αἷς καὶ αὐτὸς ὁ αἰώνιος νόμος διορίζει ταύτην τὴν ἀνοχήν· διότι πρὸς ἀποφυγὴν μεγαλητέρων κακῶν, ὁ αἰώνιος νόμος συγχωρεῖ ἀτιμώρητα ἐλαφρότερα κακά. Οὕτως ὁ Θεὸς συνεχώρησεν εἰς τοὺς σκληροὺς Ἰουδαίους τὴν διάζευξιν τοῦ ἀνδρὸς ἀπὸ τῆς γυναικὸς, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς γυναικοκτονίας. Οὕτω συνεχώρησεν εἰς τοὺς αὐτοὺς καὶ τὸν πρὸς τοὺς ξένους δανειστικὸν τόκον, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, διὰ νὰ μὴ ἐκτραχηλισθῶσιν εἰς μεγαλήτερα.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος λέγει περὶ τοῦ παλαιοῦ νόμου, *Ἀθέτησις μὲν γὰρ γίνεται προαγούσης ἐντολῆς, διὰ τὸ αὐτῆς ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελές· οὐδὲν γὰρ ἐτελείωσεν ὁ νόμος* (1). Ἐκ τούτου συμπεραίνουσι τινὲς, ὅτι δύναται λοιπὸν καὶ ἄνευ οὐδενὸς λόγου νὰ τεθῶσι νόμοι, ἐπειδὴ, ἰδοὺ, ὁ παλαιὸς νόμος ἐστάθη ἀνωφελὴς καὶ ἀτελής.

Πρὸς τοῦτο ἀποκρινόμεθα, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος δὲν ἐστάθη τῳόντι ἀνωφελὴς καὶ ἀτελής· διότι ἐδόθη συμφώνως μὲ ἐκείνας τὰς περιστάσεις, καὶ μὲ λαὸν σκληρὸν, ὃν ἔπρεπε διὰ τοῦ φόβου τῶν τιμωριῶν νὰ ἐμποδίζῃ τοὐλάχιστον ἀπὸ τῶν μειζόνων ἁμαρτημάτων. Τέλος πάντων, οἱ ἄνθρωποι κατὰ τοὺς ἱεροὺς Θεολόγους, προδιετέθησαν καὶ ὡδηγήθησαν εἰς τὴν οὐράνιον πίστιν τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ διὰ τρόπων καὶ μυστηρίων διαφόρων, καὶ διὰ νὰ κρίνωμεν ὀρθότερον περὶ τούτου, πρέπει νὰ διακρίνωμεν τρία εἴδη νόμων τῆς Παλαιᾶς Γραφῆς. Οἱ νόμοι λοιπὸν τοῦ Μωϋσέως εἶναι ἢ *ἠθικοὶ* ἢ *δικαστικοὶ* ἢ *τελετικοί*. Οἱ ἠθικοὶ περιλαμβάνονται εἰς τὸν Δεκάλογον, καὶ προστάττουσι τὰ εἰς Θεὸν, τὰ εἰς ἑαυτοὺς, καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἄλλους καθήκοντα ἡμῶν. Οἱ δικαστικοὶ ἀπέβλεπον τὴν πολιτικὴν τάξιν καὶ τὴν εὐτυχίαν παντὸς τοῦ λαοῦ. Τὸ σύστημα τῆς κυβερνήσεως τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἐτέθη τοιοῦτον παρὰ Θεοῦ, ὥστε τὰ πάντα νὰ κρέμωνται ἀπὸ τῆς θείας προσταγῆς καὶ κυριότητος· ὅθεν ὁ Ἰώσηπος ὀνομάζει Θεοκρατίαν τὸ πολίτευμα τῶν Ἑβραίων. Οἱ μὲν λοιπὸν ἠθικοὶ καὶ δικαστικοὶ νόμοι χωρὶς ἀμφιβολίας εἶναι ὠφέλιμοι, καὶ εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον ἐπεστηριγ-

(1) Πρὸς Ἑβρ. ζ'. 18—19.

μένοι· περὶ δὲ τελετικῶν, οὓς προβάλλουσι τινὲς ὡς ἀνωφελεῖς, λέγομεν κατὰ τοὺς ἱεροὺς Θεολόγους, ὅτι αἱ τελετικαὶ αὗται διαταγαὶ προσδιώριζον τρόπους ἀκριβεῖς τῆς εἰς Θεὸν λατρείας, καὶ ὑπὸ τοὺς τρόπους τούτους ἦσαν κεκρυμμένα μεγάλα δόγματα ἠθῶν, καὶ εἰκόνες ὑψηλῶν μυστηρίων. Αἱ παραβάσεις τοῦ νόμου ἐξιλεοῦντο διὰ θυσιῶν, καὶ οὕτως ὡμολόγει ὁ ὑπεύθυνος ἑαυτὸν πταίστην εἰς τὸν Θεόν. Ἦτο ἀπηγορευμένον εἰς τὸν παραβάτην νὰ γευθῇ ἀπὸ τῶν γινομένων θυσιῶν ἐν ταύτῃ τῇ περιστάσει, καὶ μέρος μὲν τούτων ἐκαίετο ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου, μέρος δὲ ἐδίδετο εἰς τοὺς ἱερεῖς· ὡμολόγει δὲ μὲ τοῦτο ἑαυτὸν ἀνάξιον νὰ γείνῃ μέτοχος τῆς τραπέζης τοῦ Κυρίου. Ἦτο ὡρισμένον νὰ γίνωνται πᾶσαι αἱ θυσίαι ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ, καὶ τοῦτο ἦτο σύμβολον, ὅτι ὁ λαὸς ἔπρεπε νὰ λατρεύῃ ἕνα μόνον Θεόν. Αἱ ἐξωτερικαὶ ἀπολούσεις καὶ ἀπονίψεις ἐσήμαινον τὴν καθαρότητα τῆς καρδίας. Οὕτω καὶ αἱ ἄλλαι τελεταί, ἃς δὲν εἶναι τῆς παρούσης πραγματείας νὰ ἀπαριθμῶμεν, περιεῖχον πᾶσαι μυστηριῶδές τι νόημα, *Ὥστε ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν, να ἐκ πίστεως δικαιωθῶμεν· ἐλθούσης δὲ τῆς πίστεως, οὐκ ἔτι ὑπὸ παιδαγωγόν ἐσμέν* (1). Τοῦτο ἦτο τὸ πρώτιστον τέλος τοῦ παλαιοῦ νόμου, νὰ ὑποδηλοῖ καὶ νὰ σκιαγραφῇ τὸν Ἰησοῦν. Ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀκυρωθῇ ὁ νόμος τῆς σκιᾶς, ἀφοῦ τὰ σκιωδῶς φανερούμενα ἔλαβον τὴν ἐκπλήρωσιν· οὐδ᾽ ἐτέθη ὁ παλαιὸς νόμος διὰ νὰ μένῃ αἰώνιος, ἀλλὰ μέχρι *τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου* (2). Οὕτω λοιπὸν κατὰ τὴν πάνσοφον πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ ὁ παλαιὸς νόμος ἐτέθη, καὶ πάλιν ἀνῃρέθη ἐν τῷ πρέποντι καιρῷ. Τὸ φυσικὸν δὲ δίκαιον εἶναι παντοτεινὸν καὶ ἀμετάβλητον· τὸ δὲ ἀναφερόμενον εἰς μερικὰ καὶ μεταβλητὰ πράγματα, δύναται καὶ πρέπει νὰ μεταβάλληται κατὰ τὰς περιστάσεις, ἀποβλέπον πάντοτε τὸ κοινὸν συμφέρον καὶ τὴν πρόοδον τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων.

Ἐν ταῖς αὐταῖς περιστάσεσιν εὑρίσκονται νόμοι ἐναντία ἀλλήλοις προστάττοντες, καὶ πολλάκις ἐν τῇ ἀσυμφωνίᾳ ταύτῃ ἀμφιβάλλει ὁ ἄνθρωπος περὶ τοῦ πρακτέου. Τοῦτο ὅμως δὲν ἀποδεικνύει, ὅτι ἐν ταῖς αὐταῖς περιστάσεσι τίθενται νόμοι ἀντιμαχόμενοι, ἀλλὰ μόνον, ὅτι νόμοι διάφοροι δύνανται νὰ συμπέσωσιν. Ἦτο, παραδείγματος χάριν, θεῖος νόμος θετὸς ἐμποδίζων τὴν ἐργασίαν ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Σαββάτου· εἶναι καὶ νόμος φυσικὸς προστάττων νὰ βοηθῶμεν τοὺς πάσχοντας. Οὕτω λοιπὸν οἱ δύο οὗτοι νόμοι δύνανται νὰ συμπέσωσιν ἐν τῇ αὐτῇ περιστάσει, πλὴν δὲν ἀντιμάχονται διὰ τοῦτο. Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς θετὸς νόμος δύναται νὰ προστάττῃ ἐναντίον εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, φανερόν, ὅτι, ὅπου ἂν συμπέσωσι δύο νόμοι, ὁ εἷς φυσικὸς καὶ ὁ ἄλλος θετός, πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ προτιμᾶται ὁ φυσικός. Τοῦτο βεβαιοῖ καὶ αὐ-

(1) Πρὸς Γαλάτ. γ΄. 24—25. (2) Πρὸς Γαλατ. δ΄. 4.

τὸς ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς θεραπεύων ἀῤῥώστους ἐν τῇ ἡμέρᾳ τοῦ Σαββάτου. Ἡ θεωρία αὕτη τῶν συμπιπτόντων νόμων εἶναι ὠφελιμωτάτη εἰς τὰς ἠθικὰς ἀνθρωπίνας πράξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Περὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς δυνάμεως τῶν νόμων.

Ὑποχρέωσις γενικῶς εἶναι αἰτία ὑποχρεοῦσα ἡμᾶς εἰς πρᾶξιν, ἢ ἀποχὴν πράξεως. Λέγεται δὲ *θετική*, ὅταν προέρχηται ἐκ θετοῦ νόμου· καὶ *φυσική*, ὅταν πηγάζῃ ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν πραγμάτων, ἢ ἐκ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Πᾶς νόμος θετὸς, διὰ νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικὴν δύναμιν, εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ προστάττῃ μηδὲν ἐναντίον εἰς τὸν φυσικὸν νόμον· οὐδὲ δύναται, θετὸς ὢν, νὰ ὑποχρεόνῃ, ἐὰν πρότερον δὲν δημοσιευθῇ· διότι ὁ θετὸς νόμος, ἂν ἦναι θεῖος, κρέμαται ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ· ἐὰν δὲ ἀνθρώπινος, ἐκ τῆς θελήσεως ἀνθρώπου ἔχοντος δύναμιν νομοθετικήν· ὅθεν συμπεραίνεται, ὅτι θετὸς νόμος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικὴν δύναμιν, ἂν πρότερον ἡ θέλησις τοῦ νομοθέτου δὲν γείνῃ γνωστὴ, ἤγουν, ἂν ὁ νόμος αὐτοῦ δὲν δημοσιευθῇ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ὑποχρέωσις τοῦ θετοῦ νόμου κρέμαται ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ νομοθέτου, εἰς τὴν θέλησιν λοιπὸν αὐτοῦ μένει καὶ ὁ καιρὸς τῆς ὑποχρεώσεως· ὅθεν, ἐὰν εἰς τὴν δημοσίευσιν τοῦ νόμου σημειόνηται ὁ καιρὸς ἀφ᾽ οὗ ἄρχεται ἡ ὑποχρέωσις, ὁ νόμος πρὸ τοῦ καιροῦ τούτου δὲν ἔχει οὐδεμίαν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν· ἐὰν δὲ παντάπασιν ἀποσιωπᾶται ὁ καιρὸς, τότε ὁ νομοθέτης ἐννοεῖ, ὅτι ὁ νόμος λαμβάνει δύναμιν ὑποχρεωτικὴν εὐθὺς ἀπο τῆς ἡμέρας τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ.

Οἱ νόμοι, ὅσοι ὑποχρεοῦσι μὲν κατὰ φυσικὸν λόγον, καταγράφονται δὲ εἰς τὴν σειρὰν τῶν θετῶν νόμων, οἱ τοιοῦτοι, λέγω, νόμοι δὲν πρέπει ν᾽ ἀφίνωνται χωρίς τινος ἐξηγήσεως. Ἐὰν λοιπὸν ὁ νομοθέτης προσθέτῃ εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ φυσικοῦ νόμου, καὶ τὴν ἑαυτοῦ θέλησιν, ἀνάγκη νὰ εἴπῃ τι ὡς αἴτιον τῆς πράξεως ἢ τῆς ἀποχῆς, αἴτιον ὅμως πηγάζον ἐκ τῆς οὐσιώδους ἀγαθότητος ἢ φαυλότητος τῆς πράξεως. Ἀνάγκη ὁμοίως νὰ δημοσιεύωνται, διὰ νὰ ἔχωσιν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν. Ὁ φόνος, παραδείγματος χάριν, ἐμποδίζεται μὲν ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου· ἐὰν ὅμως ὁ νομοθέτης θέλῃ νὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν μὲ τιμωρίαν θανάτου, ὁ φυσικὸς οὗτος νόμος, καί τοι γνωστὸς ἤδη, πρέπει ὅμως νὰ δημοσιευθῇ οὐχὶ ὡς ἁπλῶς ἐμποδίζων τὸν φόνον, ἀλλ᾽ ὡς διορίζων ποινὴν τοιαύτην κατὰ φονέως. Οὕτω καὶ ὁ Θεὸς ἐμποδίζων τὸν φόνον διὰ νόμου θετοῦ, κηρύττει αὐτὸν, καὶ προλέγει ποινὴν, τὴν αἰώνιον κόλασιν : *Πᾶς ἀνθρωποκτόνος οὐκ ἔχει ζωὴν αἰώνιον ἐν ἑαυ-*

τῷ μένουσαν (1). Τριῶν δὲ εἰδῶν δύναται νὰ ἦναι ἡ ὑποχρέωσις κατὰ τὰ τρία εἴδη τῶν νόμων· ἄλλη δηλαδὴ ἀνήκει εἰς τὸν θεῖον νόμον· ἄλλη εἰς τὸν φυσικὸν, ὅστις εἶναι ὁμοίως θεῖος· καὶ τρίτη εἰς τὸν ἀνθρώπινον νόμον. Περὶ τῆς ὑποχρεώσεως, ἥτις ἀνήκει εἰς τὸν θεῖον καὶ φυσικὸν νόμον, ὅτι πηγάζει ἐκ τῆς θείας βουλήσεως, ἢ ταὐτὸν εἰπεῖν, ὅτι εἶναι θέλημα Θεοῦ νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς τοὺς θείους καὶ φυσικοὺς νόμους, οὐδεμία περὶ τούτου ἀμφιβολία μένει ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἀποδειχθέντων· λείπεται λοιπὸν νὰ ἐξετάσωμεν τὸ τρίτον εἶδος τῆς ὑποχρεώσεως. Ἂν καὶ ἐκ τῶν προηγηθέντων ἦναι ἀρκούντως φανερὸν, ὅτι ἡ τρίτη αὕτη ὑποχρέωσις πηγάζει ἐκ τοῦ αἰωνίου νόμου καὶ ἐκ τοῦ φυσικοῦ, πρέπει ὅμως τοιαῦτα πράγματα, ὧν ἡ εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐπιῤῥοὴ εἶναι μεγάλη, νὰ βεβαιόνωνται καὶ μὲ ἰσχυρὰ, ὅσον τὸ δυνατὸν, ἐπιχειρήματα. Περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνθρωπίνης ἐξουσίας καὶ δυνάμεως δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα νὰ ὁμιλήσωμεν ἰδιαιτέρως· διότι πρέπει νὰ διακρίνωμεν πολλὰ εἴδη ἐξουσιῶν· ταῦτα δὲ ἀναφέρονται εἰς τὴν μερικὴν Ἠθικήν. Ἐνταῦθα λοιπὸν ἀρκεῖ νὰ ἀποδείξωμεν γενικῶς, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη νομοθεσία ἔχει θείαν ἰσχὺν καὶ κῦρος.

Ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι συνῆλθον εἰς κοινωνικὸν βίον, ὁ ὀρθὸς λόγος ἀπῄτει νὰ φυλάττηται ἐν αὐτοῖς τάξις, ἡσυχία, καὶ ἀσφάλεια· εἶναι δὲ φανερὸν, ὅτι δὲν ἐξήρκει εἰς τοῦτο μόνος ὁ φυσικὸς νόμος καὶ ὁ θεῖος θετός· διότι κατὰ τὰς διαφόρους κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τοὺς καιροὺς, καὶ κατὰ τὰς περιστάσεις, ἀναφύονται διάφοροι αἰτίαι νόμων εἰδικωτέρων. Ἐὰν ἕκαστος ἄνθρωπος μένῃ ἀνεξάρτητος, καὶ δὲν ὁδηγῆται ὑπ' οὐδενὸς ἀνθρωπίνου νόμου, ἐνδέχεται ἐν περιστάσεσι δυσκόλοις νὰ μὴ ἐξεύρῃ οὐδὲ ὁ πλέον τίμιος ἄνθρωπος, πῶς πρέπει νὰ φερθῇ. Πρὸς τούτοις οἱ ἄνθρωποι συναρπαζόμενοι πολλάκις ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν, ἤθελον ζητεῖ ἀδίκως τὸ φαινόμενον αὐτοῖς συμφέρον, τὴν ἰδίαν αὐτῶν ὠφέλειαν, καὶ ἕκαστος ἤθελε παρασύρεσθαι ὑπὸ τῆς θελήσεως τῶν ἡδονῶν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ὁ θεῖος λόγος θέλει τὴν τάξιν τῶν ὄντων ἐν παντὶ καιρῷ, ἔπρεπε λοιπὸν κατὰ θείαν ἀνάγκην νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ ὑπερτέρα τις ἐξουσία, οὐ μόνον ἐπιστατοῦσα εἰς τὴν φύλαξιν τῶν θείων καὶ φυσικῶν νόμων, ἀλλὰ καὶ νομοθετοῦσα πρὸς κοινὴν ὠφέλειαν καὶ ἀσφάλειαν, κατὰ τὴν ἀνάγκην, καὶ ὡς ἤθελεν ἀπαιτεῖ ὁ ὀρθὸς λόγος. Οὕτω λοιπὸν ἡ ἀνθρωπίνη ἐξουσία εἶναι τεθεμελιωμένη εἰς αὐτοὺς τοὺς νόμους τῆς θείας προνοίας, καὶ δὲν μένει οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξουσίας ταύτης εἶναι θεία καὶ ἱερὰ, καὶ ἀκολούθως, ὅτι ἡ πρὸς τοὺς ἀνθρωπίνους νόμους ὑποχρέωσις πηγάζει ἐκ τῆς θείας βουλῆς καὶ θελήσεως.

Ὁ Θεὸς, λέγουσι τινὲς, ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς ἐλευθέραν θέλησιν, ὥστε νὰ

(1) Ἰωάν. ά. ἐπιστολ. γ΄. 15.

δύνηται ἕκαστος νὰ ζῇ ὡς θέλει· καὶ πᾶς τις συναισθάνεται καὶ μαρτυρεῖ, ὅτι ἐνεχάραξεν εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν ἰσχυρότατον ἔρωτα τῆς εὐτυχίας ἡμῶν. Ποία λοιπὸν ἀξία μένει πλέον εἰς τὰ λαμπρὰ ταῦτα χαρίσματα καὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, ἂν ὁ Θεὸς θέλῃ νὰ χαλινόνῃ μὲ νόμους τὴν θέλησιν ἡμῶν καὶ τὸν ἔρωτα τῆς εὐτυχίας ἡμῶν; Ὥστε πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἐξ ἁπλῆς πολιτικῆς ἐγεννήθησαν οἱ νόμοι, ἄνευ οὐδεμιᾶς θείας ὑποχρεώσεως, καὶ οὐδεμία ὑποχρέωσις πηγάζει ἐκ τῆς θείας θελήσεως.

Πρὸς ταῦτα ἀποκρινόμεθα, λέγοντες, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος εἶναι μὲν ἐλεύθερος, καὶ φίλος στενώτατος ἑαυτοῦ· εἶναι ὅμως ὁμολογούμενον, κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτὴν τῆς συνειδήσεως ἡμῶν, ὅτι ἡ φιλαυτία αὕτη εἶναι τυφλὴ καθ' ἑαυτὴν, καὶ ὅτι πολλάκις κακῶς μεταχειριζόμεθα τὸ αὐτεξούσιον ἡμῶν, καὶ ἐναγκαλιζόμεθα ματαίαν σκιὰν εὐτυχίας, ἀντὶ τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας ἡμῶν. Ὁ Θεὸς ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς τὸ αὐτεξούσιον καὶ τὸ χάρισμα τοῦ λογικοῦ, διὰ νὰ διακρίνωμεν τὸ ψευδὲς ἀγαθὸν ἀπὸ τοῦ ἀληθινοῦ ἀγαθοῦ, τὴν ἀληθινὴν εὐτυχίαν ἀπὸ τῆς ἀπατηλῆς, καὶ τέλος πάντων, διὰ νὰ ἀκολουθῶμεν μετ' ἐλευθέρας ἐκλογῆς καὶ θελήσεως τὸ καλὸν ἢ τὸ κακὸν, καὶ οὕτω νὰ ἦμεθα ἀμοιβῶν ἢ τιμωριῶν ἄξιοι. Ἀλλ' ἐπειδὴ χάριν τῶν ἀλόγων παθῶν κλείομεν συχνάκις τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ εἰς αὐτὸ τὸ λαμπρότατον φῶς τοῦ λογικοῦ, ἐντεῦθεν ὁ Θεὸς διὰ τὴν ἄπειρον αὐτοῦ ἀγαθότητα οὐ μόνον ηὐδόκησε νὰ φωτίζῃ ἡμᾶς μὲ τὴν λάμψιν τοῦ θείου καὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου, ἀλλ' ἠθέλησε καὶ νὰ τεθῶσι νόμοι ῥητοὶ, διὰ νὰ ὁδηγῆται ὑπ' αὐτῶν ὁ νοῦς, καὶ νὰ λαμβάνῃ μετὰ λόγου ὑποχρεωτικοῦ τακτικὴν κίνησιν ἡ ἄτακτος θέλησις ἡμῶν. Ἐκ τούτων λοιπὸν γίνεται φανερὸν, ὅτι ἡ ἀληθινὴ ὠφέλεια τοῦ αὐτεξουσίου, καὶ ὁ ἔρως τῆς εὐτυχίας ἡμῶν, εἶναι συνδεδεμένα μὲ τὴν νομικὴν ὑποχρέωσιν.

Λέγουσι πρὸς τούτοις, ὅτι ἐκ τῆς θείας θελήσεως δὲν δύναται νὰ πηγάζῃ ἡ ὑποχρέωσις, ἣν ἐπιβάλλουσιν οἱ πολιτικοὶ νόμοι· διότι ἡ ὑποχρέωσις αὕτη δὲν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὸ κῦρος τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἁπλῶς μὲ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν. Καὶ αὐτὴ ἡ ἀνθρωπίνη πολιτικὴ ἐξουσία δὲν πηγάζει, λέγουσιν, ἐκ τοῦ Θεοῦ· οὐδεὶς ἤθελεν εἰπεῖ, ὅτι πηγάζει ἐκ τοῦ Θεοῦ ἡ ἐξουσία τῶν ἡγεμόνων ἐκείνων, οἵτινες μὲ νόμους ἀδίκους ἀνατρέπουσι τὰ δικαιώματα τῶν ἀνθρώπων.

Πρὸς ταῦτα λοιπὸν λέγομεν, ὅτι ὑποχρέωσιν ἐννοοῦμεν τὴν μὴ ἐναντίαν μήτε εἰς τὸν φυσικὸν νόμον, μήτε εἰς τὴν θρησκείαν. Περὶ δὲ τῆς θείας ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἐξουσίαν ταύτην γενικῶς καὶ μερικῶς. Εἶναι λοιπὸν βέβαιον, καὶ ἤδη ἀπεδείξαμεν τοῦτο, ὅτι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ ὑπάρχωσι νόμοι πολιτικοὶ, καὶ ἑπομένως, νομοθέται καὶ ἡγεμόνες· ὥστε γενικῶς θεωρουμένη ἡ

ἀνθρωπίνη ἐξουσία, πηγάζει ἀμέσως ἐκ τοῦ Θεοῦ (1). Ἐὰν δὲ θεωρηθῇ ἀτομικῶς, ἐν τούτῳ δηλαδὴ ἢ ἐν ἐκείνῳ τῷ ἡγεμόνι, τοιαύτη ἀτομικὴ ἐξουσία, διδομένη κατ' ἐκλογὴν ἢ κατὰ κληρονομίαν, ἀμέσως μὲν δὲν πηγάζει ἐκ τοῦ Θεοῦ, λέγεται ὅμως καὶ αὕτη, ὅτι εἶναι ἐκ Θεοῦ, καθόσον ὁ Θεὸς ἐνομοθέτησε νὰ ἦναί τις ἡγεμὼν, φύλαξ ἐπάγρυπνος τῶν νόμων, καὶ νὰ ἔχῃ τὴν ἐξουσίαν τοῦ νομοθετεῖν, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ τάξις τῶν πραγμάτων, ἡ εἰρήνη τοῦ βασιλείου, ἡ ἡσυχία, ἡ ἀσφάλεια, καὶ ἡ εὐτυχία τῶν ὑπηκόων κατὰ τοὺς αἰωνίους νόμους τῆς θείας προνοίας. Εἶναι δὲ φανερὸν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν νόμων, διότι ἐπιστηρίζονται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ ἔχουσι θείαν ἀρχὴν, ὅτι πρέπει νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς τοὺς νόμους οὐχὶ ἐκ φόβου τιμωρίας, ἀλλὰ διὰ τὴν συνείδησιν, ἢ διὰ νὰ μὴ παραβῶμεν τὸν θεῖον νόμον τὸν προστάττοντα ὑποταγὴν εἰς τὰς ὑπερεχούσας ἐξουσίας (2).

Φαίνονται τινὲς νόμοι ἁπλῶς πολιτικοὶ, ὁποῖοι εἶναι οἱ δίδοντες ἀτέλειαν, καὶ ἄλλα τοιαῦτα προνόμια· καὶ ἄλλοι πάλιν τιμωρητικοὶ, χωρὶς νὰ ἦναι γεγραμμένον ἐν αὐτοῖς τί πρέπει νὰ πράξωμεν, ἢ νὰ μὴ πράξωμεν, ἀλλὰ μόνον ἡ τιμωρία. Ἐκ τούτων ἤθελέ τις συμπεραίνει ὅτι αἱ ὑποχρεώσεις αὗται δὲν πηγάζουσιν ἐκ τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἀμέσως, οὔτε ἐμμέσως.

Ἀποκρινόμενοι καὶ πρὸς ταῦτα, λέγομεν, ὅτι πρέπει νὰ διακρίνωμεν δύο εἴδη τιμωρητικῶν νόμων· ἄλλοι εἶναι *μικτοὶ*, καὶ ἄλλοι ἁπλῶς *τιμωρητικοί*· μικτοὶ εἶναι, ὅσοι προστάττοντες ἢ ἀπαγορεύοντες, ἐπιβάλλουσι τιμωρίαν εἰς τὸν παραβαίνοντα, ὡς λόγου χάριν, *Νὰ μὴ ἐκβάλῃ μηδεὶς σῖτον ἔξω τοῦ βασιλείου· ὅστις δὲ ἐκβάλλῃ, νὰ πληρόνῃ ζημίαν διπλασίαν τῆς τιμῆς τοῦ σίτου.* Τιμωρητικοὶ δὲ, ὅταν μὲ τὴν τιμωρίαν συνάπτηται καὶ ἡ προσταγὴ, ἢ ἡ ἀπαγόρευσις, ὡς ἐὰν ἔλεγεν, *Ὅστις ἐκβάλλει σῖτον ἔξω τοῦ βασιλείου, πληρόνει ζημίαν διπλασίαν τῆς τιμῆς τοῦ σίτου*· ὅπου ἡ ἀπαγόρευσις συμπεραίνεται χωρίς τινος ἀμφιβολίας. Ἀφοῦ ἐδώκαμεν τοὺς ὁρισμοὺς τούτους, συνάγεται ἐξ αὐτῆς τῆς γενικῆς ἐννοίας τοῦ νόμου, ὅτι δὲν εἶναι οὐδεὶς ὅστις δὲν περιέχει φυσικήν τινα ὑποχρέωσιν· διότι πᾶς νόμος πρέπει νὰ συμφωνῇ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ν' ἀποβλέπῃ πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον. Ὁ παραβαίνων λοιπὸν τὸν νόμον, οὗτος ἁμαρτάνει κατὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ κατὰ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Ὥστε καὶ οἱ μικτοὶ καὶ οἱ τιμωρητικοὶ νόμοι ἔχουσι φυσικὴν ὑποχρέωσιν· διότι ἐπιστηρίζονται εἰς λόγον τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, καὶ ἡ ἀπαγόρευσις συμπεραίνεται ἐξ αὐτῆς τῆς τιμωρίας, ἂν καὶ ῥητῶς δὲν λέγηται. Περὶ δὲ τῶν ἀτέλειαν

(1) Οὐ γάρ ἐστιν ἐξουσία, εἰμὴ ἀπὸ Θεοῦ· αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι, ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσί. (πρὸς Ῥωμ. ιγ'.)

(2) Πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω. (πρὸς Ῥωμ. ιγ'.)

διδόντων νόμων, πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ νόμου ἄφεσις δίδεται πρὸς καιρὸν ὑπὸ ἐξουσίας ὑπερεχούσης· τοῦ φυσικοῦ ὅμως καὶ θείου καθήκοντος ἄφεσις δὲν δίδεται οὐδεμία, διότι καὶ τὰ δύο ταῦτα καθήκοντα ἔχουσι νομοθέτην τὸν Θεὸν, ὅστις εἶναι ὑπέρτατος Κύριος πάντων, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ δώσῃ ἄφεσιν ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ καὶ θείου καθήκοντος, ἂν δὲν ἔχῃ παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν ἐξουσίαν· ἀλλὰ τοιαύτην ἐξουσίαν δὲν ἔδωκεν εἰς οὐδένα, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν νὰ δώσῃ· διότι ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι οὕτως ἀμετάβλητος, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ νομοθέτης Θεός. Περὶ δὲ τοῦ θετοῦ ἀνθρωπίνου νόμου, ὅτι εἰς περιστάσεις τινὰς γίνεται ἄφεσις, φανερὸν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ νόμου· ἐπειδὴ οἱ ἔχοντες τὴν ἐξουσίαν τοῦ νομοθετεῖν, δύνανται καὶ ὅταν ἡ χρεία ἀπαιτῇ τοῦτο, νὰ δίδωσιν ἄφεσιν ὑποχρεώσεως· ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς καλῶς κείμενος νόμος δὲν προστάττει οὐδὲν μὴ ὂν ὠφέλιμον, καὶ μὴ ἀποβλέπον τὸ κοινὸν συμφέρον, συμπεραίνεται ὅτι οὐδεμία ἄφεσις ὑποχρεώσεως ἔχει ἰσχὺν κατὰ λόγον ὀρθὸν, ἐὰν δὲν γίνηται δι᾽ αἰτίαν τινὰ εὔλογον. Ὅπου εἶναι ἀνάγκη, ἡ ἄφεσις εἶναι συγχωρητή· ὅπου δὲ ὠφέλεια, ἐπαινετή· ὠφέλειαν δὲ λέγω τὴν κοινὴν καὶ οὐχὶ τὴν ἀτομικήν. Τὸ αὐτὸ ἐννοεῖται καὶ περὶ τῶν προνομίων, ἅτινα εἶναι ἐξαίρεσις ἀπὸ τοῦ νόμου, ὡς καὶ ἡ ἄφεσις· διαφέρει ὅμως ταύτης, διότι τὸ μὲν προνόμιον εἶναι ἐξαίρεσις ἀπὸ νόμου, διδομένη εἴς τινα διὰ βίου ὡς νόμος· ἡ δὲ ἄφεσις οὐδέποτε δίδεται οὔτε ὡς νόμος, οὔτε διὰ βίου, ἀλλὰ πρὸς καιρόν. Ἐπειδὴ δὲ πᾶς νόμος πρέπει ν᾽ ἀποβλέπῃ τὸ κοινὸν συμφέρον, φανερὸν ὅτι καὶ τὰ προνόμια δὲν πρέπει νὰ δίδωνται εἰς εἶδος νόμου, εἰμὴ διὰ τὸ κοινὸν συμφέρον.

Ἡ συνήθεια πάλιν, εἴτε τὸ ἔθος, δὲν εἶναι γεγραμμένον δικαίωμα, ἀλλ᾽ εἰσάγεται ἐκ τῆς χρήσεως· λαμβάνει δὲ νόμου δύναμιν ἐκ τῆς σιωπηλῆς συγκαταθέσεως καὶ ἐκ τοῦ χρόνου. Οὕτω λοιπὸν τὸ ἔθος εἶναι εἶδος νόμου, μὲ ταύτην ὅμως τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ μὲν νόμος πηγάζει ἐκ τοῦ ἡγεμόνος ἢ ἐκ τῆς κοινῆς ψήφου, καὶ γίνεται εὐθὺς ἔγγραφος· τὸ δὲ ἔθος εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χρῆσις κοινὴ καὶ σιωπηλὴ συγκατάθεσις τοῦ λαοῦ, ἥτις προϊόντος τοῦ χρόνου καταντᾷ ἰσοδύναμος μὲ νόμον· διὰ νὰ ἔχῃ ὅμως νόμου δύναμιν τὸ ἔθος, καὶ ν᾽ ἀναιρέσῃ προϋπάρχοντα νόμον γραπτὸν, εἶναι ἀνάγκη ν᾽ ἀποβλέπῃ τὸ κοινὸν συμφέρον, καὶ οὐχὶ ἁπλῶς νὰ ἦναι ὠφέλιμον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Περὶ ἀναθέσεως αἰτίας.

Ἐκ τῆς ὑποχρεωτικῆς δυνάμεως γεννᾶται ἡ ἀνάθεσις τῆς αἰτίας. Λέγεται δὲ *ἀνάθεσις αἰτίας*, ὅταν ὁ πράξας ἢ μὴ πράξας ἀποδειχθῇ ἐ-

λευθέρα αἰτία τῶν ἀποτελεσμάτων, τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ πρᾶξαι ἢ μὴ πρᾶξαι, εἴτε καλὰ ἦναι ταῦτα, εἴτε κακά. Λέγομεν *ἐλευθέρα αἰτία*, διότι, ἂν αἱ πράξεις δὲν ἦναι ἐλεύθεραι, δὲν δύνανται νὰ ἀνατίθενται εἰς τὸν πράξαντα. Ἡ αἰτία τότε ἐνεργεῖ κατὰ ἀνάγκην, καὶ ἄλλως πως δὲν ἠδύνατο· ἀλλ᾽ οὐδεὶς εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὰ ἀδύνατα, κατὰ τὸ κοινὸν ἀξίωμα. Ὅπου λοιπὸν ὑπάρχει ἀδυναμία τοῦ πρᾶξαι ἢ μὴ πρᾶξαι, ἐκεῖ δὲν εἶναι οὐδ᾽ ὑποχρέωσις, καὶ ἑπομένως οὐδ᾽ ἀνάθεσις αἰτίας. Ἐάν τις, παραδείγματος χάριν, ἀποδειχθῇ κλέπτης, οὗτος ὑποχρεοῦται μὲν νὰ ἐπιςρέψῃ τὸ κλαπὲν ὡς αἴτιος βλάβης τοῦ κτήτορος· ὡς δὲ παραβάτης τοῦ νόμου, ὑπόκειται καὶ εἰς τὴν διωρισμένην κατὰ τῶν κλεπτῶν ποινήν. Ὁμοίως, ἐάν τις μὲ ἐλευθέραν θέλησιν μείνῃ ἐγγυητὴς ποσότητος τινὸς χρημάτων, ὑποβάλλεται εἰς χρέος νὰ πληρώσῃ αὐτά, καὶ δίδει δικαίωμα ἀπαιτήσεως εἰς ἐκεῖνον, εἰς ὃν ἔδωκε τὴν ἐγγύησιν.

Παρατηρεῖται δὲ εἰς τὴν ὑποχρέωσιν καὶ εἰς τὴν ἀνάθεσιν τῆς αἰτίας ἀνάγκη φυσικὴ ἢ ἠθική. *Ἀνάγκη φυσική*, ἢ *ἀναγκαῖον φυσικόν*, λέγεται ἐκεῖνο, οὗ τὸ ἐναντίον εἶναι φυσικὸν ἀδύνατον· οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἀνάγκη φυσικὴ εἶναι νὰ τρώγῃ τις διὰ νὰ ζήσῃ· φυσικὸν δὲ ἀδύνατον, τὸ ζῆν ἄνευ τροφῆς. Ὁμοίως, ἐάν τις ἔχῃ τόσην μόνον δύναμιν, ὥστε νὰ βαστάζῃ βάρος 50 λιτρῶν, φυσικὸν ἀδύνατον εἶναι εἰς αὐτὸν τὸ βαστάζειν πλειότερον. *Ἠθικὸν* δὲ πάλιν *ἀναγκαῖον* εἶναι ἐκεῖνο, οὗ τὸ ἐναντίον δὲν δύναται νὰ γίνῃ δι᾽ ἐντολήν τινα ἢ ἠθικὸν πρόσταγμα· οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἐὰν ἄνθρωπος πτωχὸς καὶ μὴ δυνάμενος νὰ ἐργάζηται διὰ νὰ ζῇ, ἐάν, λέγω, τοιοῦτος πτωχὸς ζητήσῃ ἐλεημοσύνην παρὰ πλουσίου, ὁ πλούσιος ἔχει τὸ ἐλεύθερον νὰ δώσῃ ἢ νὰ μὴ δώσῃ· ἀλλ᾽ ἐπειδὴ καὶ ὁ Θεὸς καὶ τὸ λογικὸν προστάττουσι τὸν ἔχοντα νὰ ἐλεῇ τὸν μὴ ἔχοντα οὐχὶ δι᾽ ὀκνηρίαν ἢ ἀμέλειαν, ἢ ἀσωτείαν, ἀλλ᾽ ἐκ περιστάσεως, ἢ ἐκ φυσικῆς ἀδυναμίας, δυνάμει λοιπὸν τῆς θείας ἐντολῆς καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἀναγκαῖον ἠθικὸν νὰ ἐλεήσῃ ὁ πλούσιος τὸν εἰρημένον πτωχόν. Ἐντεῦθεν λοιπὸν γίνεται φανερὸν τίς ἡ φυσικὴ ἀνάγκη, καὶ τίς ἡ ἠθική, καὶ ὅτι, ὅπου συντρέχουσι καὶ τὰ δύο, ἢ μόνον τὸ ἕν, ἐκεῖ δὲν χωρεῖ αἰτίας ἀνάθεσις, ἤγουν δὲν εἶναι ὑπεύθυνος ὁ πράξας τι ἐξ ἀνάγκης φυσικῆς ἢ ἠθικῆς.

Ἐπειδὴ αἱ πράξεις ἀνατίθενται εἰς τὸν ἄνθρωπον καθόσον εἶναι ἐλεύθεραι, φανερὸν ἐντεῦθεν, ὅτι οὐδεμία πρᾶξις δύναται νὰ ἀνατίθηται εἰς τὰ ἄλογα ἢ εἰς τὰ ἄψυχα ὄντα, διότι στεροῦνται βουλήσεως καὶ ἐλευθερίας. Εἶναι λοιπὸν ἄτοπον νὰ ὀργιζώμεθα κατ᾽ αὐτῶν, ὅταν βλάπτωσιν ἡμᾶς. Ἐὰν ὅμως αἱ βλαπτικαὶ ἐνέργειαι τῶν ἀλόγων καὶ τῶν ἀψύχων πραγμάτων, δυνάμεναι νὰ ἐμποδισθῶσιν ὑπὸ ἀνθρώπου τινός, δὲν ἐμποδίζωνται, τότε αἱ πράξεις αὗται ἀνατίθενται εἰς αὐτόν· διότι

ὁ δυνάμενος καὶ μὴ ἐμποδίζων πρᾶξίν τινα βλαπτικὴν, οὗτος παραβλέπει ἐλευθέρως ἐκεῖνο, ὅπερ ἠδύνατο πρᾶξαι, καὶ ἐπομένως γίνεται ὑπεύθυνος τοῦ ἐκ τῆς πράξεως προερχομένου κακοῦ. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ἐπιστηρίζονται πολλοὶ νόμοι τιθέμενοι ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀσφαλείας, ὁποῖος εἶναι, παραδείγματος χάριν, ὁ παιδεύων τὸν ὅς τις ἀφίνει νὰ περιέρχηται ἐν τῇ πόλει ὁ σκύλος αὐτοῦ, ἐνῷ ἐξεύρει ὅτι δάκνει. Ἐκ τῶν εἰρημένων λοιπὸν συμπεραίνεται, ὅτι αἱ πράξεις τῶν ἀλόγων καὶ ἀψύχων ὄντων δὲν δύνανται νὰ ἀνατίθενται εἰς ἄνθρωπον, ἂν δὲν ὑποτεθῇ χρεωστουμένη πρᾶξις ὑπ᾽ αὐτοῦ, εἴτε καταφατικὴ, εἴτε ἀποφατική. Ἐνταῦθα ὅμως θεωροῦμεν τὴν ἀνάθεσιν τῆς αἰτίας κατὰ τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν φυσικὸν νόμον, ἀλλ᾽ οὐχὶ καὶ τὸ ἐπικρατοῦν ἔθος ἐν πόλει τινὶ, ὅπου συχνάκις παραβλέπονται τινὲς φυσικαὶ ὑποχρεώσεις.

Ἡ αὐτὴ κρίσις πρέπει νὰ γίνηται καὶ περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ὅσαι καθ᾽ ἑαυτὰς μὲν θεωρούμεναι εἶναι φυσικαὶ, κατά τινα ὅμως τρόπον κρέμανται καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου· ἐὰν, παραδείγματος χάριν, ὁ στόμαχος ἐκ φυσικῆς αὐτοῦ ἀδυναμίας δὲν ἐκπληροῖ καλῶς τὴν πέψιν, τοῦτο δὲν ἀνατίθεται εἰς τὸν ἄνθρωπον· ἂν ὅμως ἐκ λαιμαργίας ἢ ἑκουσίως λαμβάνων τροφὴν κακόχυμον, προξενήσῃς τὴν ἀδυναμίαν ταύτην εἰς τὸν στόμαχόν σου, τὸ κακὸν τοῦτο ἀνατίθεται εἰς σὲ, διότι ἠδύνασο νὰ ἀποφύγῃς τὴν λαιμαργίαν, καὶ τὴν κακόχυμον τροφήν. Δια νὰ ἀνατίθενται δὲ αἱ πράξεις εἰς τὸν πράξαντα, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἦναι πάντοτε ἐλεύθεραι, ἀλλ᾽ ἀρκεῖ νὰ ἔχωσι τὴν αἰτίαν αὐτῶν εἰς προηγουμένην πρᾶξιν ἐλευθέραν· οὕτω, παραδείγματος χάριν, τὰ γινόμενα ἐν τῇ μέθῃ, καί τοι μὴ οὖσαι πράξεις ἐλεύθεραι, ὡς τοιαῦται ὅμως ἀνατίθενται εἰς τὸν πράξαντα, διότι ἠδύνατο μὴ μεθύσαι. Τέλος πάντων, τοῦτο εἶναι ἀξίωμα γενικὸν, ὅτι αἱ πράξεις αὗται εἶναι ἐλεύθεραι, ἢ ἔχουσι τὴν αἰτίαν αὐτῶν εἰς προηγουμένην πρᾶξιν ἐλευθέραν, εἴτε καταφατικὴν, εἴτε ἀποφατικήν.

Εἰς τὰς ἐλευθέρας πράξεις πρέπει νὰ συναριθμῆται καὶ ἡ ὑπερβλητὴ ἄγνοια, διότι δύναται νὰ γείνῃ αἰτίας ἀνάθεσις εἰς τὸν ἔχοντα τοιαύτην ἄγνοιαν· ἐξ ἐναντίας δὲ ἡ ἀνυπέρβλητος ἄγνοια, ἐπειδὴ δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου, δὲν δύναται νὰ γείνῃ αἰτίας ἀνάθεσις εἰς τὸν ἔχοντα τοιαύτην ἄγνοιαν. Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι ἡ ὑπερβλητὴ ἄγνοια ὑπόκειται εἰς εὐθύνην· ἡ δὲ ἀνυπέρβλητος εἶναι ἀνεύθυνος. Τὸ αὐτὸ λέγομεν καὶ περὶ τῆς ἀπάτης. Πᾶσαι λοιπὸν αἱ πράξεις, ὅσαι προέρχονται ἐξ ἀγνοίας ἢ ἀπάτης ὑπερβλητῆς, εἶναι ὑπεύθυνοι· ἀνεύθυνοι δὲ, ὅσαι γίνονται ἐξ ἀπάτης ἢ ἀγνοίας ἀνυπερβλήτου.

Αἱ πράξεις διὰ νὰ ἦναι ὑπεύθυνοι, δὲν ἀπαιτεῖται μόνον ἀπουσία ἀνάγκης, ἀλλὰ καὶ βίας. Μετὰ μεγάλης προσοχῆς πρέπει νὰ διακρίνω-

μεν τὰ δύο ταῦτα. Εἴδομεν ἀνωτέρω τί εἶναι ἀνάγκη φυσική, ἢ ἠθική· *βία* δὲ λέγεται, ὅταν ὁ ἄνθρωπος φέρηται εἰς τὴν πρᾶξιν ὑπ' ἄλλης ἐξωτερικῆς αἰτίας, γινόμενος ὡς ἄψυχον ὄργανον αὐτῆς, οὐδεμίαν δύναμιν ἀντιτάξαι δυνάμενος (1). Ἐὰν παραδ. χάριν, πέσῃ τις κατὰ σοῦ, ἐνῷ ἵστασαι πλησίον τραπέζης περιεχούσης πολύτιμα ὑέλινα ἀγγεῖα, καὶ ἐκ τούτων συντριβῶσί τινα, εἰς τοῦτο δὲν ἐνέχεσαι, διότι οὐδεμία αἰτία τῆς πράξεως εὑρίσκεται ἐν σοί, οὐδὲ ἐνήργησας ἐξ ἰδίας δυνάμεως ἢ προαιρέσεως· ὥστε δὲν εἶσαι ὑπεύθυνος, ὡς οὐδὲ ὁ λίθος, ὃν ῥίψας τις ἤθελε πληγώσει τινά. Εἰς τὴν σύνθλασιν τῶν ἀγγείων ἡ θέλησίς σου οὐδόλως συνέτρεξεν, ἀλλ' ἐστάθης ὡς ἄψυχον ὄργανον. Τοιαῦται λοιπὸν πράξεις λέγονται *βίαιαι*, διότι δὲν ὑπόκεινται εἰς τὴν ἐξουσίαν τῆς ψυχῆς, δὲν κρέμανται ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ ἐνεργοῦντος. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρῶμεν εἰς τὰς φαινομένας βιαίας πράξεις, ἂν τῷόντι δὲν περιέχωσί τι ἀβίαστον· ἂς ὑποθέσωμεν τινὰ, παραδείγματος χάριν, ὅτι οὐ θέλει μὲν πρᾶξαί τι, βιάζεται ὅμως εἰς τὴν πρᾶξιν ὑπ' ἄλλου, οὐ δυνάμενος ἀποφυγεῖν αὐτήν· οὗτος λέγεται ὅτι πάσχει βίαν. Ἐὰν ὅμως φοβούμενος μὴ δαρῇ, ἢ ὅπως ἀποφύγῃ ἄλλο τι χειρότερον, πράττῃ ἐκεῖνο, ὅπερ ἄλλως ἤθελε προκρίνει μὴ πρᾶξαι, οὗτος στοχάζεται τὴν ἀπραξίαν ὡς κακὸν, τὴν δὲ πρᾶξιν ὡς καλὸν, διότι ἐλευθερόνει αὐτὸν ἀπὸ κακοῦ· ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιστάσει ὁ προσδιορισμὸς τῆς βουλήσεως, ἤγουν, ἡ ἀπόφασις βιαία δὲν εἶναι· διὸ καὶ ἡ ἀκολουθοῦσα αὐτὴν πρᾶξις πρέπει νὰ λογίζηται ὡς ἐλευθέρα, ὅθεν καὶ ὁ πρᾶξας εἶναι ὑπεύθυνος, ἂν καὶ ὀλιγώτερον. Ἐντεῦθεν συμπεραίνεται, ὅτι εἶναι χρεία νὰ διακρίνωμεν τὴν κυρίως βιαίαν πρᾶξιν ἀπὸ τῆς ἀκουσίου. Πρᾶξις *ἀκούσιος* λέγεται, ὅταν τις πράττῃ ὅπερ οὐ θέλει, ἢ τὸ ἀνάπαλιν, δὲν πράττῃ ὅπερ θέλει, ὅπως ἀποφύγῃ κακόν τι, δυνάμενον νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ἐναντίας πράξεως. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἐάν τις εὑρισκόμενος ἐν κινδύνῳ, καὶ ἀπορῶν πῶς ἀποφύγῃ αὐτὸν, πράξῃ τι κακὸν, ὅπερ οὐκ ἂν ἔπραξεν, εἰ εἶχεν ἄλλον τρόπον ἀπαλλαγῆς τοῦ κινδύνου, οὗτος λέγεται ὅτι ἔπραξεν ἀκουσίως τὸ κακόν· ἀλλ' ἡ πρᾶξις αὕτη, εἰ καὶ ἀκούσιος, δὲν δύναται νὰ ὀνομασθῇ βιαία· ὅθεν γίνεται αἰτίας ἀνάθεσις εἰς τὸν πράξαντα. Ἡ βιαία δὲ πρᾶξις, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸν πράξαντα, φανερὸν ὅμως ὅτι ἀνατίθεται εἰς τὸν γενόμενον αἴτιον αὐτῆς· διότι ὅστις βιάζει ἄλλον, κινεῖ αὐτὸν εἰς τὴ πρᾶξιν οὕτω πως, ὡς ἐὰν μετεχειρίζετο ὄργανον· ὅθεν ὁ βιάζων ἐνεργεῖ ὡς δι' ὀργάνου ἀψύχου, καὶ ἑπομένως γίνεται ὑπεύθυνος. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἐὰν κτυπήσῃ τις ἄλλον μὲ τὴν χεῖρά σου μὴ θέλοντος, σὺ δὲν εἶσαι ὑπεύθυνος εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην, ἀλλ' ὁ μεταχειρισθεὶς τὴν χεῖρά σου ὄργανον.

(1) Ἔοικε δὲ τὸ βίαιον εἶναι, οὗ ἔξωθεν ἡ ἀρχὴ, μηδὲν συμβαλλομένου τοῦ βιασθέντος. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Νικομάχ. Βιβλ. 7. Κεφ. ά.)

Ἂν καὶ ἀπεδείξαμεν, ὅτι ἡ ἀκούσιος πρᾶξις ἔχει ἀνάθεσιν αἰτίας εἰς τὸν πράξαντα, δὲν ὑπόκειται ὅμως εἰς τὰς αὐτὰς εὐθύνας μὲ τὴν ἑκούσιον· διότι ὁ ἐνεργῶν ἀκουσίως, πράττει ὅπερ ἤθελε προκρίνει μὴ πρᾶξαι· ἢ δὲν πράττει ὅπερ ἤθελε προκρίνει πρᾶξαι. Ὁ ἐνεργῶν ὅμως ἑκουσίως, θέλει ἁπλῶς πρᾶξαι ὃ πράττει, ἢ τὸ ἀνάπαλιν· ὥστε ἡ ἑκούσιος πρᾶξις εἶναι πλέον ἐλευθέρα παρὰ τὴν ἀκούσιον. Ἐπειδὴ δὲ αἱ πράξεις γίνονται ὑπεύθυνοι καθόσον εἶναι ἐλεύθεραι, συμπεραίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἀκούσιος εἶναι ὀλιγώτερον ὑπεύθυνος παρὰ τὴν ἑκούσιον· διὸ καὶ ἀξιοῦται συγγνώμης τινὸς καὶ ἐπιεικείας.

Διπλοῦς διακρίνεται καὶ ὁ φόβος, ἤγουν, μικρὸς ἢ μέγας· καὶ πάλιν, ὁ μέγας φόβος εἶναι ἢ ἀπολύτως μέγας ἢ σχετικῶς. *Ἀπολύτως μέγας* λέγεται ἐκεῖνος, ὑφ' οὗ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀνδρεῖοι ἐκπλήττονται, ὡς ὁ φόβος τοῦ θανάτου, τῆς παντοτεινῆς καθείρξεως, τῆς ἐξορίας καὶ ἄλλων τοιούτων, ἐπαπειλούντων ἢ αὐτὸν τὸν φοβούμενον ἢ τὰ τέκνα αὐτοῦ, τὴν γυναῖκα, τοὺς γονεῖς, τὴν πατρίδα κτλ. *Σχετικῶς δὲ μέγας φόβος* λέγεται ἐκεῖνος, ὅστις, ἂν καὶ δὲν ἐκπλήττῃ τὸν σταθερὸν καὶ ἀνδρεῖον, ἔχει ὅμως μεγάλην δύναμιν εἰς γυναῖκας, παιδία καὶ ἐν γένει εἰς ἀνθρώπους δειλούς· διότι εἰς αὐτοὺς τὰ μικρότερα κακὰ προξενοῦσι φόβον οὐχὶ μικρότερον ἢ τὰ μεγαλήτερα εἰς τοὺς ἀνδρείους. Ὁ μικρὸς δὲ φόβος εἶναι κακοῦ ἐλαφροτέρου. Βέβαιον ὅμως φαίνεται, ὅτι ἡ θέλησις δὲν βιάζεται τῷόντι· διότι, ὅταν θέλωμέν τι, παριστάνομεν τοῦτο εἰς ἑαυτοὺς ὡς ἀγαθόν· καὶ ἐξ ἐναντίας, ὅταν δὲν θέλωμέν τι, στοχαζόμεθα τοῦτο ὡς κακόν· οὐδεμία δὲ ἐξωτερικὴ βία, οὐδεὶς φόβος δύναται νὰ κάμῃ νὰ φαίνηται εἰς ἡμᾶς τι ἀγαθὸν ἢ κακὸν, ὅταν ἐξεύρωμεν, ὅτι δὲν εἶναι τοιοῦτον· ὥστε ἡ θέλησις δὲν βιάζεται τῷόντι, ἀλλὰ μεταβάλλει κλίσιν καὶ ῥέπει ἀφ' ἑνὸς εἰς ἄλλο. Συμπεραίνεται λοιπὸν, ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ ἐκ φόβου μεγάλου γινόμεναι πράξεις, ἂν καὶ δὲν ἦναι ἀπολύτως ἑκούσιαι, ὑπόκεινται ὅμως εἰς εὐθύνην· καὶ τότε μόνον δὲν εἶναι ὑπεύθυνοι, ὅταν ὁ φόβος ἀφαιρέσῃ τὴν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ.

Ὅσα εἴπομεν ἤδη περὶ τῆς ἀναθέσεως τῆς αἰτίας τῶν πράξεων, εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰς καλὰς καὶ εἰς τὰς κακὰς πράξεις. Ἐζήτησαν ὅμως τινὲς νὰ ἀνατρέψωσι πᾶσαν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν, λέγοντες ὅτι, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἔχει αὐτεξουσιότητα καὶ θέλησιν ἐλευθέραν, εἰς οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν ὑπόκειται· ὅτι ἀρχὴ καὶ βάσις πάσης ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας εἶναι ἡ συντήρησις τῆς ὑπάρξεως ἑκάςου, καὶ ἡ ἀτομικὴ αὐτοῦ ὠφέλεια. Τὰ τοιαῦτα ὅμως εἶναι ἄντικρυς σοφίσματα καὶ ἠπατημένης ἢ διεφθαρμένης φαντασίας γεννήματα. Ἔχει μὲν αὐτεξουσιότητα καὶ θέλησιν ἐλευθέραν, οὐχὶ ὅμως εἰς τὸ πράττειν κατὰ τὰς ἀλόγους αὐτοῦ ὀρέξεις, ἀλλὰ κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ τοὺς φυσικοὺς καὶ θείους νόμους. Οὐδεὶς τῷόντι ὀρθῶς συλλογιζόμενος ἀρνεῖται, ὅτι

ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ κανονίζῃ τὰς ἑαυτοῦ πράξεις κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ τοὺς φυσικοὺς καὶ θείους νόμους· ὅθεν συμπεραίνεται ἀναντιῤῥήτως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς ὑποχρέωσιν, καὶ ὅτι ταύτης πρώτη πηγὴ καὶ βάσις εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός. Πλὴν τῆς ἀληθείας αὐτῆς, ἡ ἐναντία γνώμη πρέπει ἔτι νὰ ἀποῤῥίπτηται οὐ μόνον ὡς παραλογωτάτη, ἀλλὰ καὶ ὡς κακοποιὸς, διὰ τὰ προερχόμενα ἐκ ταύτης ἄτοπα. Τί ἤθελε καταντήσει τῳόντι ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία, ἂν ἕκαστος ἀφίνετο νὰ ζῇ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ θέλησιν; Ἐὰν ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἡγεμόνων χωρίς τινος λόγου ἐκρέμαντο οἱ νόμοι καὶ πᾶσα ὑποχρέωσις τῶν λαῶν· ἐὰν ὁμοίως οἱ λαοὶ δὲν ὑπέκειντο εἰς οὐδένα νόμον, τὰ πάντα ἤθελον φέρεσθαι ὑπὸ τῆς τυφλῆς ὁρμῆς τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν. Καὶ τότε ποῦ πλέον τὸ θεῖον χάρισμα τοῦ λογικοῦ; εἰς τί ἤθελε χρησιμεύσει ἡ δύναμις αὕτη, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἔλαβεν, ὅπως συλλογίζηται, μελετᾷ, βουλεύηται, συγκρίνῃ, ἀποφασίζῃ, ἢ ἀναβάλλῃ τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ; Δὲν ἤθελεν εἶσθαι οὐδεμία τάξις δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων, ἀλλ᾽ ἀναρχία ἀχαλίνωτος, ἀδικία, ἀπιστία, σκληρότης, βίαι παντὸς εἴδους· οὐδεμία πλέον λογικὴ ἡδονὴ ἢ εὐχαρίστησις, οὐδεμία ἀσφάλεια εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, ἀλλὰ τὸ πᾶν ἤθελεν ἀνατραπῆ ὑπὸ ἁρπαγῶν καὶ πολέμων.

Δὲν εἶναι ὁμοίως ἀληθὲς, ὅτι οἱ νόμοι ἔλαβον τὴν ἀρχὴν, μόνον διότι δύνανται νὰ μετριάζωσι τὴν ἀναρχίαν, ἀλλ᾽ οὐχὶ, ὅτι πηγάζουσιν ἐκ Θεοῦ. Ἂν ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἀπαιτῇ νὰ ἦναι νόμοι πρὸς ἀσφάλειαν καὶ ἡσυχίαν ἑκάστου, τίς λογικῶς κρίνων ἤθελε πιστεύσει, ὅτι ὁ πάνσοφος Ποιητὴς τῶν ἁπάντων δὲν μετεχειρίσθη τὸν αὐτὸν λόγον; Ἂν ὁ πατὴρ διὰ τὴν καλὴν κατάστασιν τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ δίδῃ εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ παραγγέλματα· ἂν ὁ σοφὸς ἡγεμὼν κυβερνᾷ τὸ βασίλειον αὐτοῦ μὲ νόμους καὶ προστάγματα, δι᾽ ὧν κανονίζει καὶ μετριάζει συμφερόντως τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ζῇν, τίς ἤθελε πιστεύσει, ὅτι ὁ Θεὸς, ὁ κοινὸς πατὴρ πάντων τῶν ἀνθρώπων, ὁ σοφώτατος Κύριος καὶ Ποιητὴς πάντων τῶν ὄντων, ὁ τὰ πάντα συντηρῶν ἐν τοιαύτῃ θαυμαστῇ τάξει, ὁ δείξας εἰς ἡμᾶς τοσαύτην ἀγάπην, καὶ τοσαύτας καὶ τοιαύτας εὐεργεσίας, τίς, λέγω, ἤθελε πιστεύσει, ὅτι ὁ Θεὸς ἐφρόντισε τόσον ὀλίγον περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὥστε νὰ θελήσῃ ν᾽ ἀφήσῃ ἡμᾶς μόνους ἀτάκτους καὶ ἀνόμους; Τοῦτο βεβαίως δὲν συγχωρεῖται οὐδὲ κἂν νὰ ὑποπτευθῶμεν περὶ τῆς θείας σοφίας καὶ ἀγαθότητος. Ὑπάρχει ἠθικὴ κυβέρνησις τοῦ τὰ πάντα κυβερνῶντος Θεοῦ, καθὼς ὑπάρχει καὶ φυσική. Ὑπάρχουσιν ἠθικοὶ νόμοι, καθὼς ὑπάρχουσι καὶ φυσικοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Ότι δίδονται πράξεις γενικῶς ἀδιάφοροι, ἀτομικῶς ὅμως θεωρούμεναι δὲν εἶναι οὐδεμία τοιαύτη.

Ὅτι μὲν δίδονται πράξεις γενικῶς ἀδιάφοροι καθ' ἑαυτὰς, εἶναι φανερὸν ἐξ αὐτοῦ τοῦ ὁρισμοῦ αὐτῶν· διότι *πρᾶξις ἀδιάφορος* λέγεται ἡ καθ' ἑαυτὴν μὴ δυναμένη ἀποδειχθῆναι καλὴ ἢ κακὴ, ὡς μὴ ἔχουσα οὐσιώδη χαρακτῆρα· καὶ τοιαῦται εἶναι ἀναμφιβόλως πολλαί. Κατὰ ταύτην λοιπὸν τὴν ἔννοιαν, τοιαῦται εἶναι σχεδὸν πᾶσαι ἐκεῖναι, περὶ ὧν οὐδεμία προσταγὴ ἢ ἀπαγόρευσις γίνεται.

Ὅτι δὲ οὐδεμία ὑπάρχει ἀδιάφορος, εἰδικῶς θεωρουμένη ἐν τοῖς ἀνθρώποις, τοῦτο γίνεται φανερὸν ἐκ τῶν προαποδειχθέντων. Ἐὰν τῷόντι πρᾶξίς τις, καθ' ἑαυτὴν ἀδιάφορος, ἀποβλέπῃ διὰ τὰ περιστατικὰ αὐτῆς εἰς ὠφέλειαν ἡμῶν, τότε δὲν εἶναι πλέον ἀδιάφορος, ἀλλὰ λέγεται καὶ εἶναι καλή· ἐὰν δὲ τὸ ἐναντίον, κακή. Ἐκ τῆς λογικῆς ἡμῶν φύσεως συνάγεται, ὅτι πᾶσα πρᾶξις πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ νὰ γίνηται διά τι τέλος εὔλογον· ἄλλως ὁ ἄνθρωπος ἤθελε φέρεσθαι ὑπὸ τυφλῆς ὁρμῆς, καὶ ὡς ἄλογον ζῶον. Τὸ τέλος δὲ, εἰς ὃ αἱ πράξεις ἡμῶν πρέπει νὰ ἀποτείνωνται, εἶναι ἡ δικαία βελτίωσις τῆς καταστάσεως ἡμῶν, καὶ ἡ ὠφέλεια τῶν ἄλλων. Ὅταν λοιπὸν δὲν ἀποβλέπωμεν εἰς οὐδὲν τοιοῦτον τέλος, ἢ ὅταν ἀποπλανώμεθα ἀπ' αὐτοῦ, τότε ἡ καθ' ἑαυτὴν ἀδιάφορος πρᾶξις λαμβάνει οὐσιώδη χαρακτῆρα κακίας· ὡς ἐξ ἐναντίας, ἐὰν πρὸβάλλωμεν εἰς ἑαυτοὺς τέλος ὀρθὸν καὶ ὠφέλιμον, ἡ πρᾶξις γίνεται καλή. Ὁ περίπατος, φέρ' εἰπεῖν, γινόμενος πρὸς ὑγείαν τοῦ σώματος, ἢ πρὸς ἄνεσιν τοῦ πνεύματος, εἶναι πρᾶξις καλή· ὅταν γίνηται χωρίς τινος σκοποῦ, ἢ ἐπὶ σκοπῷ πονηρῷ, τότε εἶναι κακή.

Εἶναι τινὲς πράξεις, αἵτινες γίνονται παντάπασιν ἀπροβούλευτοι καὶ χωρίς τινος προσοχῆς, ἀλλὰ μόνον ἐκ συνηθείας· οὕτω βλέπομεν πολλοὺς ἀνθρώπους διατρίβοντας τὸν καιρὸν αὐτῶν εἰς περιπάτους ἢ παιγνίδια. Ἐντεῦθεν ἤθελέ τις συμπεράνει, ὅτι δίδονται καὶ πράξεις ἀδιάφοροι, εἰδικῶς θεωρούμεναι. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν εἶναι λόγος περὶ πράξεων ἀπροβουλεύτων· ἄλλαι τῷόντι εἶναι αἱ βεβουλευμέναι πράξεις, ἃς ἐνταῦθα ἐξετάζομεν, καὶ ἄλλαι αἱ ἀπροβούλευτοι. Ἐκεῖναι γίνονται ὑπὸ ἀνθρώπου, ὅστις βουλεύεται καὶ ἐνεργεῖ μετὰ προαιρέσεως, διά τι τέλος· αἱ δὲ ἀπροβούλευτοι γίνονται ἀσκέπτως καὶ τρόπον τινὰ μηχανικῶς· ὥστε αἱ παντάπασιν ἀπροβούλευτοι πράξεις δὲν ἔχουσιν οὔτε ἀγαθότητα οὔτε κακίαν. Πρέπει ὅμως νὰ προσέχωμεν μὴ ἐκλαμβάνωμεν πλατύτερον τὴν λέξιν *ἀπροβούλευτος*· *πρᾶξιν ἀπροβούλευτον* ἐννοοῦμεν ἐκείνην, ἥτις σηκόνει παντάπασι τὴν προαίρεσιν, καὶ δὲν γί-

νεται οὔτε ἐν προαιρέσει καὶ ἑκουσίως, οὔτε κατὰ προηγουμένην αἰτίαν. Πρὸς τούτοις εἰς τὰς ἀπροβουλεύτους πράξεις πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν καὶ ὅσα εἴπομεν περὶ τῆς ὑπερβλητῆς ἀγνοίας, ἤγουν, ὅτι ἡ ὑπερβλητὴ ἀβουλία, ἣν δηλαδὴ ἠδύνατό τις, καὶ ἔπρεπε, ν' ἀποφύγῃ, καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἠθικῶς θεωρουμένη, εἶναι κακή· ὥστε καὶ αἱ γινόμεναι πράξεις ἀπὸ κακῆς συνηθείας, ἂν καὶ δὲν ἦναι προαιρετικαὶ, καθ' ἑαυτὰς ὅμως καὶ ἠθικῶς θεωροῦνται ὡς κακαὶ, διότι προέρχονται ἀπὸ ὑπερβλητῆς ἀβουλίας. Ὅταν ὅμως ἡ πρᾶξις προέρχηται ἐκ βίας, ἢ μεγάλου τινὸς φόβου, ἢ ἀνυπερβλήτου ἀβουλίας, τότε ἠθικῶς οὔτε καλὴ λέγεται, οὔτε κακή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ βραβείων καὶ ποινῶν.

Βραβεῖον λέγεται ἀγαθόν τι συνδεδεμένον μὲ πρᾶξίν τινα, ὡς αἴτιον τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς ἢ τῆς ἀποχῆς. Ἐξ ἐναντίας δὲ *ποινὴ* ἢ *τιμωρία* λέγεται κακόν τι ἐπιβαλλόμενον εἰς πρᾶξιν, ὡς αἴτιον ὁμοίως πρὸς ἀποφυγὴν αὐτῆς ἢ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἐναντίου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ συγχέωμεν τὸ βραβεῖον μὲ τὸν μισθόν· διότι τὸ μὲν βραβεῖον δύναται καὶ νὰ μὴ ἐπιβάλλῃ μηδεμίαν ὑποχρέωσιν εἰς τὸν βραβεύοντα· ἐξ ἐναντίας δὲ ὁ μισθὸς ἐπιβάλλει ὑποχρέωσιν εἰς τὸν μισθώσαντα. Ὁ μισθώσας, παραδείγματος χάριν, ὑπηρέτην τινὰ, ὀφείλει ἀποδοῦναι τὸν μισθὸν τῆς ὑπηρεσίας αὐτοῦ· τὸ δὲ βραβεῦσαι τὴν προθυμίαν αὐτοῦ, τοῦτο δὲν γίνεται καθ' ὑποχρέωσιν, ἀλλὰ προαιρετικῶς.

Ὅταν τὸ κακὸν ἦναι ἀναγκαίως συνδεδεμένον μὲ τὴν πρᾶξιν, λέγεται *θετικὴ τιμωρία*. Ὁμοίως τὸ ἀναγκαίως συνδεδεμένον ἀγαθὸν μὲ τὴν πρᾶξιν, ὀνομάζεται *φυσικὸν βραβεῖον*· *θετικὸν* δὲ, τὸ προερχόμενον ἐκ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ διδόντος· καὶ βραβεῖα μὲν δίδει ὅς τις θέλει· τιμωρίαι ὅμως κατὰ τὸ πολιτικὸν δίκαιον δὲν δύνανται νὰ ἐπιβληθῶσιν, εἰ μὴ παρὰ τοῦ ἔχοντος νόμιμον ἐξουσίαν τοῦ τιμωρεῖν, δηλαδὴ παρὰ τοῦ νομοθέτου. Εἰς τοὺς προειρημένους ὁρισμοὺς, *φυσικὸν κακὸν*, εἴτε *φυσικὴν τιμωρίαν*, πρέπει νὰ ἐννοῶμεν ἐκείνην, ἣν πάσχει τις ἀφεύκτως διὰ ἠθικήν τινα κακίαν· ἀσωτεύει τις, παραδείγματος χάριν· τοῦτο εἶναι ἠθικὴ κακία· ἐκ τῆς ἀσωτείας ἐκνευροῦται καὶ διαφθείρεται· αὕτη εἶναι φυσικὴ τιμωρία. Ἐντεῦθεν γίνεται φανερὸν, ὅτι ἡ φυσικὴ τιμωρία πηγάζει ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως, καὶ εἶναι ἄφευκτος, διότι οὐδεὶς ἄσωτος δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὴν τοιαύτην τιμωρίαν τῆς φύσεως. Ἡ δὲ θετικὴ τιμωρία κρέμαται ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ νομοθέτου. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πρέπει νὰ διακρίνωμεν καὶ τὸ φυσικὸν βραβεῖον ἀπὸ τοῦ θετικοῦ. Ἐντεῦθεν ὁμοίως γίνεται φανερὸν κατὰ τί διαφέρει ὑποχρέωσις φυσικὴ ὑποχρεώσεως θετι-

κῆς· εἰς μὲν τὴν φυσικὴν ὑποχρέωσιν, τὸ πρακτέον παρίστάνεται ἀφ᾽ ἑαυτοῦ καλὸν, καὶ τὸ μὴ πρακτέον ἀφ᾽ ἑαυτοῦ κακόν· εἰς δὲ τὴν θετικὴν ὑποχρέωσιν, τὸ πρακτέον καθίσταται καλὸν ἐκ τῆς μετὰ λόγου θελήσεως τοῦ νομοθέτου, καὶ τὸ μὴ πρακτέον ὁμοίως κακόν· ὅθεν ἡ φυσικὴ ὑποχρέωσις εἶναι ἀναγκαία, ἡ δὲ θετικὴ ἐθελούσιος. Ἐὰν εἰς τὸν θετικὸν νόμον περιέχηται τιμωρία, λέγεται *τιμωρητικὸς* ἢ *ποινικὸς*, εἰδικωτέρως δὲ, *φονικὸς*, ἢ ἄλλο τι, κατὰ τὸ εἶδος τοῦ ἀνομήματος.

Εἰς τὰς θείας τιμωρίας ἀναφέρονται τὰ φυσικὰ κακὰ, ἅτινα εἰς τὰς ἀτόπους πράξεις προέρχονται ἐκ τῆς φυσικῆς συνδέσεως τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ πράγματα· διότι ὁ Θεὸς κυβερνᾷ τὸ πᾶν κατὰ νόμους ἀπαραβάτους, καὶ διευθύνει τὰ πάντα πρὸς τέλος βέβαιον. Ταῦτα δὲ τὰ κακὰ δὲν ἐπιβάλλονται παρὰ Θεοῦ ὡς κακὰ, ἀλλ᾽ ὡς ἀγαθὰ, ἤγουν, ὡς νόμιμοι τιμωρίαι, δι᾽ ὧν οἱ κακοὶ παιδεύονται διὰ τὰ ἠθικὰ αὐτῶν ἁμαρτήματα, καὶ παρακινοῦνται εἰς τὸ καλὸν ἔτι καὶ ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς ἀφεύκτου τιμωρίας τοῦ κακοῦ. Τοιαῦτα φυσικὰ κακὰ ἀναφέρει καὶ ἡ Ἱερὰ Γραφὴ, ὡς τιμωρίας ἁμαρτημάτων· τοιαῦτα ἀναγγέλλει ὁ Μωϋσῆς πρὸς τοὺς παραβάτας τοῦ νόμου, καὶ οἱ Προφῆται ἐπαπειλοῦσιν. Ὅσα δὲ εἴπομεν περὶ τῶν φυσικῶν τιμωριῶν, ταῦτα ἐναντίως λαμβανόμενα πρέπει νὰ λέγωνται καὶ περὶ τῶν φυσικῶν βραβείων, ἅτινα δίδονται εἰς τοὺς ἀνθρώπους διὰ τὰς καλὰς πράξεις αὐτῶν. Οὕτω λοιπὸν αἱ κακαὶ πράξεις ἔχουσιν ἀφεύκτους τὰς τιμωρίας, καὶ εἰ μὴ πάντοτε ἀνθρωπίνας, τοὐλάχιστον θείας, ὅπερ εἶναι ἔτι φοβερώτερον. Ὁμοίως καὶ αἱ καλαὶ ἔχουσι τὰ φυσικὰ αὐτῶν βραβεῖα. Ἐὰν δὲ πολλάκις φαίνωνται ὅτι ἀκολουθοῦσιν εἰς τοὺς κακοὺς ἀνθρώπους ἀγαθὰ φυσικὰ ἐκ τῆς φυσικῆς συνδέσεως τῶν πραγμάτων, ταῦτα δὲν εἶναι τῷόντι βραβεῖα· διότι τὸ κακὸν οὐδέποτε ἀρέσκει εἰς τὸν Θεὸν, ὥστε νὰ ἀνταμείβῃ αὐτό. Εἶναι λοιπὸν ἁρπαγαὶ, ὧν ἡ ἀπόλαυσις οὐδέποτε μένει καθαρὰ, ἡ δὲ φυσικὴ τιμωρία πάντοτε ἐπίκειται, ἐὰν δὲν προλάβῃ αὐτὴν μετάνοια καὶ διόρθωσις.

Ἐκ τῆς φύσεως τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως συμπεραίνεται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεοῦται εἰς τὴν φύλαξιν τῶν νόμων διὰ βραβείων καὶ τιμωριῶν· διότι ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις ἄνευ αἰτίας δὲν προσδιορίζεται εἰς οὐδέν· *αἰτία* δὲ *προτρεπτικὴ* εἶναι ἡ παράστασις τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ *ἀποτρεπτικὴ*, ἡ παράστασις τοῦ κακοῦ. Ἂν λοιπὸν ὁ νομοθέτης συντροφεύῃ τὸν νόμον μὲ τιμωρίαν διὰ τὰς κακὰς πράξεις, ἢ μὲ βραβεῖον διὰ τὰς καλὰς, ἐκ τούτων θέλει ὑποχρεωθῆ ὁ ἄνθρωπος νὰ φυλάττῃ αὐτόν. Πρέπει δὲ νὰ παρατηρῶμεν πάντοτε μετὰ προσοχῆς, ὅτι, λέγοντες ὑποχρέωσιν, δὲν ἐννοοῦμεν ἀνάγκην κατὰ τοῦ αὐτεξουσίου, ἀλλὰ μόνον ὡς αἰτίαν προτρεπτικὴν εἰς τὸ πράττειν ἢ μὴ πράττειν, εἰς ἣν ἡ ἀνθρωπίνη θέλησις δύναται ὑπακοῦσαι ἢ παρα-

κοῦσαι· διότι ὁ ἄνθρωπος δύναται φυλάξαι τὸν νόμον ἄνευ φόβου τιμωρίας, ἢ ἐλπίδος βραβείου, ἀλλὰ μόνον διότι τὸ προσταττόμενον εἶναι ὀρθὸν, καὶ ὁ προστάττων ἀνώτερος. Τὸ αὐτὸ λέγεται καὶ περὶ τῆς ὑποχρεώσεως· διότι καὶ ἐνταῦθα ἡ θέλησις τοῦ φυσικῶς ἀνωτέρου ὑποχρεοῖ μετὰ λόγου τοὺς κατωτέρους· καὶ ὅσοι εἶναι πρόθυμοι νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὸν φυσικῶς ἀνώτερον, οὗτοι δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν χρείαν θετικῆς ὑποχρεώσεως. Ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι πάντες εὐδιάθετοι εἰς τὸ ἐκπληροῦν τὴν φυσικὴν ὑποχρέωσιν, διὰ τοῦτο προστίθεται καὶ ἡ θετικὴ, ἤγουν ἡ ῥητὴ νομικὴ, διὰ νὰ φυλάττωνται οἱ νόμοι ἀσφαλέστερα.

Ἡ περὶ τῆς μελλούσης ἀνταποδόσεως συζήτησις ἀνήκει εἰς τοὺς ἱεροὺς Θεολόγους· ἐπειδὴ ὅμως εἰς τοῦτο ἔχομεν ἀποδείξεις ἰσχυρὰς καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων τῆς ἠθικῆς, δὲν πρέπει ὅλως νὰ παρασιωπήσωμεν αὐτάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ΄.

Ὅτι μετὰ θάνατον εἶναι βραβεῖα εἰς τοὺς ἐναρέτους, καὶ τιμωρίαι εἰς τοὺς κακούς.

Α΄. *Ἐκ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς.* Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι λογικὴ καὶ ἐλευθέρα· διακρίνει τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον· γνωρίζει οἴκοθεν τὰ πρῶτα ἠθικὰ ἀξιώματα, αἰσθάνεται ὅτι ἐγεννήθη διά τι τέλος· ὁμολογεῖ τὸν Θεὸν Κύριον ὑπέρτατον κατὰ πάντα, καὶ ὅτι πᾶσαι αἱ ἀνθρώπιναι πράξεις πρέπει ν' ἀποβλέπωσιν εἰς δόξαν Θεοῦ· σύνοιδεν ἑαυτῇ, ὅτι ἔχει λογικότητα, καὶ ὅτι μεταχειρίζεται αὐτήν. Τίς λοιπὸν ἤθελε πιστεύσει ὅτι ἡ ψυχὴ προικισμένη μὲ τοιαύτας δυνάμεις, καὶ γεγεννημένη διὰ λόγον, τάξιν καὶ ἀρετὴν, μέλλει νὰ χαθῇ, καὶ νὰ μὴ λάβῃ μηδεμίαν ἀμοιβὴν, ἢ τιμωρίαν, διὰ τὴν καλὴν, ἢ κακὴν χρῆσιν τῶν δυνάμεων αὐτῆς; Ὁ Θεὸς θέλει τὴν ψυχὴν νὰ μεταχειρίζεται καλῶς τὰς δυνάμεις αὐτῆς· αὐτὸς ἔδωκε τὸ λογικόν· αὐτὸς ἐνεφύτευσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὰ αἰσθήματα τῆς ἀγάπης, τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ μίσους τῆς κακίας· αὐτὸς ἔδωκε καὶ νόμους, καθ' οὓς ἡ θέλησις ὀφείλει νὰ κλίνῃ εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῶν δυνάμεων τούτων. Πῶς λοιπὸν εἶναι πιθανὸν, ὁ δίκαιος Θεὸς, ὁ ἄπειρος εἰς τὴν σοφίαν καὶ ἀγαθότητα, ν' ἀφήσῃ ἀβράβευτον τὴν ἐκτέλεσιν τῶν νόμων αὐτοῦ, καὶ ἀτιμώρητον τὴν παράβασιν αὐτῶν; Οἱ ἀνθρώπινοι νομοθέται προσθέτουσιν εἰς τοὺς νόμους αὐτῶν τιμωρίας, ὡς αἰτίας ὑποχρεώσεως πρὸς φύλαξιν τῶν νόμων· ἔπειτα ὁ ὑπέρτατος Νομοθέτης, ὅς τις θέλει τὴν καλὴν τάξιν τῶν ὄντων, καὶ πρὸς τὴν τάξιν ταύτην ἔπλασεν ἡμᾶς, ὁ Θεὸς,

λέγω, ἤθελε παραβλέψει τὰ αἴτια ταῦτα τῆς φυλάξεως τῶν θείων αὐτοῦ νόμων, τὰ βραβεῖα καὶ τὰς τιμωρίας; Οἱ ἄνθρωποι νομίζουσιν ἑαυτοὺς ὡς τὸ πλέον πολύτιμον πρᾶγμα τοῦ κόσμου, καὶ σχεδὸν ἄλλο δὲν ἀγαπῶσι τοσοῦτον, ὅσον ἑαυτούς. Ἐὰν λοιπὸν δὲν ἔχωμεν οὐδὲν νὰ ἐλπίζωμεν ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, οὔτε βραβεῖα οὔτε κολάσεις, ἕκαστος ἤθελεν ἀκολουθεῖ τὰ θελήματα τῆς διεφθαρμένης αὐτοῦ φιλαυτίας, καὶ ἤθελε καταφρονεῖ πάντα, μόνον διὰ νὰ αὐξάνῃ τὰ πρόσκαιρα καὶ ψευδῆ ἀγαθὰ αὐτοῦ, νὰ ἐκτελῇ τὰς παραλόγους θελήσεις αὐτοῦ, καὶ νὰ ἐντρυφᾷ εἰς τὴν κακῶς νομιζομένην εὐδαιμονίαν τῆς παρούσης ζωῆς. Οἱ φιλόκακοι καὶ διεφθαρμένοι δὲν ἤθελον ἀφίνει οὐδεμίαν κακίαν, ὁσάκις δύνανται νὰ λανθάνωσι τοὺς νόμους καὶ τοὺς κριτάς. Οὐ μόνον λοιπὸν ἡ φύσις τῆς ψυχῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκ τῆς ἁμαρτίας διεφθαρμένη παροῦσα κατάστασις ἀπαιτεῖ, ὥστε ὁ Θεὸς νὰ ἔχῃ ὡρισμένας ἀμοιβὰς καὶ κολάσεις ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ.

Β΄. *Ἐκ τῆς θείας δικαιοσύνης.* Ἂν οἱ καλοὶ καὶ εὐσεβεῖς ἄνθρωποι ἀπολαμβάνωσιν ἀληθινὴν καὶ καθαρὰν εὐδαιμονίαν, ἥτις εἶναι ἡ καλὴ μαρτυρία τῆς συνειδήσεως, ἐκ μυρίων ὅμως παραδειγμάτων δεικνύεται, ὅτι καὶ ἄνθρωποι ἁγιώτατοι καταθλίβονται ἐνίοτε ὑπὸ φυσικῶν δυστυχιῶν· ἐξ ἐναντίας δὲ ἄνθρωποι κακοὶ καὶ διεφθαρμένοι ἐντρυφῶσιν εἰς πλούτη καὶ εὐτυχίας. Πρὸς τούτοις, δὲν εἶναι σχεδὸν οὐδεὶς καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀμέμπτων κατὰ τὴν ζωήν, ὅς τις δὲν ἔπαθε καταδρομὰς φθόνου, διαβολὰς καὶ καταδυναστεύσεις ὑπὸ τῶν ἀχρείων. Εἶναι μὲν ἀληθὲς, ὅτι πολλοὶ τίμιοι ἄνθρωποι εὐτυχοῦσι καὶ εἰς ὑπόληψιν καὶ εἰς ἄλλα ἀγαθὰ τῆς παρούσης ζωῆς· ἡ ἱστορία ὅμως δεικνύει εἰς ἡμᾶς, ὅτι καὶ ἄνθρωποι κάκιστοι ἀπήλαυσαν τὰς εὐτυχίας τοῦ κόσμου τούτου. Ἡ ἀρετὴ ἐπαινεῖται μὲν περισσότερον, πάσχει ὅμως καὶ περισσότερον, μᾶλλον δὲ, ἄνθρωποι ἀχρειέστατοι δὲν ἀπολείπουσι σοφιστικῶς ἐπαινοῦντες καὶ τιμῶντες τὴν κακίαν πρὸς ἐξουθένησιν τῆς ἀρετῆς. Ταῦτα γεννᾷ πολλάκις ἡ ἀνθρωπίνη διαφθορά! Ἀλλὰ καὶ αἱ κοιναὶ φθοραὶ, δι' ὧν ἡ θεία δικαιοσύνη σωφρονίζει ἐνίοτε τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐπέρχονται ἐξ ἴσου καὶ εἰς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ εἰς τοὺς κακοὺς, μᾶλλον δὲ συχνάκις συμβαίνει νὰ πάσχωσιν ὀλιγώτερον οἱ κακοί· πεῖνα, λοιμοὶ καὶ πόλεμοι ἐξολοθρεύουσι πολλάκις τοὺς ἀθώους, καὶ ἀφίνουσι τοὺς κακούς. Πρέπει μὲν νὰ δοξάζωμεν τὴν θείαν Πρόνοιαν, ὁμολογοῦντες καὶ πιστεύοντες, ὅτι διευθύνει τὰ πάντα πρὸς τέλος ἀγαθόν· τίς ὅμως ἤθελε πιστεύσει, ὅτι ἡ ἄπειρος δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ συγχέει ἀγαθὰ καὶ κακὰ, εὐτυχίας καὶ δυστυχίας, ἐπὶ τοὺς ἐναρέτους ἀνθρώπους; Ὅτι ἐπιφορτίζει μὲ ἀγαθὰ τοὺς παραβάτας τῶν θείων αὐτοῦ νόμων, καὶ ἐξ ἐναντίας καταβυθίζει εἰς συμφορὰς τοὺς πιστοὺς αὐτῶν φύλακας; Βεβαίως μὲν ἡ ἐσωτερικὴ παρηγορία τῆς καθαρᾶς συνειδήσεως πρέπει νὰ ἐπέχῃ τόπον μεγίστης εὐτυχίας· ἀλλ' ὅς

τις ἐρώτήσῃ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ, ποτὲ δὲν θέλει ὁμολογήσει, ὅτι εἶναι ἕτοιμος νὰ παραβλέψῃ πάντα τὰ ἀγαθὰ, ὑπόληψιν, ἡσυχίαν, καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν, χωρίς τινος ἐλπίδος βραβείων. Τίς λογικῶς κρίνων δύναται νὰ πιστεύσῃ, ὅτι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ ςαυροῦνται μὲ τόσας δυστυχίας ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ, χωρὶς ὁ Θεὸς νὰ ἀνταμείβῃ αὐτοὺς ἐν τῇ μελλούσῃ; χωρὶς ἐξ ἐναντίας νὰ κολάζῃ τοὺς καταφρονητὰς αὐτοῦ; Ὁ Θεὸς λοιπὸν ἤθελεν εἶσθαι ἄδικος βραβευτὴς τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν δυστυχιῶν, ὅπερ εἶναι ἄτοπον καὶ ἀδύνατον.

Γ'. Ἐκ *τῆς πολιτικῆς κοινωνίας*. Τὸ σύςημα τῆς πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι νὰ ἐμποδίζῃ τὰ ἁμαρτήματα δυνάμει τῶν νόμων· ἀλλ' ὑπὸ τῶν νόμων τούτων οὐδέποτε δύνανται νὰ ἐμποδισθῶσι τὰ κατ' ἰδίαν καὶ κρύφια ἁμαρτήματα, ἅτινα προξενοῦσι μεγάλας ζημίας εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν. Εὐκόλως δύναταί τις νὰ διώξῃ τὸν φανερὸν ἐχθρὸν, τὸν ἐπιβουλεύοντα ὅμως καὶ ἐνεδρεύοντα εἶναι δυσκολώτατον ν' ἀποφύγῃ. Πρὸς τούτοις, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν πάντα τὰ ἁμαρτήματα νὰ χαλινόνωνται ὑπὸ τῶν πολιτικῶν νόμων, ἢ πᾶσαι αἱ ἀρεταὶ ἀκριβῶς νὰ προσδιορίζωνται· διότι εἰς τὴν ἡδυπάθειαν, εἰς τὴν φιλοκέρδειαν, εἰς τὴν φιλοδοξίαν, εἰς τὴν ὑπερηφάνειαν, καὶ εἰς ἄλλας ἐσωτερικὰς κακίας καὶ πάθη οὐδεμίαν τιμωρίαν, οὐδένα χαλινὸν δύνανται νὰ βάλλωσιν οἱ πολιτικοὶ νόμοι. Ἡ ἀγάπη τοῦ πλησίον, ἡ πρὸς τοὺς χρείαν ἔχοντας ἐλευθεριότης, ἡ πρὸς τοὺς θλιβομένους ἀγαθοποιΐα, ἡ εὐγνωμοσύνη, καὶ ἄλλαι πολλαὶ ἀρεταὶ, ὑπ' οὐδενὸς πολιτικοῦ νόμου προστάττονται ῥητῶς. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τοσαῦτα ἁμαρτήματα δὲν ἦτο οὐδεμία προητοιμασμένη τιμωρία ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, ἐὰν οἱ περὶ τοῦ αἰωνίου μέλλοντος φόβοι τῆς συνειδήσεως ἦσαν κενοὶ, πᾶν εἶδος κακίας ἤθελεν ἐφορμᾷ κατὰ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας· καὶ ἐκ τούτου ἀταξίαι καὶ ὄλεθροι. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἐὰν τοὺς ἀγαθοποιοὺς, τοὺς ἐλευθερίους, τοὺς εὐγνώμονας, καὶ ἄλλους ἄλλας ἀρετὰς ἐργαζομένους, δὲν ἐπρόσμενεν οὐδεμία ἀμοιβὴ, δὲν ἤθελε μένει μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οὐδεμία ἀγάπη, οὐδεμία πίςις, οὐδεμία ἀγαθοποιΐα καὶ εὐγνωμοσύνη· ὥστε ἡ πολιτικὴ κοινωνία, ἥτις πρέπει νὰ περιθάλπηται καὶ συντηρῆται μὲ ἀμοιβαίας εὐεργεσίας τῶν ἀνθρώπων, δὲν δύναται νὰ σώζηται ἄνευ μελλούσης ἀνταποδόσεως.

Πρὸς τούτοις, οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι δὲν εἶναι πάντοτε συντεθειμένοι κατὰ τὸν κανόνα τῆς ἀκριβοῦς δικαιοσύνης. Ἔτι δὲ ἡ δικαστικὴ δύναμις ἐμπιστεύεται ἐνίοτε εἰς ἀνθρώπους σκληροὺς, ἀνεπιτηδείους, ἢ εὐκόλους νὰ πείθωνται καὶ νὰ δωροδοκῶνται· ἀλλὰ καὶ ἄμεμπτοι ἂν ἦναι οἱ δικασταὶ, δὲν δύνανται νὰ ἐπαγρυπνῶσι τοσοῦτον εἰς τὴν τήρησιν τῶν νόμων, ὥστε νὰ μὴ λανθάνωσιν αὐτοὺς πολλὰ ἁμαρτήματα· τέλος πάντων οἱ νόμοι δὲν δύνανται πάντοτε νὰ χαλινόνωσι τοὺς ἰσχυροὺς· ἡ σωτηρία δὲ καὶ ἀσφάλεια τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἀπαιτεῖ νὰ

μὴ ἦναι ποτὲ ἀνεύθυνος μηδεὶς παραβάτης τῶν νόμων· ἡ ἐλπὶς ὅμως καὶ ὁ φόβος τῆς μελλούσης ἀνταποδόσεως ἐμποδίζει καὶ διορθόνει πάντα τὰ ἄτοπα ταῦτα, ἂν δὲν ἦναί τις παντάπασι διεφθαρμένος καὶ ἀπονενοημένος. Εἰς τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο προστίθεται ἔτι μεγάλη δύναμις, ἐὰν παρατηρήσωμεν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν καταπλήττονται μόνον ἐκ τοῦ φόβου τῶν τιμωριῶν, ἀλλὰ παρακινοῦνται εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ ὑπὸ τῆς ἐλπίδος τῶν βραβείων· ὅθεν ὁ Σόλων ἔλεγεν, ὅτι αἱ πολιτεῖαι συνέχονται καὶ συντηροῦνται μὲ βραβεῖα καὶ τιμωρίας· καὶ βεβαίως τοῦτο ἀπαιτεῖ ὁ λόγος τῆς δικαιοσύνης, ἡ μὲν ἀρετὴ νὰ βραβεύηται, ἡ δὲ κακία νὰ τιμωρῆται. Οἱ νόμοι ὅμως οὐδεμίαν ἀρετὴν προστάττουσιν ἐπὶ μισθῷ· ὅ,τι βραβεῖον δύναται νὰ λάβῃ ἡ ἀρετὴ ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τοῦτο κρέμαται ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ ἡγεμόνος, ἢ ἄλλου τινὸς ἰσχυροῦ· καὶ οὐ μόνον δὲν διορίζουσιν οἱ νόμοι οὐδὲν βραβεῖον τῆς ἀρετῆς, ἀλλ᾽ οὐδὲ δύνανται νὰ κάμωσι τοῦτο· διότι κρίσις βεβαία περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ εἰλικρινοῦς ἀρετῆς εἶναι δυσκολώτατον, μᾶλλον δὲ ἀδύνατον νὰ γείνῃ ἐν ταύτῃ τῇ ζωῇ. Τὸ εἰς τοὺς ἀνθρώπους φαινόμενον ἀρετή, πολλάκις δὲν εἶναι, εἰ μὴ εἴδωλον ἀρετῆς. Πᾶσα πρᾶξις, ἥτις ἔχει ἐπιφάνειαν τιμιότητος, δὲν εἶναι τῳόντι καὶ τιμία· πολλοὶ νομιζόμενοι τίμιοι, εἶναι κατεστιγμένοι ἔνδοθεν μὲ κηλῖδας φιλοδοξίας καὶ ἀλαζονίας· τοῦτο δὲ τὸ κίβδηλον τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἄλλος δὲν δύναται νὰ διακρίνῃ, εἰ μὴ ὁ ἐτάζων καρδίας καὶ νεφροὺς, ὁ καρδιογνώστης Θεὸς, εἰς ὃν μόνον τὰ πάντα εἶναι γνωστὰ καὶ παρόντα. Καὶ ἂν ἔπρεπε λοιπὸν εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν νὰ βραβεύηται ἡ ἀρετὴ, ἐπειδὴ ὅμως ἠδύναντο καὶ ψευδεῖς ἀρεταὶ νὰ ἁρπάζωσιν ἀδίκως καὶ ἀναξίως τὸν μὴ ὀφειλόμενον εἰς αὐτὰς μισθὸν, ἐντεῦθεν γίνεται φανερὸν, ὅτι ἡ κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις τῆς ἀρετῆς ἀνήκει καθαυτὸ εἰς ἄλλον κριτὴν, ἀδέκαστον, ἀλάνθαστον, ὅστις ἐξεύρει νὰ σταθμίζῃ πᾶσαν πρᾶξιν μὲ τὴν στάθμην τῆς δικαιοσύνης, καὶ τὰς μὲν καλὰς νὰ ἀνταμείβῃ, τὰς δὲ κακὰς νὰ τιμωρῇ.

Δ΄. *Ἐκ τῆς κοινῆς πάντων τῶν ἐθνῶν μαρτυρίας.* Οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι καὶ νομοθέται ἔταττον τὸ δόγμα τῆς μελλούσης ζωῆς εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς νομοθεσίας αὐτῶν, ὡς βάσιν πολιτείας. Ὁ Μουσαῖος, ὁ Ὀρφεὺς, ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ἐπίστευον πάντες μέλλουσάν τινα ἀνταπόδοσιν· καὶ κατὰ τὸν Πλούταρχον, εἰς ὅ,τι μέρος τῆς γῆς παρατηρήσῃς, δύνασαι μὲν νὰ εὕρῃς πόλεις, μὴ ἐχούσας τείχη, παιδείαν, σύστημα δικαστηρίων, τέχνας, χρῆσιν νομισμάτων· δὲν εὑρίσκεις ὅμως οὐδεμίαν πόλιν μὴ ἔχουσαν ἰδέαν Θεοῦ βραβευτοῦ τῆς ἀρετῆς καὶ τιμωροῦ τῆς κακίας. Δὲν εὑρίσκεις οὐδεμίαν ἄνευ χρησμῶν, ὅρκων, θυσιῶν καὶ εὐχῶν τινων, δι᾽ ὧν οἱ ἄνθρωποι αἰτοῦσι παρὰ τῆς θεότητος τὰ ἀγαθὰ, ἢ ἀποπέμπονται τὰ κακά.

Οὕτω λοιπὸν ἐκ τῆς φύσεως τῆς ψυχῆς, ἐκ τῆς θείας δικαιοσύνης,

ἐκ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, καὶ ἐκ τῆς μαρτυρίας πάντων τῶν ἐθνῶν, ἀποδεικνύεται, ὅτι εἶναι μέλλουσα κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Περὶ εὐδαιμονίας.

Ἡ εὐδαιμονία εἶναι κατάστασις τῆς ψυχῆς γλυκεῖα, ἀτάραχος, ἀνέλεγκτος ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ.

Διάφοροι ὅμως ἀμφισβητήσεις ἔγειναν περὶ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴν σήμερον ἔτι γίνονται καὶ θέλουσι γίνεσθαι, ἐνόσῳ οἱ ἄνθρωποι κρίνουσι περὶ τῆς ἀληθινῆς εὐτυχίας αὐτῶν κατὰ τὴν ἄτακτον ὁρμὴν τῶν ἰδίων παθῶν. Οἱ μὲν περιορίζουσι τὴν εὐδαιμονίαν εἰς τὴν πολιτικὴν, οἱ δὲ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν, οἱ δὲ εἰς τὴν ἀπολαυστικήν (1). Τὰς περὶ εὐδαιμονίας ὅμως διαφόρους γνώμας θέλομεν ἀναφέρει ὁσάκις ἡ χρεία καλεῖ τοῦτο· ἤδη δὲ ἂς ἐξετάσωμεν τὰ εἴδη τῶν ἀγαθῶν, ἐξ ὧν ἡ εὐδαιμονία συνίσταται.

Τὸ ἀγαθὸν λοιπὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἢ ἐν ἡμῖν αὐτοῖς, ἐσωτερικῶς, ἢ ἐν τοῖς περὶ ἡμᾶς, ἐξωτερικῶς. Πρῶτον εἶδος τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως ἐκεῖνο, ὅπερ τελειοποιεῖ ἡμᾶς· καὶ τοῦτο ὑπάρχει εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς μετὰ λόγου ἀρετῆς, καὶ λέγεται κυρίως *οἰκεῖον ἀγαθόν*· τὸ δὲ εἰς τὰ περὶ ἡμᾶς θεωρούμενον, *ἀλλότριον*, *ἐξωτερικόν*.

Ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται ἀναμφιβόλως εἰς τὴν ἀπόλαυσιν τοῦ τελείου καὶ ἄκρου ἀγαθοῦ, ὅσον εἶναι δυνατὸν ἐν τῇ θνητῇ ταύτῃ ζωῇ· ἀλλὰ τὸ ἀγαθὸν τοῦτο ὑπάρχει, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν τελειοποίησιν ἡμῶν· τελειοποίησις δὲ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ μετὰ λόγου ἀρετή· συμπεραίνεται λοιπὸν, ὅτι ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται εἰς τὴν ἀρετήν. (2) Ὁ ἐνάρετος τῷόντι θεωρεῖ τὸν Θεὸν Κύριον ὑπέρτατον κατὰ πάντα, ἄπειρον εἰς τὴν σοφίαν καὶ ἀγαθότητα· πράττει μετὰ χαρᾶς τὸ καλόν· δὲν ἔχει ἐλέγχουσαν τὴν συνείδησιν· ζῇ πρεπόντως εἰς τὴν λογικὴν αὐτοῦ φύσιν, καὶ συμφώνως μὲ τὸ θεῖον θέλημα· αἱ πράξεις αὐτοῦ δὲν κρέμανται δουλικῶς ἐκ φόβου τιμωριῶν, οὔτε ἐξ ἐλπίδος ἐμπορικῆς βραβείων, ἀλλ᾽ ἐκ μόνης τῆς ἀδιαφθόρου αἰσθήσεως καὶ κρίσεως τοῦ καλοῦ, καὶ τῆς εἰς αὐτὸ εἰλικρινοῦς ἀγάπης. Τοῦτον λοιπὸν πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἀπολαμβάνει ἀ-

(1) Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Εὐδημ. Βιβλ. ά. Κεφ. έ.

(2) Δοκεῖ δ᾽ ὁ εὐδαίμων βίος κατ᾽ ἀρετὴν εἶναι. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. ι. Κεφ. στ΄.) — Εἴη ἂν εὐδαιμονία ζωῆς τελείας κατὰ ἀρετὴν τελείαν (ὁ αὐτός).

ληθινὴν ἡδονὴν, καθαρὰν καὶ ἀμετάβλητον· ἐξ ἐναντίας δὲ, ὁ μὴ ἐργαζόμενος τὴν ἀρετὴν εἶναι κακοδαίμων, φοβεῖται ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ διὰ τὰς κακὰς πράξεις αὐτοῦ (1), ἐλέγχεται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως ἡμέραν καὶ νύκτα, τρέμει τὰ μετὰ θάνατον. Τοιοῦτον λοιπὸν ἄνθρωπον τίς ἤθελεν ὀνομάσει εὐδαίμονα; Κακία καὶ εὐδαιμονία εἶναι φύσει πολέμια καὶ ἀσυμβίβαστα.

Ἐκ δὲ τῶν περὶ ἡμᾶς ἀγαθῶν, ἄλλα μὲν εἶναι τῆς τύχης, ὡς λέγεται, ἄλλα δὲ τοῦ σώματος. Ἐκ τῶν λεγομένων ἀγαθῶν τῆς τύχης, ἅτινα ὅμως κυρίως πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν, εἶναι ὁ πλοῦτος, τὰ ἀξιώματα, οἱ φίλοι κτλ. Ταῦτα δὲ πάντα συνιςῶσι τὴν ἐξωτερικὴν ἡμῶν κατάστασιν, καὶ οὐδὲ εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν. Δὲν ἐμποδίζουσιν ὅμως τὴν ἀπόλαυσιν τῆς εὐδαιμονίας, ἀλλὰ μάλιςα καὶ συντρέχουσι πρὸς αὔξησιν αὐτῆς, ὅταν μεταχειριζώμεθα αὐτὰ καλῶς, ἤγουν κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· καθ' ἑαυτὰ ὅμως εἶναι ἀδύνατον νὰ καταστήσωσι τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα· διότι δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν ἡμῶν, δὲν εἶναι μόνιμα καὶ ἀχώριστα, οὐδὲ τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ προξενῶσιν ἡδονὴν ὑψηλὴν καὶ σταθεράν. Πρὸς τούτοις, δίδονται πολλάκις, ὡς ἔτυχε, καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς κακούς· ὥστε καὶ ἡ ἀπόλαυσις αὐτῶν δὲν δύναται νὰ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα, οὔτε εἰς τὸ παρὸν οὔτε εἰς τὸ μέλλον. Διὰ νὰ διακρίνωμεν τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν, πρέπει νὰ θεωρῶμεν τὸ παρελθὸν αὐτῆς τὸ παρὸν, καὶ τὸ μέλλον. Ἂς συγκρίνωμεν δύο ἀνθρώπους, τὸν μὲν εὐτυχῆ κατὰ τὰ ὑλικὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς, παραδεδομένον ὅμως εἰς ἐλαττώματα καὶ κακίας· τὸν δὲ ἄλλον δυστυχῆ μὲν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, πλούσιον ὅμως εἰς ἀρετήν. Εἰς τὸν κακὸν τὸν ὑλικῶς εὐτυχῆ οὐδεμίαν ἡδονὴν ἀφίνει ἡ ἀπόλαυσις τῶν παρελθόντων καὶ ἡ μνήμη τῶν κακιῶν, ἐξ ἐναντίας μάλιστα τὸ σῶμα αὐτοῦ φθείρεται ἐκ τῆς τρυφῆς, αἱ νοητικαὶ δυνάμεις ἐξαχρειοῦνται, ἡ ψυχὴ αὐτοῦ καταθλίβεται ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, καὶ δὲν δύναται νὰ αἰσθανθῇ οὐδὲν μέρος τῆς παρελθούσης ἡδονῆς. Αἱ παροῦσαι ὁμοίως κακίαι κατασπαράττουσιν αὐτὸν μὲ τὴν ἀνησυχίαν τῆς ψυχῆς, τὴν ἀχώριστον σύντροφον τῆς ἁμαρτίας· ἀηδίαι, θυμοὶ καὶ ταραχαὶ ἐν τοῖς παροῦσιν· ὑποψίαι καὶ φόβοι περὶ τῶν μελλόντων· ἰδοὺ ἐν συντομίᾳ ποία εἶναι ἡ φαινομένη λαμπρὰ εὐτυχία αὐτοῦ. Ἐξ ἐναντίας, πόσην χαρὰν ἀπολαμβάνει ὁ ἐνάρετος, ἐνθυμούμενος τὰς παρελθούσας πράξεις αὐτοῦ, βλέπων τὰς παρούσας, καὶ συλλογιζόμενος τὰ μέλλοντα! Ὁ κακὸς τρέμει τὸν θάνατον, διότι βλέπει εἰς αὐτὸν παντελῆ στέρησιν τῶν γηΐνων, καὶ φοβερὰς ἀπειλὰς περὶ τῶν μελλόντων· ὁ ἐνάρετος βλέπει αὐτὸν μακρόθεν μὲ ἱε-

(1) Πάντα τὸν χρόνον οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν κακῶν προσδέχονται κακά· οἱ δὲ ἀγαθοὶ ἡσυχάζουσι διαπαντός. (Παροιμ. ιέ. 15.)

ρὸν θάῤῥος, καὶ προσμένει αὐτὸν ἀταράχως καὶ μετὰ πεποιθήσεως, ὅτι κόπτων τὴν σειρὰν τῆς παρούσης αὐτοῦ ζωῆς, θέλει μεταβιβάσει αὐτὸν εἰς ἐκείνην τὴν τελείαν καὶ ἀτελεύτητον.

Ἂς ἀνοίξωμεν τὰ χρονικὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἱςορίας, ἂς διέλθωμεν τὰς αὐτοκρατορίας τοῦ Τιβερίου, τοῦ Κλαυδίου, τοῦ Καλιγοῦλα καὶ ἄλλων τοσούτων δυναστῶν· ἂς θεωρήσωμεν τὴν τύχην τῶν αὐλικῶν, οἵτινες ἀπέκτησαν τοσαύτην ἰσχὺν καὶ εὔνοιαν πλησίον τῶν μοχθηροτάτων ἐκείνων τυράννων· δὲν θέλομεν εὑρεῖ οὐδένα εὐδαίμονα. Οὐδεὶς, δὲν λέγω ἐνάρετος, ἀλλ᾽ ὁπωσοῦν λογικὸς, οὐδεὶς θέλει ἐπιθυμήσει νὰ ἦτο ὅμοιος μὲ αὐτοὺς, οὔτε ἤθελε φθονήσει τὴν τύχην αὐτῶν. Ἂς θεωρήσωμεν ἕνα μόνον ἐκ τούτων, τὸν Τιβέριον λέγω, τὸν τύραννον τῆς πατρίδος αὐτοῦ, τὸν ἄπληστον αἱμοβόρον τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ, τὸν προστάτην τῶν ἀχρειεστάτων ἀνθρωπαρίων, τὸ ἀνδράποδον τῶν φαυλοτάτων πορνῶν· οὐδὲ παραμικρὸν ἴχνος εὐδαιμονίας βλέπομεν εἰς τὴν διεφθαρμένην αὐτοῦ ζωήν. Πάντες οἱ ἱστορικοὶ παριστάνουσιν αὐτὸν οὕτω βασανιζόμενον, ὥστε φαντάζεται ὅτι βλέπει ἀνεῳγμένον τὸν Τάρταρον, καὶ τὰς τιμωρητικὰς Ἐριννύας ἠγριωμένας ἐπ᾽ αὐτόν. Δὲν αἰσθάνεται οὐδεμίαν ἀληθινὴν ἡδονὴν, οὔτε εἰς τὰ θέατρα, οὔτε εἰς τὴν λαμπρὰν πομπὴν τῶν πανηγύρεων. Αἱ σκληραὶ ταραχαὶ τῆς ψυχῆς βασανίζουσιν αὐτὸν πάντοτε, καὶ τέλος καταςρέφει τὴν μιαρὰν αὐτοῦ ζωὴν ἐν μέσῳ τῶν σπαραγμῶν τῆς συνειδήσεως, καὶ τῆς κτηνώδους ἀσωτείας, ἄδοξος, ἄτιμος, καταλιπὼν μῖσος καὶ φρίκην εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Τί δυστυχέστερον τούτου καὶ κακοδαιμονέστερον; Ἐξ ἐναντίας δὲ, ὅς τις ἀγαπᾷ καὶ ἐργάζεται τὴν ἀρετὴν, οὐ μόνον χαίρει διὰ τὴν βεβαίαν ἐλπίδα τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ προσκαίρῳ ζωῇ ἀπολαμβάνει, ὅσην εὐδαιμονίαν δύναται ἄνθρωπος νὰ ἀπολαμβάνῃ ἐπὶ τῆς γῆς. Ἐλεύθερος τῆς κακίας, καὶ καθαρὸς τὴν συνείδησιν, μεταχειρίζεται φρονίμως καὶ δικαίως τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, διὰ νὰ μὴ στερῆται τῶν ἀναγκαίων· ἀπολαμβάνει μετρίως τὰ ἀγαθὰ τῆς παρούσης ζωῆς· ὑποφέρει ἡσύχως τὰ συμβαίνοντα δεινά· εἶναι εὐεργετικὸς, ἱλαρὸς, πιστὸς καὶ δίκαιος εἰς τὰ συναλλάγματα, κύριος καὶ οὐχὶ ἀνδράποδον τῶν παθῶν, ἐν ἑνὶ λόγῳ, ζῇ λογικῶς, θεαρέστως, καὶ μεταβαίνει ἐν εἰρήνῃ εἰς τὴν αἰώνιον ζωήν. Ἀναντιῤῥήτως ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχει, εἰ μὴ εἰς τὴν σταθερὰν πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς.

Βλέπομεν, ναὶ, πολλάκις ἐναρέτους ἀνθρώπους δυστυχοῦντας, καὶ ἐξ ἐναντίας κακοὺς εὐτυχοῦντας. Ἡ εὐτυχία ὅμως διαφέρει τῆς εὐδαιμονίας. Ὁ εὐτυχὴς δὲν εἶναι διὰ τοῦτο καὶ εὐδαίμων· τῆς τύχης τὰ ἀγαθὰ, καθ᾽ ἃ συνειθίζουσιν οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι νὰ μετρῶσι τὴν εὐτυχίαν, καθ᾽ ἑαυτὰ δὲν κάμνουσι τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα· ὅθεν δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν λεγομένην εὐτυχίαν μὲ τὴν εὐδαιμονίαν, οὔτε

τὴν δυστυχίαν μὲ τὴν κακοδαιμονίαν. Δύναταί τις νὰ ἔχῃ πλοῦτον, ἐξουσίαν καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἀγαθὰ, καὶ ὅμως νὰ πάσχῃ ἀηδίας, νὰ τυραννῆται ὑπὸ τῆς ταραχῆς τῶν παθῶν, καὶ νὰ βασανίζηται ὑπὸ τῶν ἐλέγχων τῆς συνειδήσεως. Δύναται ἐξ ἐναντίας, ἐστερημένος τῶν τυχηρῶν ἀγαθῶν, ἢ καὶ πάσχων ἐναντίας προσβολὰς τῶν περιστάσεων, νὰ ζῇ ἀτάραχος εἰς ἑαυτόν. Ἡ ἀληθὴς εὐτυχία καὶ δυστυχία δὲν θεωρεῖται εἰς τὴν ἀπόλαυσιν ἢ στέρησιν τῶν λεγομένων ἀγαθῶν, ἀλλ᾽ εἰς τὴν κατάστασιν τῆς ψυχῆς. Ἐπιβλαβὴς ἡδονὴ εἶναι ἐκείνη, ἥτις προξενεῖ ἀηδίαν καὶ λύπην, ἢ καταντᾷ εἰς ἀηδίαν· ἀβλαβὴς δὲ ἡ μήτε ἀηδίαν ἢ λύπην προξενοῦσα, μήτε εἰς ἀηδίαν καταντῶσα· καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ ἐκ τῆς ἀρετῆς ἡδονή· ποτὲ δὲν καταντᾷ οὔτε εἰς λύπην οὔτε εἰς ἀηδίαν. Ἡ ἀρετὴ εὐφραίνει εἰς τὸ παρόν· ἀφίνει μνήμην γλυκεῖαν τοῦ παρελθόντος, καὶ ἐνατενίζει μὲ φαιδρὸν πρόσωπον εἰς τὸ αἰώνιον μέλλον. Τίς ἀπολαμβάνων τοιαύτην ἡδονὴν, δὲν εὑρίσκει ἑαυτὸν ἀληθῶς εὐδαίμονα; Τίς ἐπιθυμῶν τὴν ἑαυτοῦ εὐδαιμονίαν, δὲν θέλει ζητεῖ μετὰ πάσης προθυμίας καὶ ἐπιμελείας νὰ φθάσῃ εἰς τοιαύτην κατάστασιν; Ἀλλ᾽ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων κακῶς κρίνοντες ζητοῦσιν ἐκεῖνα τὰ ἀγαθὰ, ἐξ ὧν ἀπολαμβάνουσι ψευδῆ καὶ ἐπιβλαβῆ ἡδονὴν, καὶ καθισταίνονται τῷόντι κακοδαίμονες, ἐνῷ φαντάζονται ὀλίγας στιγμὰς ὅτι εἶναι εὐδαιμονέστατοι. Συγχέουσι τὴν εὐδαιμονίαν μὲ τὴν ἐπίπλαστον εὐτυχίαν, ὅσοι ζητοῦσι τὸ κατ᾽ ἐπιφάνειαν ἀγαθόν· τέλος πάντων ὅμως ἔρχεται ὥρα, πλὴν ἴσως ἀνωφελὴς πρὸς ἐπανόρθωσιν, καθ᾽ ἣν αἰσθάνονται πικρότατα πόσον ἦσαν ἠπατημένοι. Τὰ τυχηρὰ λεγόμενα ἀγαθὰ συντρέχουσι μὲν εἰς εὐδαιμονίαν, ὅταν καλῶς μεταχειριζώμεθα αὐτά· ἀλλ᾽ ἡ καλὴ αὕτη χρῆσις εἶναι ἔργον τῆς ἀρετῆς, οὐχὶ τῆς τύχης.

Περὶ τῆς εὐδαιμονίας καὶ περὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀγαθοῦ ἔγειναν πολλαὶ ἀμφισβητήσεις μεταξὺ τῶν Στωϊκῶν καὶ Περιπατητικῶν. Οἱ μὲν Στωϊκοὶ ἐφρόνουν ἀγαθὸν μόνον τὸ ὀρθὸν καὶ τίμιον, καὶ εὐδαιμονίαν τὴν ἥσυχον καὶ ἀτάραχον ζωήν. Οἱ δὲ Περιπατητικοὶ ἔταττον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀγαθῶν καὶ τὸ τιμίως ὠφέλιμον καὶ τὸ ἡδύ· ὅθεν ἐστοχάζοντο ταῦτα ὡς μέρη τῆς εὐδαιμονίας. Οἱ Στωϊκοὶ ὅμως ἔπεσον εἰς τὴν ὑπερβολὴν, καὶ κατήντησαν νὰ ἐκλαμβάνωσι τὴν ἀναισθησίαν ὡς εὐδαιμονίαν· ὥστε πρέπει νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οἱ Περιπατητικοὶ ἐφρόνουν ὀρθότερα περὶ τῆς ἀνθρωπίνης εὐδαιμονίας, ὡς καὶ περὶ τῆς ἀρετῆς, θεωροῦντες τὴν πρώτην εἰς τὴν τελείαν καὶ μετὰ λόγου πρᾶξιν τῆς δευτέρας. Ὀρθὸν δὲ λέγεται, ὅ,τι ἔχει λόγον ἐπιστηριζόμενον εἰς τὴν ἀδιάφθορον καὶ ἄπταιστον κρίσιν τοῦ Λογικοῦ· τίμιον, πᾶν ὅ,τι εἶναι πρέπον εἰς τὰς περιστάσεις καὶ εἰς τοὺς χαρακτῆρας τῶν προσώπων, σύμφωνον πάντοτε μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον· ὠφέλιμον, ὅ,τι συμβάλλει εἰς τελειοποίησιν ἡμῶν, ἢ τῶν περὶ ἡμᾶς πραγμάτων· ἡδὺ τέλος

πάντων, ὅ,τι προξενεῖ σεμνὴν, ἱλαρὰν καὶ ἄμεμπτον εὐθυμίαν. Τὰ τέσσαρα ταῦτα εἴδη τῶν ἀγαθῶν διαφέρουσιν ἀλλήλων, οὐδόλως ὅμως ἀντιμάχονται, ἀλλὰ μάλιστα καὶ συνέρχονται εἰς πᾶσαν ἐνάρετον πρᾶξιν. Δὲν γίνεται τῳόντι οὐδεμία τοιαύτη πρᾶξις, ἥτις δὲν εἶναι τιμία, ἡδεῖα, καὶ ὠφέλιμος· ἕκαστον δὲ τῶν τεσσάρων τούτων ἀγαθῶν περιέχει τὰ ἄλλα τρία, ἂν μόνον, λέγοντες *ὠφέλιμον* καὶ *ἡδὺ*, ἐννοῶμεν τὴν ἀληθινὴν ὠφέλειαν καὶ ἡδονὴν, αἵτινες εἶναι συνδεδεμέναι μὲ τὴν ἀρετήν. Διὰ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ κρίνωμεν τὰ τοιαῦτα ἀγαθὰ κατὰ τὰς προλήψεις καὶ τὰς περὶ αὐτῶν ψευδεῖς ἰδέας τῶν ἀνθρώπων.

Ἀρετὴ τελεία εἶναι, ὡς καὶ ἄλλοτε εἴπομεν, τὸ νὰ πράττῃ ὁ ἄνθρωπος σταθερὰ τὸ καλὸν, διότι εὑρίσκει αὐτὸ σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (1). Παύει λοιπὸν νὰ ἦναι ἐνάρετος, ὅστις ἐκ φόβου τιμωρίας πράττει τὸ καλὸν ἢ φεύγει τὸ κακόν· διότι ὁ τοιοῦτος δὲν παριστάνει εἰς ἑαυτὸν τὴν πρᾶξιν ὡς καλὴν ἢ κακὴν, οὐδὲ ἔχει ἄλλον λόγον παρὰ τὸν φόβον τῆς τιμωρίας· ὅθεν δὲν μισεῖ τὴν κακὴν πρᾶξιν, ἀλλὰ τὴν ἐξ αὐτῆς τιμωρίαν, ἣν ἐὰν ἠδύνατο ν' ἀποφύγῃ, δεικνύει, ὅτι ἤθελε πράξει τὸ κακόν. Ὁμοίως ὅταν πράττῃ τὸ καλὸν ὑπὸ μόνης τῆς ἐλπίδος τῶν βραβείων κινούμενος, δεικνύει, ὅτι ἤθελε καταφρονήσει αὐτὸ, ἂν δὲν ἤλπιζε βραβεῖα. Πρέπει λοιπὸν νὰ παρατηρῶμεν πάσας ταύτας τὰς περιστάσεις, διὰ νὰ διακρίνωμεν τὴν ἀληθινὴν καὶ ἐλευθέραν ἀρετὴν ἀπὸ τῆς ψευδοῦς καὶ δουλικῆς.

Οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ θεωροῦσι τρία εἴδη τοῦ θείου φάβου· πρῶτον τὸν *δουλικὸν*, δεύτερον τὸν *υἱϊκόν*· καὶ τρίτον τὸν προερχόμενον ἐκ τῆς φρικώδους θεωρίας τῆς ἁμαρτίας. Δουλικὸς φόβος Θεοῦ εἶναι, ὅταν τις φοβῆται τὴν αἰώνιον κόλασιν, καὶ διὰ τοῦτο φεύγῃ τὴν ἁμαρτίαν. Υἱϊκὸς, ὅταν πράττῃ τὸ καλὸν καὶ φεύγῃ τὴν ἁμαρτίαν, φοβούμενος μὴ παραπικράνῃ τὸν Θεὸν, τὸν οὐράνιον αὐτοῦ πατέρα. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν τοῦ θείου φόβου ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος εἶναι οἱ λογικώτεροι καὶ δικαιότεροι· διότι εἰς αὐτοὺς δὲν θεωρεῖται θέλησις ἁμαρτίας, ἐνῷ ὁ φοβούμενος δουλικῶς τὸν Θεὸν δεικνύει, ὅτι ἔχει θέλησιν νὰ πράξῃ τὸ κακὸν, ὅπερ φεύγει. Ὁμοίως λέγομεν καὶ περὶ τῆς ἐλπίδος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν· ἂν ἡ ἐλπὶς τῶν βραβείων ἐκείνων ὑπάρχῃ μὲ τὴν θέλησιν τοῦ ἁμαρτάνειν, τοιαύτη ἐλπὶς εἶναι δουλικὴ, καὶ ἀκολούθως, μεμπτή. Καλλίστη δὲ ἐλπὶς, καὶ ἀρετὴ θεολογικὴ εἶναι, ὅταν ἐλπίζωμεν βεβαίως τὴν μέλλουσαν μακαριότητα, πράττωμεν δὲ τὴν

(1) Τὰ δὲ κατὰ τὰς ἀρετὰς γινόμενα, οὐκ ἐὰν αὐτά πως ἔχῃ, δικαίως ἢ σωφρόνως πράττεται, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ὁ πράττων πως ἔχων πράττῃ, πρῶτον μὲν, ἐὰν εἰδώς· ἔπειτ', ἐὰν προαιρούμενος, καὶ προαιρούμενος δι' αὐτά· τὸ δὲ τρίτον, καὶ ἐὰν βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων πράττῃ. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. β'. Κεφ. δ'.)

ἀρετὴν ἀγαπῶντες αὐτὴν, ὡς σύμφωνον μὲ τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν καὶ εὐάρεστον εἰς τὸν Θεόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΣΤ΄.

Περὶ ἀγνοίας ὑπερβλητῆς καὶ ἀνυπερβλήτου.

Ὁ ἄνθρωπος εἰσέρχεται εἰς τὸν κόσμον τοῦτον ὅλος ἄγνοια καὶ ἀδυναμία· ὅθεν ἡ ζωὴ αὐτοῦ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη ἀπαιτεῖ παντοτεινὴν πρόνοιαν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν γονέων, ἢ ἐκείνων εἰς οὓς παραδίδεται· ἀλλ' ἡ ψυχὴ φαίνεται, ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων γινομένων προσβολῶν εἰς τὰ αἰσθητήρια αὐτοῦ ἄρχεται νὰ ἐνεργῇ, νὰ περιεργάζηται, νὰ μιμῆται, νὰ συλλαμβάνῃ ἰδέας τινὰς τῶν αἰσθητῶν πραγμάτων, καὶ νὰ κρίνῃ ὁπωσοῦν, καθὼς δεικνύουσι τοῦτο αἱ σωματικαὶ αὐτοῦ κινήσεις καὶ ἐνέργειαι, καὶ τὰ πρῶτα ψελλίσματα. Δὲν εἶναι ὅμως ὑπεύθυνος τῶν πράξεων αὐτοῦ, εἰ μὴ ἀφοῦ αἱ ἠθικαὶ καὶ λογικαὶ δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἀναπτυχθῶσιν, ὥστε νὰ συναισθάνηται δικαιώματα καὶ καθήκοντα, καὶ νὰ διακρίνῃ τί δίκαιον καὶ τί ἄδικον, τί τίμιον καὶ τί ἄτιμον, καὶ συντόμως, τί καλὸν καὶ τί κακόν. Τότε πᾶσα πρᾶξις αὐτοῦ, εἴτε εἰς Θεὸν ἀποβλέπει, εἴτε εἰς ἑαυτὸν, εἴτε εἰς ἄλλον ἄνθρωπον, γινομένη ἐν γνώσει καὶ προαιρέσει, εἶναι ὑπεύθυνος, καὶ ἀξία ἀποδοχῆς ἢ κατακρίσεως, ἀμοιβῆς ἢ ποινῆς. Ὅθεν ὀφείλει ἀκριβῶς νὰ παρατηρῇ πρὸ τῆς ἐσωτερικῆς συγκαταθέσεως καὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐκτελέσεως, τὴν φύσιν τῆς πράξεως, τὴν αἰτίαν, τὸν σκοπὸν καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς· διότι ἡ γνῶσις πάντων τούτων μετὰ τῆς προαιρέσεως τοῦ πράττοντος συγκροτεῖ τὴν ἠθικότητα τῆς πράξεως, καὶ καθιστᾷ αὐτὴν ἠθικῶς καλὴν ἢ κακὴν, καὶ γίνεται ἀνάθεσις εἰς τὸν πράξαντα, τουτέστι κρίνεται αἴτιος τῆς πράξεως, διότι ἔπραξεν ἐν γνώσει καὶ προαιρέσει· ἐντεῦθεν γεννᾶται τὸ ἠθικὸν ἀξίωμα, *ὧν αἱ ἀρχαὶ ἐφ' ἡμῖν, καὶ αὐτὰ ἐφ' ἡμῖν καὶ ἑκούσια* (1)

Ἐνταῦθα λοιπὸν ἄρχεται ἡ θεωρία τῆς ὑπερβλητῆς καὶ ἀνυπερβλήτου ἀγνοίας, ἣν ὡρίσαμεν ἐν τοῖς προλαβοῦσιν (2). Ἀδύνατον εἶναι τῷόντι εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐξεύρῃ τὰ πάντα· πρὸς ἐκπλήρωσιν ὅμως τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων αὐτοῦ, ἔχει τὸ ἠθικὸν αἴσθημα, ὅπερ ταχέως ἀναπτύσσεται ἐν αὐτῷ, ἔχει καὶ γενικάς τινας ἀρχὰς, ἃς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ συλλαμβάνει ἅμα ἀρχίσῃ νὰ διακρίνῃ σχέσεις οἰκογενείας, πατρίδος, ἔθνους, κτλ. Τοιαῦται γενικαὶ ἀρχαὶ εἶναι, *ὃ σὺ μισεῖς ἑτέρῳ μὴ ποιήσῃς· καὶ πάντα ὅσα ἂν θέλητε ἵνα ποιῶσιν ὑμῖν οἱ ἄνθρω-*

(1) Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Νικομάχ. Βιβλ. γ΄. κεφ. ε΄. (2) Βλ. Κεφ. η΄.

ποι, οὕτω καὶ ὑμεῖς ποιεῖτε αὐτοῖς (1). Κατὰ τὰς ἀρχὰς λοιπὸν ταύτας δύναται, ὅταν θέλῃ, νὰ κανονίζῃ τὰς πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους πράξεις αὐτοῦ. Τίς ἤθελε προφασισθῆ ὅτι ἐξ ἀγνοίας ἠδίκησεν, ἢ ἐσυκοφάντησεν, ἢ ἐπιώρκησεν, ἢ προὔδωκε, κτλ.

Πράξεις τινὲς γίνονται ἐξ ἀγνοίας· ἀλλὰ τοῦτο ἁπλῶς οὕτω λεγόμενον, δὲν εἶναι ἱκανὸν νὰ δικαιολογήσῃ τὸν πράξαντα· τότε μόνον ἀθωοῦται καὶ παρὰ ἀνθρώποις καὶ παρὰ Θεῷ, ὅταν ἡ ἄγνοια ἦναι τῳόντι αἰτία τῆς πράξεως, ὅταν δὲν ἦναι δυνατὸν οὔτε διὰ τῆς ἑαυτοῦ προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας, οὔτε δι' οὐδενὸς ἄλλου μέσου ν' ἀποφύγῃ τὴν ἄγνοιαν. Ἀλλ' ἐὰν αὐτὸς ἦναι αἴτιος τῆς ἀγνοίας, ἢ διὰ τὴν ἀπροσεξίαν αὐτοῦ ἢ διὰ τὴν ἀβουλίαν, τότε αὐτὸς εἶναι αἴτιος τῆς πράξεως, οὐχὶ ἡ ἄγνοια· ὅθεν καὶ ἔνοχος (2)· διὰ τοῦτο δικαίως τιμωροῦνται ὅσοι παρανομοῦσιν ἀγνοοῦντές τι τῶν ἐν τοῖς νόμοις διοριζομένων, ἃ ὀφείλουσι νὰ ἐξεύρωσι, καὶ δὲν εἶναι δύσκολος ἡ γνῶσις αὐτῶν. Ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὰ ἄλλα, ὅσα δι' ἀμέλειαν φαίνονται ὅτι ἀγνοοῦσι· διότι ἠδύναντο νὰ μὴ ἀγνοῶσιν αὐτά, ὄντες κύριοι τοῦ ἐπιμεληθῆναι (3). Ἀθωοῦται λοιπὸν παρὰ ἀνθρώποις ὁ ἐξ ἀγνοίας ἀνυπερβλήτου πράξας τι κακὸν, ὡς καὶ ἐξ ἀνάγκης ἢ ἐκ βίας· λέγω παρὰ ἀνθρώποις, διότι ἐὰν ὁ ἐξ ἀνάγκης ἀνυπερβλήτου πράξας τὸ κακὸν δὲν λυπηθῇ ἔπειτα, ἢ ἐὰν μάλιστα καὶ χαρῇ, ὁ τοιοῦτος εἶναι ἔνοχος ἐνώπιον τοῦ καρδιογνώστου Θεοῦ καὶ τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς συνειδήσεως.

Συνείδησις λέγεται ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς, δι' ἧς κρίνομεν τὴν ἠθικότητα τῶν πράξεων ἡμῶν, συναισθανόμενοι κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ἂν ἦναι καλαὶ ἢ κακαὶ, καὶ ἂν πρέπῃ νὰ πράξωμεν. Ἐπειδὴ δὲ αἱ κρίσεις τῶν ἀνθρώπων περὶ τῆς ἠθικότητος τῶν πράξεων διαφέρουσι καὶ κατὰ τὸ εἶδος καὶ κατὰ τοὺς βαθμοὺς ὡς πρὸς τὴν ἀλήθειαν, ἐντεῦθεν γίνονται καὶ διάφορα εἴδη συνειδήσεως. *Θεωρητικὴ* συνείδησις λέγεται, ὅταν κρίνωμεν ἁπλῶς ὅτι ἡ πρᾶξις εἶναι καλὴ ἢ κακή· *πρακτικὴ* δὲ,

(1) Ματθ. ζ'. 12.

(2) Ὅταν μὲν γὰρ ἡ ἄγνοια αἰτία ᾖ τοῦ πρᾶξαί τι, οὐχ ἑκὼν τοῦτο πράττει· ὅταν δὲ τῆς ἀγνοίας αὐτὸς αἴτιος ᾖ, καὶ πράττῃ τι κατὰ τὴν ἄγνοιαν, ἧς αὐτὸς αἴτιός ἐστιν, οὗτος ἤδη ἀδικεῖ, καὶ δικαίως αἴτιος ὁ τοιοῦτος κληθήσεται. (Ἀριστοτέλ. Μεγαλ. Ἠθικ. Βιβλ. ά. Κεφ. λδ'.)

(3) Καὶ τοὺς ἀγνοοῦντάς τι τῶν ἐν τοῖς νόμοις, ἃ δεῖ ἐπίστασθαι, καὶ μὴ χαλεπά ἐστι, κολάζουσιν. Ὁμοίως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις, ὅσα δι' ἀμέλειαν ἀγνοεῖν δοκοῦσιν, ὡς ἐπ' αὐτοῖς ὂν τὸ μὴ ἀγνοεῖν· τοῦ γὰρ ἐπιμεληθῆναι κύριοι. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Νικομάχ. Βιβλ. γ'. Κεφ. έ.)

ὅταν κρίνωμεν ὅτι πρέπει νὰ γείνῃ ἢ νὰ μὴ γείνῃ. Ἐὰν ἡ κρίσις, εἴτε θεωρητικὴ, εἴτε πρακτικὴ, ἦναι ἀληθὴς, τότε ἡ συνείδησις λέγεται *ὀρθὴ* καὶ *βεβαία*· ἐὰν δ' ἐσφαλμένη, τότε λέγεται *ψευδής*. Πάλιν, ἐὰν ἡ κρίσις ἡμῶν ἐπιστηρίζηται εἰς λόγους πιθανοὺς, ἡ συνείδησις λέγεται *πιθανή*· ἐὰν δὲ ἀμφιβάλλωμεν ἂν ἦναι ἀληθὴς ἢ ψευδὴς, λέγεται *ἀμφίβολος*· *ὕποπτος* δὲ, ὅταν φοβώμεθα μήπως ἡ πρᾶξις ἦναι κακή.

Ὅταν τις κρίνῃ πρᾶξίν τινα, ὅτι εἶναι καλὴ ἢ κακὴ, ἀκολουθῶν τὴν γνώμην καὶ τὸ κῦρος ἄλλου τινὸς, ὅς τις ἐνδέχεται νὰ ἀπατᾶται, ἡ συνείδησις αὐτοῦ εἶναι *πιθανή*· διότι, ὅς τις κρίνει οὕτω περὶ τῆς καλῆς ἢ κακῆς πράξεως, πιστεύει, ὅτι ὁ λέγων ἐθεώρησε τὴν ἀγαθότητα ἢ κακίαν αὐτῆς. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ κῦρος τοῦ λέγοντος ἐνδέχεται νὰ ἦναι εἰς ἀπάτην, κρίνεται μόνον πιθανῶς ὅτι ἀληθεύει, καὶ ἐντεῦθεν ἡ πίστις τοῦ ἀκούοντος καὶ ἡ συνείδησιν αὐτοῦ εἶναι μόνον πιθανή. Πρέπει δὲ νὰ παρατηρῶμεν ἐπιμελῶς, ἂν ἦναι ἐνδεχόμενον νὰ ἀπατᾶται τὸ κῦρος τοῦ λέγοντος· διότι, ἂν ἦναι ἄπταιστον, ὁ πιστεύων δὲν σφάλλει, καὶ ἑπομένως ἡ συνείδησις αὐτοῦ εἶναι βεβαία. Τοιαῦται εἶναι αἱ ἀλήθειαι, ἃς δεχόμεθα ἐκ τοῦ κύρους τῶν Ἱερῶν Γραφῶν· διότι ἡ σταθερὰ πρὸς αὐτὰς πίστις γεννᾷ βεβαίαν συνείδησιν. Μᾶλλον δὲ ἢ ἧττον πιθανὴ συνείδησις λέγεται, κατὰ τὸ κῦρος τῶν λεγόντων καὶ τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν· δὲν πρέπει ὅμως τὸ κῦρος αὐτῶν νὰ πείθῃ ἡμᾶς ἁπλῶς, ἀλλὰ καθόσον εὑρίσκομεν αὐτὸ σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Πόσον λοιπὸν σφάλλουσιν, ὅσοι δέχονται ἀκρίτως τοὺς λόγους τῶν ἄλλων, καὶ μεταχειρίζονται αὐτοὺς ὁδηγοὺς εἰς τὰς ἑαυτῶν πράξεις, μὴ ἐξετάζοντες τὴν παιδείαν καὶ ἀρετὴν αὐτῶν, ἀλλὰ παρασυρόμενοι ὑπὸ τοῦ ἀπατηλοῦ φαινομένου! Πόσον ἀπάνθρωποι καὶ ἀσεβεῖς εἶναι καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες ὁδηγοῦσι κακῶς τὴν συνείδησιν τῶν ἄλλων ἀμαθεῖς ὄντες, ἢ, τὸ χειρότερον, εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον ἀποβλέποντες!

Ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς συνειδήσεως γίνεται φανερὸν, ὅτι ἄνευ νόμου δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ συνείδησις· διότι συνείδησιν δὲν ἔχομεν, παρὰ καθόσον κρίνομεν πρᾶξίν τινα, ὅτι εἶναι καλὴ ἢ κακή· ὁ δὲ νόμος εἶναι κανὼν, καθ' ὃν κρίνομεν τὰς πράξεις ἡμῶν, καὶ αἱ πράξεις ὁμολογοῦνται ἠθικῶς καλαὶ ἢ κακαὶ, καθόσον εἶναι σύμφωνοι μὲ τὸν νόμον ἢ ἐναντίαι. Ἂν λοιπὸν, ἤθελέ τις εἰπεῖ, δὲν ἦτο οὐδεὶς νόμος, δὲν ἤθελεν εἶσθαι οὐδὲ συνείδησις, οὐδὲ ὑποχρέωσις, ἀλλ' ἕκαστος ἤθελε πράττει τὸ ἀρεστὸν εἰς αὐτὸν, μηδόλως συλλογιζόμενος ἀγαθότητα τῶν πράξεων. Ἀλλ' εἶναι φυσικὸς νόμος ἐγκεχαραγμένος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ἐν τοῖς προλαβοῦσιν ἀπεδείξαμεν· εἶναι λοιπὸν καὶ συνείδησις. Ἀπεδείξαμεν ἔτι, ὅτι καὶ οἱ θεῖοι θετοὶ νόμοι καὶ οἱ ἀνθρώπινοι ἀναφέρονται, τοὐλάχιστον μακρόθεν, εἰς τὸν φυσικὸν νόμον· λοιπὸν καὶ οὗτοι πρέπει νὰ ἦναι κανόνες τῆς συνειδήσεως ἡμῶν. Ἐκ τούτων δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν περὶ πάσης ἠθικῆς πράξεως,

ἂν ἦναι καλὴ ἢ κακή, καὶ νὰ συμπεραίνωμεν, ἂν πρέπῃ νὰ γείνῃ ἢ νὰ μὴ γείνῃ. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἐάν τις, ἐν περιστάσει τινί, κρίνῃ, ὅτι δὲν πρέπει νὰ βλάψῃ τὸν ἐχθρὸν αὐτοῦ, συλλογίζεται οὕτως· *ἡ πρᾶξις, ἧς ἐδόθη εἰς ἐμὲ εὐκαιρία, φέρει βλάβην εἰς τὸν ἐχθρόν μου· ἀλλὰ τὸ βλάπτειν τὸν ἐχθρὸν εἶναι ἐναντίον εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· διότι ὁ Θεὸς λέγει, Ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν. λοιπὸν ἡ πρᾶξις, ἧς ἐδόθη εἰς ἐμὲ εὐκαιρία, εἶναι ἐναντία εἰς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· ὅθεν δὲν πρέπει νὰ πράξω αὐτήν.*

Ὅσα εἴπομεν περὶ ὑπερβλητῆς καὶ ἀνυπερβλήτου ἀπάτης, λέγομεν καὶ ἐνταῦθα περὶ τῆς συνειδήσεως· ὅς τις πράττει μὲ συνείδησιν ὑπερβλητῶς ἠπατημένην, οὗτος πάντοτε ἁμαρτάνει. Ἁμάρτημα δὲν ἀνατίθεται εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἰ μὴ καθόσον προέρχεται ἐκ θελήσεως ἐλευθέρας καὶ γνώσεως τοῦ πράγματος· ὁ μαινόμενος, παραδείγματος χάριν, δὲν εἶναι ἔνοχος φόνου, ἂν θανατώσῃ τινά· διότι ἐστερημένος τῆς χρήσεως τοῦ λογικοῦ, δὲν ἐνεργεῖ ἐλευθέρως.

Ἁμαρτάνει καὶ ὅς τις πράττει μετὰ συνειδήσεως ἀμφιβόλου· διότι τὸ ἔχειν συνείδησιν ἀμφίβολον, θέλει νὰ εἴπῃ, ὅτι ἀμφιβάλλει, ἂν ἦναι ὀρθὴ καὶ βεβαία ἡ κρίσις αὐτοῦ περὶ τοῦ πρακτέου ἢ μὴ πρακτέου, καὶ ὁ τοιοῦτος ἀγνοεῖ ἂν πρέπῃ νὰ πράξῃ ἢ νὰ μὴ πράξῃ. Ἐὰν λοιπὸν πράξῃ μετὰ συνειδήσεως ἀμφιβόλου, ἐνδέχεται μὲν ἡ πρᾶξις αὐτοῦ νὰ ἦναι σύμφωνος μὲ τὸν νόμον, ἐνδέχεται ὅμως καὶ νὰ ἦναι ἐναντία· ὥστε κινδυνεύει νὰ ἁμαρτήσῃ, καὶ ὅμως αὐτὸς ἐπιχειρεῖ τὴν πρᾶξιν· ὥστε θέλει τρόπον τινὰ νὰ ἁμαρτήσῃ· διότι ἀποφασίζει νὰ πράξῃ, καὶ ἂν ἡ πρᾶξις ἦναι κακή.

Ὅ,τι φαίνεται πιθανώτερον, τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε καὶ ἀληθές· ἐνδέχεται λοιπὸν ν' ἀκολουθήσῃ νὰ πράττῃ τις κατὰ τὴν πιθανωτέραν συνείδησιν, καὶ ὅμως νὰ πράττῃ τῇ ἀληθείᾳ ἐναντία εἰς τὸν νόμον. Ἀλλ' ὅς τις εὑρεθεὶς ἐν περιστάσει τοῦ πράττειν, δὲν ἠδυνήθη κατ' οὐδένα τρόπον νὰ εὕρῃ τὴν ἀλήθειαν, οὗτος δὲν ἁμαρτάνει· ἡ ἀνθρωπίνη ἀσθένεια δικαιολογεῖ αὐτόν. Ἐὰν ὅμως ἐπαναπαύηται εἰς τὴν πιθανὴν δόξαν αὐτοῦ, καὶ δὲν ἐπιμελῆται νὰ λάβῃ βεβαίαν ἀλήθειαν, τότε πλέον δὲν ἀποδίδεται εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀδυναμίαν ὅ,τι ἤθελεν ἁμαρτήσει ἐναντίον τοῦ νόμου· διότι δυνάμενος νὰ λάβῃ βεβαίαν γνῶσιν καὶ ἀμελήσας, κατακρίνεται ὡς ἔχων θέλησιν τοῦ ἁμαρτῆσαι. Πρέπει λοιπὸν ἐπιμελῶς νὰ παρατηρῶμεν, ἂν ἔχωμεν βεβαίαν γνῶσιν τοῦ πράγματος, ὥστε νὰ κρίνωμεν ἀπταίστως περὶ αὐτοῦ· διότι, ἐὰν δὲν ἔχωμεν τὴν εἰς τὴν κρίσιν αὐτοῦ ἀναγκαίαν γνῶσιν, δὲν δυνάμεθα νὰ κάμωμεν οὐδεμίαν ἀπόφασιν, χωρὶς νὰ πέσωμεν εἰς κατηγορίαν μεγάλης θρασύτητος καὶ εἰς κίνδυνον ἁμαρτίας.

Φρονίμου καὶ σοφοῦ ἔργον εἶναι νὰ ἐξετάζῃ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ καὶ πρὸ τῆς πράξεως καὶ μετὰ τὴν πρᾶξιν. Ἐὰν δὲ μετὰ τὴν πρᾶξιν

γνωρίσωμεν τὸ ἁμάρτημα ἡμῶν, ὀφείλομεν νὰ ζητῶμεν τὴν ἐπανόρθωσιν αὐτοῦ, διὰ νὰ ἀπαλλαχθῶμεν τοῦ βάρους τῆς ἐνοχῆς. Ἀλλ᾽ ἐὰν μ᾽ ὅλην τὴν προσεκτικὴν ἡμῶν παρατήρησιν, εὑρίσκωμεν ἀμφοτέρωθεν πιθανότητας ἰσοδυνάμους, πρέπει νὰ μένωμεν εἰς τὸ ἀσφαλέστερον, ἤγουν, εἰς τὴν κρίσιν ἐκείνην, ἥτις φαίνεται ὅτι ἀπέχει πλειότερον ἀπὸ τοῦ κινδύνου τοῦ ἁμαρτῆσαι.

ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΗΘΙΚΗΣ.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ.

Μερικὴ Ἠθική.

Η μερικὴ Ἠθικὴ θεωρεῖ ἰδιαιτέρως τὰ διάφορα καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ καθήκοντα ταῦτα εἶναι, ὅσα ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ εἰς Θεὸν, εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τούτων θεωρεῖται ἡ ἀρετὴ, καὶ ἡ ἀθέτησις αὐτῶν λέγεται κακία, φανερὸνι, ὅτι εἰς τὸ μέρος τοῦτο ἀναφέρεται καὶ ἡ θεωρία τῶν διαφόρων ἀρετῶν καὶ κακιῶν. Πρὸς τούτοις ἡ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι διπλῆ· ἡ μὲν φυσικὴ, καθόσον θεωρεῖται ἐξηρτημένος ἀπὸ μόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ νόμων· ἡ δὲ πολιτικὴ, καθόσον συζῇ μὲ ἀνθρώπους κατὰ συνθήκας καὶ νόμους ῥητοὺς καὶ ἐγγράφους· πρέπει λοιπὸν, καθόσον ἀνήκει εἰς πὸ ἠθικὸν τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου καὶ περὶ τοῦ πολιτικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

Περὶ τῶν εἰς Θεὸν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὅταν λέγωμεν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει καθήκοντα εἰς Θεὸν, ὑποθέτομεν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ γνωστὴν καὶ ὁμολογουμένην τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικὸς, καὶ διὰ τοῦ λογικοῦ δύναται νὰ βεβαιωθῇ περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, συμπεραίνεται ἀναντιῤῥήτως, ὅτι τὸ ὑψηλότερον καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ γνωρίζῃ καὶ νὰ πιστεύῃ, ὅτι ὑπάρχει εἷς Θεὸς, Ὂν ὑπέρτατον, ἄκτιστον, ἄπειρον, τέλειον, ἀφ᾽ ἑαυτοῦ ὑπάρχον, δημιουργὸν καὶ συντηρητικὸν πάντων τῶν κτισμάτων. Καὶ διὰ μόνης τῆς δυνάμεως τοῦ λογικοῦ δυνάμεθα τωόντι νὰ γνωρίσωμεν καὶ νὰ πεισθῶμεν, ὅτι ὑπάρχει τοιοῦτον Ὂν· ὅθεν ἕκαστος δύναται νὰ κάμῃ ἢ τοὐλάχιστον νὰ ἐννοήσῃ τὰς ἀκολούθους τρεῖς ἰσχυροτάτας ἀποδείξεις.

Α΄. Ἐγὼ ὑπάρχω, διότι σκέπτομαι, καὶ ἔχω ἀναντίῤῥητον βεβαιότητα τούτου διὰ τῆς συνειδήσεως· ἐνῷ δὲ σκέπτομαι, συναισθάνομαι, ὅτι ὑπάρχει τι ἐν ἐμοὶ, δι᾽ οὗ σκέπτομαι· ἀλλ᾽ ἐγὼ βεβαίως δὲν ἔδω-

κα τοῦτο εἰς ἐμαυτόν· ἄλλος ὅμοιός μου δέν μοι ἔδωκεν αὐτό· χάρισμα τῆς ὕλης δὲν δύναται νὰ ἦναι· διότι ἡ ὕλη δὲν σκέπτεται· δὲν μένει λοιπὸν ἄλλο νὰ συμπεράνω, εἰμὴ ὅτι ἔλαβον τὸ σκεπτικὸν τοῦτο ὂν παρ᾽ ἄλλου ὄντος, ἀνωτέρου καὶ ἐμοῦ, καὶ τοῦ πατρός μου, καὶ τῶν ἄλλων ὁμοίων μου, καὶ πάντων τῶν ἄλλων ὑλικῶν ὄντων. Τοῦτο λοιπὸν τὸ Ὂν, τὸ ἀνώτατον πάντων, εἶναι ὁ Θεὸς, ὅς τις ἀναγκαίως πρέπει νὰ ὑπῆρχεν αἰωνίως, διότι ἄλλο ὂν ἀνώτερον αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ. Οὕτω λοιπὸν ἐκ τῆς γνώσεως τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν, ἣν πάντες συναισθανόμεθα, ἀναβαίνομεν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡμεῖς καὶ πάντα τὰ ἄλλα ὄντα ἐλάβομεν τὴν ὕπαρξιν.

Β΄. Ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἑνώσεως τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος. Ἡ ἕνωσις αὕτη εἶναι ἀκατανόητος εἰς τὸ πνεῦμα ἡμῶν· δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν πῶς δύο ὄντα τόσον διάφορα κατ᾽ οὐσίαν, εὑρίσκονται ὁμοῦ ἡνωμένα· συναισθανόμεθα ὅμως αὐτά· διακρίνομεν τί ἀνήκει εἰς τὸ ἓν, καὶ εἰς τὸ ἄλλο. Αἱ δυνάμεις καὶ αἱ ἐνέργειαι τούτων μαρτυροῦσι καὶ τὴν διαφορὰν τῆς οὐσίας καὶ τὴν ἕνωσιν αὐτῶν. Ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς ἀδυναμίας ἡμῶν εἰς ἐξήγησιν τῆς ἑνώσεως ταύτης συμπεραίνομεν, ὅτι ἔπλασεν ἡμᾶς Ὂν ἀπείρως σοφὸν καὶ ἰσχυρὸν καὶ ἀγαθόν· Ὂν, οὗπερ ἡ φύσις εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀκατάληπτος, ἡ ὕπαρξις ὅμως ἀναμφίβολος.

Γ΄. Τέλος πάντων, ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν ἄλλων ὄντων. Τὸ μέγεθος, καὶ τὸ κάλλος, καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς ἀπείρου ταύτης καὶ θαυμαστῆς μηχανῆς, ἡ ποικιλία, ἡ τάξις, καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ ὅλου καὶ ἑκάστου τῶν μερῶν αὐτοῦ πρὸς ἄλληλα, βεβαιοῦσιν ἕκαστον λογικὸν καὶ αἰσθητικὸν ἄνθρωπον, ὅτι ταῦτα εἶναι ἔργα νοὸς ὑπερτάτου, πανσόφου, παναγάθου καὶ ἀπειροδυνάμου. Ἡ ὑπερθαύμαστος διαδοχὴ τῶν προϊόντων τῆς φύσεως, αἱ περίοδοι τῶν ἀστέρων, ἡ τακτικὴ περιφορὰ τῶν πλανητῶν περὶ τὸν ἥλιον, ἡ ἀνεξάντλητος γονιμότης τῆς γῆς, ἡ ἄπειρος ποικιλία τῶν φυτῶν, τὰ ἄνθη ταῦτα, τὰ τόσον λεπτὰ εἰς τὸ ὕφασμα αὐτῶν, τὰ τόσον ὡραῖα εἰς τὰ χρώματα, καὶ μυρία ἐξ αὐτῶν ἀρεστὰ εἰς τὴν ὄσφρησιν, καὶ ὠφέλιμα εἰς τὴν χρῆσιν· τὸ ἄπειρον τοῦτο πλῆθος τῶν ἐναερίων τῶν ἐπιγείων καὶ τῶν ἐνύδρων ζώων· τέλος πάντων, ὁ ἀξιοθαύμαστος σκόπιμος ὀργανισμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, καὶ τὰ ἐξαίσια χαρίσματα τῆς ψυχῆς, τὰ πάντα κηρύττουσιν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὰ πάντα μαρτυροῦσι τὴν δύναμιν, τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀγαθότητα τοῦ Δημιουργοῦ· τὰ πάντα βιάζουσιν αὐτὸν νὰ φωνάζῃ ἔκθαμβος μετὰ τοῦ Προφήτου, « Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου, Κύριε! πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας. »

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων ἀποδείξεων, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν, συμπεραίνεται, ὅτι, ὅς τις ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀρνεῖται ἑαυτὸν,

ἀρνεῖται τὴν λογικότητα αὐτοῦ, εἶναι ὁ πλέον τολμηρὸς ἀνόητος (1). Δὲν πρέπει ν' ἀποφασίσῃ οὐδεὶς ὅτι εὑρίσκονται τῇ ἀληθείᾳ ἄθεοι, ἤγουν, ἄνθρωποι λογικοὶ καὶ αἰσθητικοὶ ἀρνούμενοι ἀποφαντικῶς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ κάμωσι βαθεῖαν σκέψιν εἰς ταύτην τὴν ὑπόθεσιν. Εἶναι ἀληθὲς, ὅτι ἐπεχείρησαν τινὲς νὰ ἀποδώσωσι τὰ δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν τύχην· πλὴν τὰ συστήματα αὐτῶν ἐγνωρίσθησαν ψευδῆ, ἀνεσκευάσθησαν ὡς χίμαιραι παραφρονούντων, καὶ ἀπεῤῥίφθησαν εἰς τὴν τάξιν τῶν πλέον μεγάλων ἀτοπιῶν, εἰς ἃς δύναται νὰ πέσῃ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ὅταν δὲν ὁδηγῆται ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

Μεγαλωτάτη τῳόντι ἀτοπία εἶναι, καὶ εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον παντάπασιν ἐναντία, νὰ λέγῃ τις, ὅτι ἡ τύχη ἐδημιούργησε τὸ Πᾶν, ὅτι ὑλικὰ ἄτομα συνελθόντα, ἐμόρφωσαν τὸ Πᾶν μὲ τάξιν, μὲ ποικιλίαν, μὲ ἀναλογίαν καὶ μὲ τελικὸν σκοπόν. Τί ἄλλο εἶναι ἡ τύχη αὕτη, εἰμὴ ἄθροισμα γραμμάτων, λέξις φανταστικὴ καὶ ἀσήμαντος, ἣν ἐφεῦρεν ἡ ἀμάθεια, διὰ νὰ παριστάνῃ τὰ ἀποτελέσματα, τῶν ὁποίων ἀγνοεῖ τὰς αἰτίας; Τὰ ἄτομα δὲ, τί ἄλλο εἶναι καὶ ταῦτα, παρὰ μόρια ὕλης τυφλῆς καὶ ἀσκέπτου ἀφ' ἑαυτῆς, οὔτε βούλησιν ἐχούσης, οὔτε κρίσιν, οὔτε σκοπὸν, ἅτινα ἀφ' ἑαυτῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπῆρξαν, οὐδὲ νὰ σώζωνται; Πῶς τοιαῦτα ἄτομα ἠδύναντο ἀφ' ἑαυτῶν νὰ συγκροτήσωσι σώματα μὲ μέτρον καὶ σχῆμα μαθηματικόν; πῶς ἠδύναντο τοιαῦτα ἄτομα νὰ μορφώσωσι λογικὸν ὂν, ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος; νὰ ὀργανίσωσι σώματα, νὰ δώσωσι ζωὴν εἰς τόσα ὄντα, νόμους ἀμεταβλήτους τῆς παγκοσμίου κινήσεως, διαδοχὴν ἀπαράτρεπτον τῆς γεννήσεως τῶν διαφόρων ζώων; ἄτομα, ἐν ἑνὶ λόγῳ, νὰ συγκροτήσωσιν οὕτω τὸ Πᾶν, καὶ νὰ κυβερνῶσιν αὐτὸ, ὡς βλέπομεν, μὲ τάξιν καὶ σοφίαν ὑπερθαύμαστον;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ τῶν θείων Τελειοτήτων.

Ὁ ἄνθρωπος βιάζεται φυσικὰ ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου νὰ δέχηται τὴν ὕπαρξιν πολλῶν πραγμάτων, ἂν δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τίνι τρόπῳ ὑπάρχουσι, καὶ τίς ἡ καθαυτὸ φύσις ἑκάστου. Τοιαῦτα εἶναι, παραδείγματος χάριν, ἡ ὕπαρξις ἡμῶν, ἡ ποίησις τοῦ παντὸς, ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ, κτλ. Τὸ αἴσθημα τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν, ἡ ἀναντίῤῥητος συν-

(1) Μάταιοι μὲν γὰρ πάντες οἱ ἄνθρωποι φύσει οἷς παρῆν Θεοῦ ἀγνωσία, καὶ ἐκ τῶν δρωμένων ἀγαθῶν οὐκ ἴσχυσαν εἰδέναι τὸν ὄντα, οὔτε ἐν τοῖς ἔργοις προσέχοντες ἐπέγνωσαν τὸν τεχνίτην, κτλ. (Σοφ. Σολόμ. ιγ'.)

είδησις τῶν κινήσεων καὶ ἐνεργειῶν ἡμῶν, βιάζει ἡμᾶς νὰ ὁμολογῶμεν, ὅτι ὑπάρχομεν. Ἡ θέα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἡλίου ἐπὶ τοῦ σώματος ἡμῶν, καὶ τῶν ἄλλων ὄντων, δὲν ἀφίνει ἡμᾶς νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι ὑπάρχει ἥλιος, ὅς τις θερμαίνει ἡμᾶς, καὶ φωτίζει, καὶ τὰ πάντα, ζῶά τε καὶ φυτὰ, ζωογονεῖ. Ἡ θέα τοῦ παντὸς δεικνύει τὸν Ποιητὴν αὐτοῦ, ὡς ἡ θέα οἰκοδομῆς τινος, ἢ ὁποιουδήποτε ἔργου, προϋποθέτει ἀναγκαίως τὸν τέκτονα ἢ τεχνίτην αὐτοῦ. Οὕτω λοιπὸν ἔχομεν γνῶσιν πραγματικὴν καὶ βεβαίαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν, τῆς ὑπάρξεως τοῦ παντὸς, τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, ἂν καὶ δὲν ἐξεύρωμεν τίνι τρόπῳ ἐπλάσθημεν, πῶς ἐδημιουργήθη τὸ πᾶν, καὶ τίνι τρόπῳ ὑπάρχει ὁ Θεός. Ἀγνοοῦμεν τὸν τρόπον, δὲν δυνάμεθα ὅμως, κρίνοντες λογικῶς, ν' ἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς ὑπάρξεως. Τοιαῦται εἶναι πρὸς ἡμᾶς καὶ αἱ τελειότητες τοῦ Θεοῦ· ὅσον ἀκατάληπτος καὶ ἂν ἦναι ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ, δὲν ἀγνοοῦμεν αὐτὴν παντάπασι καὶ κατὰ πάντα· διότι τότε δὲν ἠθέλομεν ἔχει οὐδεμίαν ἰδέαν περὶ τοῦ Θεοῦ· δὲν ἤθελεν εἶσθαι δυνατὸν νὰ εἴπωμεν ἢ νὰ βεβαιώσωμεν οὐδὲν περὶ αὐτοῦ· ἀλλ' ἡμεῖς κρίνοντες ὀρθῶς, δυνάμεθα καὶ ὀφείλομεν νὰ πιστεύωμεν, ὅτι ὑπάρχει, ὅτι ἔχει λόγον, σοφίαν καὶ δύναμιν, διότι ἔδωκε, μέχρι τινὸς, τὰς ἰδιότητας ταύτας καὶ εἰς ἡμᾶς τὰ λογικὰ ποιήματα αὐτοῦ· ἀδύνατον δὲ τὸ ποίημα νὰ ἔχῃ τινὰ τελειότητα, ἥτις δὲν ὑπάρχει ἐν τῷ ποιητῇ. Ὁ Θεὸς ὅμως ἔχει τὰς τελειότηταςτ αύτας κατ' ἐξοχὴν ἄπειρον ὡς πρὸς τὴν κατάληψιν ἡμῶν· ἔχει αὐτὰς ἐξ ἰδίας φύσεως, κατ' ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ μέθεξιν ἢ κατὰ χάριν, ὡς ἡμεῖς· ἔχει τὰς τελειότητας πάσας ὁμοῦ ἡνωμένας εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἁπλούστατον καὶ ἀδιαίρετον Ὂν, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ μέρος, καὶ διῃρημένας, ὁποῖαι εἶναι αἱ τῶν ποιημάτων· ἔχει αὐτὰς τέλος πάντων, ὡς πηγὴ πάσης τελειότητος, ἐνῷ ἡμεῖς ἀπολαμβάνομεν τινὰς εὐδοκίᾳ καὶ χάριτι αὐτοῦ, καὶ εἰς βαθμὸν ἀπείρως κατώτερον, ὡς λαβόντες καὶ φύσιν ἀπείρως κατωτέραν τῆς θείας φύσεως. Ἐκ τῶν θείων δὲ τελειοτήτων ἄλλαι μὲν ἰδιάζουσιν εἰς αὐτὸν μόνον τὸν Θεὸν, ὁποῖαι εἶναι ἡ θεία αὐτοῦ οὐσία, ἡ ἀπειρότης, τὸ ἄναρχον καὶ τὸ ἄκτισον· ἄλλαι δὲ εἶναι κοιναὶ καὶ εἰς τὰ λογικὰ ποιήματα αὐτοῦ, κατὰ βαθμὸν ὅμως περιωρισμένον ἐν τούτοις, ἄπειρον δὲ καὶ ἀπεριόριστον ἐν ἐκείνῳ, ὁποῖαι εἶναι ἡ σοφία, ἡ δύναμις, ἡ ἁγιότης, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἀγαθότης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ θρησκείας καὶ λατρείας τοῦ Θεοῦ.

Ἡ Θρησκεία εἶναι λατρεία, ἣν ἀποδίδομεν εἰς τὸν Θεὸν κατὰ τὴν βεβαίαν πίστιν ἡμῶν περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Ἡ θρησκεία λοιπὸν

ἐπιστηρίζεται εἰς τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ· καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος ἀποδεικνύει εἰς ἡμᾶς, ὅτι ὀφείλομεν νὰ προσφέρωμεν εἰς αὐτὸν τὴν πλέον εἰλικρινῆ καὶ καθαρὰν λατρείαν· διότι ὁμολογοῦντες ὅτι ὑπάρχει Ὂν ὑπέρτατον, εἷς Θεὸς ποιητὴς τοῦ παντὸς, καὶ ὅτι εἴμεθα λογικὰ ποιήματα αὐτοῦ, ἀναγκαίως ὀφείλομεν νὰ θεωρῶμεν τὴν εἰς Θεὸν λατρείαν ὡς δόγμα ἀναντίῤῥητον. Τὰ δικαιώματα τοῦ πλάστου, καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ λογικοῦ πλάσματος αὐτοῦ βεβαιοῦσι τὴν ἀλήθειαν ταύτην καθ' ὅλην αὐτῆς τὴν ἐνέργειαν. Ὅ,τι εἴμεθα, καὶ ὅ,τι ἔχομεν, τὰ πάντα ἐλάβομεν παρὰ τοῦ Ποιητοῦ· εἶναι λοιπὸν καθῆκον ἡμῶν ἀπαραίτητον νὰ προσφέρωμεν εἰς αὐτὸν ὑπόκλισιν καὶ λατρείαν, εὐγνωμονοῦντες καὶ ὁμολογοῦντες οὕτως, ὅτι πάντα ἔχομεν ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ. Εἶναι καὶ τοῦ Θεοῦ δικαίωμα οὐσιῶδες καὶ ἀναπόσπαστον νὰ ἀπαιτῇ λατρείαν λογικὴν παρὰ τῶν λογικῶν αὐτοῦ ποιημάτων.

Λατρείαν λέγοντες, ἐννοοῦμεν γενικῶς τὰς τελετὰς καὶ ἱερουργίας, αἵτινες συνεστάθησαν διὰ νὰ δεικνύωμεν τὴν εἰς Θεὸν ὑπόκλισιν ἡμῶν καὶ εὐχαριστίαν. Πρέπει νὰ ὁδηγῶσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἀρετήν· ἄλλως, ἀποτυγχάνουσι τοῦ καθ' αὐτὸ σκοποῦ, διὰ τὸν ὁποῖον συνεστάθησαν.

Δύο δὲ εἶναι τὰ εἴδη τῆς εἰς Θεὸν λατρείας, ἡ μὲν ἐσωτερικὴ, ἡ δὲ ἐξωτερική. Ἡ ἐσωτερικὴ λατρεία ὑπάρχει εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ σεβασμοῦ, τοῦ θαυμασμοῦ, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης, ἅτινα ὀφείλομεν διὰ βαθείας σκέψεως καὶ μελέτης νὰ αἰσθανώμεθα πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ νὰ θεωρῶμεν αὐτὰ ὡς πνεῦμα ψυχῆς καὶ πίστεως. Τὸ πρὸς Θεὸν σέβας, ἢ φόβος, πρέπει νὰ ἦναι ὡς υἱοῦ πρὸς πατέρα, κατὰ βαθμὸν ὅμως πολὺ ὑψηλότερον· διότι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τύραννος, ὥστε νὰ φοβώμεθα αὐτὸν ὡς δοῦλοι· ἀλλὰ πατὴρ καὶ δημιουργὸς πανάγαθος, οὗ τὴν εἰς ἡμᾶς ἄπειρον ἀγαθότητα συλλογιζόμενοι, ὀφείλομεν νὰ φοβώμεθα μὴ πράξωμέν τι ἐναντίον εἰς τὸ πατρικὸν καὶ πανάγαθον αὐτοῦ θέλημα. Τὸ θέλημα αὐτοῦ εἶναι ὁ νόμος τῶν ἐσωτερικῶν διαλογισμῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἡμῶν πράξεων· καὶ ἡ τήρησις τοῦ νόμου τούτου εἶναι ἡ εὐδαιμονία ἡμῶν. *Μακάριοι*, φωνάζει ὁ Προφήτης Δαβίδ, *μακάριοι οἱ ἄμωμοι ἐν ὁδῷ, οἱ πορευόμενοι ἐν νόμῳ Κυρίου*· καὶ *λύχνος τοῖς ποσί μου ὁ νόμος σου, καὶ φῶς ταῖς τρίβοις μου*. Ὀφείλομεν νὰ ἀγαπῶμεν τὸν Θεὸν, διότι ἔχει ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν τελειότητα, πᾶσαν ἀγαθότητα, καὶ διότι ἔδειξεν εἰς ἡμᾶς καὶ καθ' ἑκάστην δεικνύει τὴν ἀγαθότητα αὐτοῦ. *Ἡμεῖς ἀγαπῶμεν αὐτὸν, ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς*. (1) Ἡ εἰς θεὸν εὐγνωμοσύνη θεωρεῖται, εἰς βαθεῖαν συναίσθησιν τῶν παρ' αὐτοῦ εὐεργεσιῶν, εἰς τὴν ἀγάπην καὶ εἰς τὴν καθαρὰν καὶ λογικὴν προσκύνησιν· διότι χωρὶς τούτων, πάντα

(1) Ἰωάν. ά. Ἐπιστολ. δ'. 19.

ὅσα ἠθέλομεν δείξει ἐξωτερικῶς, εἶναι μάταια δείγματα καὶ μισηταὶ προσφοραὶ εἰς τὸν Κύριον, οὗ τινος εἶναι *ἡ γῆ καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς*. Ταῦτα λοιπὸν τὰ ἐσωτερικὰ αἰσθήματα εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας, ἥτις συνίσταται ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τελετῶν, καὶ εἶναι χρέος ἡμῶν ἀπαραίτητον. Τότε ὅμως γίνεται ἀξία τοῦ Θεοῦ καὶ ἁγιασμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἦναι ἡνωμένη μὲ τὴν ἐσωτερικὴν λατρείαν· διότι ἄλλως, εἶναι ὡς ἄψυχον σῶμα, ἢ ὡς κύμβαλον ἀλαλάζον.

Ἡ ἀνάγκη τῆς εἰς Θεὸν ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς λατρείας ἀποδεικνύεται μὲ τὸν ἁπλούστατον συλλογισμόν· ὁ Θεὸς εἶναι ὁ Δημιουργὸς καὶ Κύριος τῶν αἰσθητῶν ὁμοῦ καὶ λογικῶν ποιημάτων· ἔχει λοιπὸν δικαίωμα ἀπαιτήσεως παρ' αὐτῶν αἰσθητῆς καὶ λογικῆς προσφορᾶς. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος μεταξὺ τῶν θείων ποιημάτων εἶναι τοιοῦτον· ὀφείλει λοιπὸν εἰς τὸν Θεὸν λατρείαν λογικὴν καὶ αἰσθητήν. Τοιαύτη δὲ λατρεία εἶναι μόνη ἡ χριστιανική (1).

Εἰς δύο καθήκοντα περιλαμβάνεται ἡ εἰς Θεὸν διπλῆ λατρεία τοῦ ἀνθρώπου, εἰς τὸ νὰ τιμᾷ καὶ νὰ ὑποτάσσηται εἰς αὐτόν.

Τιμᾷ ὁ ἄνθρωπος τὸν Θεὸν ἐξωτερικῶς, ἐγείρων εἰς αὐτὸν ναοὺς καὶ θυσιαστήρια, προσφέρων δεήσεις, καὶ θυσίας, καὶ πράξεις εὐχαριστηρίους, διὰ τὰ ὅσα ἀπήλαυσε καὶ ἀπολαμβάνει ἀγαθὰ παρὰ τῆς θείας αὐτοῦ ἀγαθότητος, καὶ παριστάμενος εἰς τὰς γινομένας τελετὰς πρὸς δημοσίαν εὐχαρίστησιν τῆς παγκοσμίου αὐτοῦ ἀγαθότητος, καὶ εἰς δόξαν καὶ προσκύνησιν τῶν θείων αὐτοῦ τελειοτήτων. Ἡ ἐξωτερικὴ αὕτη λατρεία, σύμφωνος οὖσα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σύμφωνος καὶ μὲ τὴν ἐσωτερικὴν, ἥτις θεωρεῖται εἰς τὴν ἐκ ψυχῆς καὶ καρδίας ὑποταγὴν εἰς Θεὸν, δηλαδὴ, εἰς τὸ νὰ γνωρίζωμεν αὐτὸν καὶ νὰ προσκυνῶμεν ὡς ποιητὴν ἡμῶν· εἰς τὸ νὰ δουλεύωμεν αὐτὸν λογικῶς ὡς Κύριον ἡμῶν, νὰ φοβώμεθα αὐτὸν ὡς κριτὴν καρδιογνώστην, νὰ φυλάττωμεν τοὺς νόμους αὐτοῦ ὡς ὑπερτάτου, ἀπταίστου καὶ πανααγάθου νομοθέτου, νὰ ἀγαπῶμεν αὐτὸν ὡς εὐεργετικὸν πατέρα, καὶ νὰ ἐλπίζωμεν εἰς αὐτὸν ὡς ὑπέρτατον βραβευτὴν καὶ ἀνταποδότην τῶν θεαρέστων πράξεων καὶ θελήσεων ἡμῶν. Ὁ Θεὸς θέλει νὰ ἤμεθα προσεκτικοὶ καὶ εἰς τὴν φωνὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ πιστοὶ εἰς τὴν ἐξακολούθησιν αὐτοῦ· διὰ τοῦτο ἐχάρισεν εἰς ἡμᾶς τὸ πολύτιμον τοῦτο χάρισμα, ὅπερ ὀφείλομεν νὰ φωτίζωμεν διὰ τῆς ὀρθῆς παιδείας, καὶ νὰ στοχαζώμεθα ὡς ὄργανον, ὡς λειτουργὸν καὶ ἑρμηνέα τῶν ὑπερτάτων θελημάτων αὐτοῦ. Ὅθεν θέλει κρίνει ἡμᾶς κατὰ τὴν καλὴν ἢ κακὴν χρῆσιν, ἣν ἠθέλομεν κάμει τοῦ λογικοῦ, ἐργαζόμενοι τὰς παρ' αὐτοῦ ὑπαγορευμένας ἀρετὰς ἢ ἀκολουθοῦντες τὰς θελήσεις τῆς ἀλόγου κακί-

(2) Ἡμεῖς γάρ ἐσμεν ἡ περιτομὴ, οἱ πνεύματι Θεῷ λατρεύοντες καὶ καυχώμενοι ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, καὶ οὐκ ἐν σαρκὶ πεποιθότες. (Πρὸς Φιλιπ. γ'. 3.)

ας. Ἡ εὐτυχία ἢ ἡ δυστυχία ἡμῶν, ἐν τῇ παρούσῃ καὶ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, κρέμαται ἐκ τῆς τιμῆς ἢ καταφρονήσεως, τὴν ὁποίαν ἠθέλομεν δείξει εἰς τὸ λογικὸν, τὸν θεῖον τοῦτον ἄγγελον καὶ φύλακα τῆς ὑπάρξεως καὶ εὐδαιμονίας ἡμῶν.

Νέοι, μελετήσατε τὰς συντόμους ταύτας ἀληθείας· συλλογίσθητε ὁποίαν δύναμιν ἔχετε διὰ τοῦ θείου τούτου λογικοῦ, ἐὰν σέβησθε καὶ ἐπιμελῆσθε αὐτό! Οἱ δι' ἀρετὴν καὶ σοφίαν ἀθάνατοι ἄνδρες, ὧν τὰ ὀνόματα σέβεσθε, δὲν ἀπηθανατίσθησαν δι' ἄλλο, εἰ μὴ διὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐπιμέλειαν καὶ καλὴν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ, ὃ καὶ ὑμεῖς ἔχετε, ὡς ἐκεῖνοι, ὑπερέχετε δὲ ἐκείνων, ὡς *τέκνα φωτὸς*, ὡς τέκνα τῆς ἀμωμήτου ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ νεανικὴ αὕτη ἡλικία εἶναι ὁ πολύτιμος χρόνος τοῦ σταδίου τῶν πλέον σπουδαίων ἀγώνων ὑμῶν· ἐκ τῶν ἀγώνων τούτων θέλει προέλθει ἡ μετὰ ταῦτα παντοτεινὴ δόξα καὶ εὐτυχία ὑμῶν. Δὲν ἐγεννήθητε ὑπ' οὐρανὸν ὁμιχλώδη καὶ ζοφερὸν, διὰ νὰ παραπονῆσθε φυσικὴν βαρύνοιαν· οὗτος εἶναι πάντοτε ὁ γλυκύτατος οὐρανὸς τῆς Ἑλλάδος. Δὲν πατεῖτε ἐπὶ γῆς περιλαμβανούσης λείψανα καὶ μνήματα προγόνων βαρβάρων· ὑπὸ τὰ βήματα ὑμῶν εἶναι ἔτι ἡ κόνις τῶν ἐνδόξων ἐκείνων ἀνδρῶν. Τιμᾶτε ἑαυτούς· τιμᾶτε τὸ λογικὸν, ἐπιμελεῖσθε τὴν τελειοποίησιν αὐτοῦ, τιμᾶτε τὸ ὄνομα *Ἕλλην*, ἐμμένετε πιστὰ καὶ ἄμεμπτα τέκνα τῆς ἀμωμήτου ἐκκλησίας ἡμῶν, καὶ θέλετε εἶσθαι πάντοτε ἀγαπητοὶ εἰς τὸν Θεὸν, εὐτυχεῖς εἰς ἑαυτοὺς, καὶ ὠφέλιμοι εἰς τὴν κοινὴν πατρίδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν εἰς ἑαυτὸν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὁ ἄνθρωπος σύνθετος ὢν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ εἰς ἑαυτὸν καθήκοντα ἀνάλογα μὲ τὰ δύο ταῦτα οὐσιώδη μέρη τῆς ἀνθρωπίνης αὐτοῦ φύσεως, καὶ πρέπει νὰ ἀγωνίζηται διὰ νὰ προμηθεύῃ καὶ εἰς τὰ δύο τὴν ἀνήκουσαν εὐτυχίαν καὶ βελτίωσιν. Τοῦτο ὅμως πῶς δύναται νὰ κατορθωθῇ, ἂν δὲν γνωρίζῃ αὐτὸς ἑαυτόν; Ἐπειδὴ δὲ ἡ ψυχὴ εἶναι τὸ εὐγενέστερον μέρος, ἀπὸ τῆς γνώσεως αὐτῆς πρέπει ν' ἀρχίσῃ τὴν περὶ ἑαυτοῦ γνῶσιν.

Ἡ ψυχὴ εἶναι ἐν τῷ σώματι τοῦ ἀνθρώπου αἰτία τῶν ζωϊκῶν αὐτοῦ κινήσεων καὶ πηγὴ τοῦ σκέπτεσθαι καὶ κρίνειν· εἶναι οὐσία νοερὰ καὶ ἀθάνατος, ἣν ὁ Θεὸς συνέδεσε μυστηριωδῶς μὲ τὸ σῶμα.

Α'. Λέγομεν *νοερὰν* τὴν ψυχὴν, ἤγουν παντάπασι διάφορον τῆς ὕλης· διότι ἡ ὕλη εἶναι σύνθετος ἐκ μερῶν, καὶ οἴκοθεν δὲν ἐνεργεῖ, ἐὰν δὲν κινηθῇ ὑπ' ἄλλης τινὸς αἰτίας· εἶναι ἀναίσθητος, ἄσκεπτος, ἀσυλλόγιστος. Ἀλλ' ἡ ψυχὴ ἐξ ἐναντίας εἶναι ἁπλῆ, ἀμερὴς, ἀδιαίρετος καὶ ἐξ

ἰδίας φύσεως νοητική, συλλογιστική, καθὼς ἡ ἀναντίῤῥητος συνείδησις τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς βεβαιοῖ ἡμᾶς· ἀναγκαίως λοιπὸν εἶναι καὶ διάφορος τῆς ὕλης, τουτέστιν ἄϋλος. Ἡ νόησις, ἥτις εἶναι δύναμις τῆς ψυχῆς, ὁμολογεῖται ὁμοίως καὶ αὐτὴ ἄϋλος καὶ ἀδιαίρετος, ὡς δύναμις ἀΰλου καὶ ἀδιαιρέτου οὐσίας.

Β'. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος· ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ πρότασις αὕτη εἶναι βάσις καὶ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκείας ἡμῶν, πρέπει νὰ ἐκθέσωμεν ἐνταῦθα τὰς πλέον ἰσχυρὰς ἀποδείξεις τῆς ψυχικῆς ἀθανασίας.

1. Ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ἄϋλος, ἁπλῆ καὶ ἀμερής· δὲν δύναται λοιπὸν νὰ διαιρεθῇ, οὔτε νὰ φθαρῇ, ὡς διαιροῦνται καὶ φθείρονται τὰ ὑλικὰ σώματα.

2. Ἡ ψυχὴ οὖσα ἄϋλος, ἁπλῆ καὶ ἀμερὴς, ἂν ἐφθείρετο, ἡ φθορὰ αὐτῆς ἤθελεν εἶσθαι εἰς τὸ μηδέν· ἀλλὰ νὰ καταντήσῃ εἰς τὸ μηδὲν οὔτ' ἀφ' ἑαυτῆς δύναται, οὔτε ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ποιήματος· διότι οὐδὲν ποίημα ἔχει τὴν δύναμιν οὔτε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος νὰ παράγῃ ὄντα, οὔτε τὰ ὄντα νὰ φέρῃ εἰς τὸ μηδέν· μόνος λοιπὸν ὁ Θεὸς ἠδύνατο νὰ καταστρέψῃ τὴν ψυχὴν εἰς τὸ μηδέν. Ἀλλ' ὅταν ὁ ἄνθρωπος τελευτήσῃ, ὁ Θεὸς δὲν καταστρέφει τὴν ὕλην τοῦ σώματος εἰς τὸ μηδὲν, ἀλλὰ μόνον χωρίζει αὐτὴν ἀπὸ τῆς ψυχῆς, καὶ χωριζομένη ἡ ὕλη, ἄλλο δὲν πάσχει, εἰ μὴ μεταβολὴν σχήματος καὶ τρόπον ὑπάρξεως. Ἂν λοιπὸν ὁ Θεὸς δὲν ἀφανίζῃ τὸ ὑλικὸν σῶμα, τὴν εὐτελῆ ὕλην, πῶς εἶναι ἀκόλουθον νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἀφανίζει τὴν ψυχὴν, ἥτις εἶναι ἀσυγκρίτως τιμιωτέρα τῆς σωματικῆς ταύτης ὕλης; Ἀλλὰ καὶ ἐνῷ ἡ ψυχὴ εἶναι ἡνωμένη μὲ τὸ σῶμα, ἀπὸ μὲν τοῦ σώματος ἀκαταπαύστως ἀφαιροῦνται ὑλικὰ ἄτομα, καὶ ἄλλα νέα προστίθενται· ἡ δὲ ψυχὴ μένει· ἓν εἶδος θανάτου εἶναι ἡ ἀκατάπαυστος αὕτη ἀφαίρεσις καὶ προσθήκη τῶν ὑλικῶν ἀτόμων, ἕωσοῦ παυσαμένης ὅλως ταύτης τῆς ἀφαιρέσεως καὶ προσθήκης, τότε χωρίζεται ἡ ψυχὴ, καὶ δὲν ἔχει πλέον συγκοινωνίαν μὲ τὸν ὑλικὸν τοῦτον κόσμον. Τὸν χωρισμὸν τοῦτον καὶ τὴν παῦσιν ταύτην τῆς συγκοινωνίας λέγομεν θάνατον.

3. Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς συνέχεται ἀναγκαίως μὲ τὴν ὕπαρξιν καὶ μὲ τὰς τελειότητας τοῦ Θεοῦ. Ὂν ἀπείρως ἀγαθὸν, ἀπείρως δίκαιον καὶ πάνσοφον, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἔπλασε τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου, τοιοῦτον, λέγω, εὐγενὲς ποίημα, μόνον διὰ νὰ ζωοποιῇ καὶ νὰ κινῇ ὀλίγα ἔτη ποταπὸν ὄγκον ὠργανισμένης ὕλης, καὶ νὰ καταστήσῃ τὸν λεγόμενον ἄνθρωπον δυστυχέστερον καὶ αὐτῶν τῶν ἀλόγων ζώων; Ἐὰν τῷόντι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ δὲν ἦναι ἀθάνατος, τὰ ἄλογα ζῶα ἀπολαμβάνοντα τὸ παρὸν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀνησυχίας περὶ μέλλοντος, ἤθελον εἶσθαι μυριάκις εὐτυχέστερα παρὰ τὸν λογικὸν ἄνθρωπον· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι ἀσύμφωνον μὲ τὴν σοφίαν καὶ ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ.

4. Ἂν ἡ ψυχὴ ἦτο θνητὴ, ἡ κατάστασις τῶν ἀχρείων καὶ κακῶν ἀνθρώπων ἤθελεν εἶναι ἀσυγκρίτως προτιμοτέρα τῆς τῶν ἐναρέτων. Δὲν γίνεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ οὐδεμία σχεδὸν ἀκριβὴς διάκρισις ἀρετῆς καὶ κακίας· ὡς ἐπιτοπλεῖστον οἱ ἐνάρετοι δὲν λαμβάνουσι τὴν ἀξίαν ἀμοιβὴν, οὔτε οἱ κακοὶ τὴν πρέπουσαν τιμωρίαν. Ἡ πρόνοια φαίνεται τρόπον τινὰ, ὅτι ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ ἀφίνει πολλάκις τοὺς δικαίους νὰ πάσχωσι τὰ αὐτὰ δεινὰ μὲ τοὺς πλέον ἀδίκους. Οἱ ἀκολουθοῦντες τὴν ἀρετὴν, κατατρέχονται πολλάκις καὶ τυραννοῦνται ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν τῆς κακίας. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν δίδεται εἰς τὴν ἀρετὴν οὐδεμία ἀμοιβὴ ἀνάλογος πρὸς τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς, οὔτε εἰς τὴν κακίαν οὐδεμία τιμωρία ἀντάξιος τῆς σκληρότητος καὶ ἀχρειότητος αὐτῆς· καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀβράβευτον τῆς ἀρετῆς, καὶ τὸ ἀτιμώρητον τῆς κακίας, ἀντιβαίνουσιν εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην, συμπεραίνεται ὅτι διὰ τὸν ἄνθρωπον εἶναι ἄλλη ζωή· ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ εἶναι ἀθάνατος, καὶ ὅτι ὁ Θεὸς ἀναβάλλει εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν τὰ βραβεῖα τῶν ἐναρέτων καὶ τὰς τιμωρίας τῶν κακῶν· καὶ ὅτι ὁ κόσμος οὗτος εἶναι παλαίστρα, νὰ εἴπω οὕτω, καὶ δοκιμαστήριον τῶν ψυχῶν. Ταῦτα εἶναι ἀλήθειαι, τὰς ὁποίας οὐδεὶς λογικὸς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, χωρὶς νὰ ἀρνηθῇ τὴν λογικὴν αὐτοῦ φύσιν, καὶ χωρὶς νὰ φανῇ ὑβριστὴς πρὸς τὴν δικαιοσύνην τοῦ Θεοῦ.

5. Ὁ Θεὸς ἀπαγορεύει εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὸ κακὸν, καὶ προστάζει εἰς αὐτοὺς τὸ καλόν· ἐμπνέει εἰς αὐτοὺς τὸ θέλημα αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς χάριτος, καὶ διὰ τοῦ λογικοῦ, καὶ διὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἀλλ' ἐὰν ἡ ψυχὴ δὲν ἦναι ἀθάνατος, εἰς τί ἐχρησίμευον τὰ παραγγέλματα ταῦτα τοῦ ὑπερτάτου Ὄντος, καὶ τὰ σύμφυτα ταῦτα αἰσθήματα τῆς ψυχῆς, ἥτις φύσει ζητεῖ καὶ ποθεῖ πάντοτε τὸ τελειότερον, ἂν δὲν ἦτο οὐδεμία ἀμοιβὴ εἰς τοὺς ποιοῦντας τὸ θέλημα αὐτοῦ, οὔτε τιμωρία εἰς τοὺς παραβάτας τῶν θείων αὐτοῦ νόμων ; Ἐπειδὴ οἱ μὲν κακοὶ εὐτυχοῦσιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐνταῦθα, οἱ δὲ ἐνάρετοι δυστυχοῦσιν, ἐκεῖνοι μὲν ἔμελλον ν' ἀποφύγωσι τὴν τιμωρίαν τῆς κακίας, οὗτοι δὲ νὰ μείνωσιν ἀβράβευτοι. Τοῦτο ὅμως εἶναι παντάπασιν ἀσυμβίβαστον μὲ τὴν ἰδέαν, ἣν ἔχομεν περὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ, ὅτι δὲν δύναται νὰ δώσῃ ἐντολὰς καὶ νόμους, ἔπειτα νὰ ἀδιαφορῇ εἰς τοὺς φυλάττοντας καὶ παραβαίνοντας αὐτούς.

Διὰ νὰ ἐξαλείψωμεν πᾶσαν ἀμφιβολίαν, ἥτις ἤθελε μένει ἔτι εἰς πνεύματα ἀσθενῆ, ἂς ἐξετάσωμεν καὶ τὰς πλέον ἰσχυρὰς ἀντιλογίας τῶν ἀρνουμένων τὴν ψυχικὴν ἀθανασίαν.

1. Προβάλλουσιν, ὅτι ἡ ψυχὴ γεννᾶται, αὔξεται, ἀκμάζει, ἔπειτα ἀδυνατεῖ καὶ συγγηράσκει μὲ τὸ σῶμα· καὶ ὅτι εἶναι τόσον στενὰ συνδεδεμένη μὲ αὐτὸ, ὥστε συμπάσχει, καὶ ὑπόκειται εἰς τὰς αὐτὰς μεταβολάς.

Ἀπόκρισις. Πᾶν ὅ,τι γεννᾶται καὶ αὔξεται, εἶναι ὑλικὸν καὶ σύνθετον ἐκ μερῶν· ἀλλ' ἡ ψυχὴ εἶναι οὐσία ἄϋλος, ἁπλῆ καὶ ἀμερής· λοιπὸν, οὔτε γεννᾶται ὡς τὸ σῶμα, οὔτε αὔξεται, ἀλλὰ ποιεῖται ὑπὸ τοῦ Ποιητοῦ, καὶ παρ' αὐτοῦ ἀμέσως λαμβάνει τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς· ὥςε αἱ φαινόμεναι μεταβολαὶ τῆς ψυχῆς, ὅταν τὸ σῶμα αὔξηται καὶ ἀκμάζῃ, ἢ ὅταν γηράσκῃ καὶ ἀσθενῆ, δὲν ἀκολουθοῦσι τῳόντι, εἰμὴ εἰς τὰ ὄργανα τοῦ σώματος, δι' ὧν ἐκτελοῦνται αἱ ἐνέργειαι τῆς ψυχῆς, ἐνόσῳ εὑρίσκεται συνδεδεμένη μὲ αὐτὸ, ὅθεν καὶ αἱ ἐνέργειαι τῆς συνδεδεμένης ψυχῆς συνταράττονται καὶ συμπάσχουσι.

2. Αἱ ἀῤῥωστίαι τοῦ σώματος φοβίζουσι καὶ ταράττουσι τὴν ψυχὴν εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς.

Ἀπόκρισις. Αἱ ἀνησυχίαι τῆς ψυχῆς, ὅταν ἀῤῥωστῇ τὸ σῶμα, δεικνύουσιν ὅτι φοβεῖται τὸν θάνατον αὐτοῦ διὰ τὴν ἐκ τῆς ἑνώσεως συμπάθειαν· οὐδεὶς ὅμως λογικὸς δύναται νὰ συμπεράνῃ ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ψυχὴ συναποθνήσκει μὲ τὸ σῶμα. Τὸ ἄϋλον δὲν ὑπόκειται εἰς θάνατον, διότι θάνατος εἶναι διάλυσις τῶν μερῶν τῆς ὕλης, τὸ δὲ ἄϋλον εἶναι ἀμερές.

3. Δὲν εἶναι ἴδιον τῆς θείας μεγαλειότητος νὰ φροντίζῃ τί γίνεται ἐν τοῖς ἀνθρώποις, καὶ νὰ ζυγίζῃ τὰς ἀρετὰς καὶ κακίας αὐτῶν.

Ἀπόκρισις. Τὸ ἐναντίον μάλιστα, δὲν εἶναι ἴδιον τῆς θείας μεγαλειότητος νὰ ὑποφέρῃ νὰ καταφρονῆται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων· νὰ ἀφίνῃ τὴν κακίαν ἀτιμώρητον, καὶ τὴν ἀρετὴν ἀβράβευτον. Δὲν εἶναι ἴδιον τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀπείρου αὐτοῦ ἀγαθότητος νὰ βλέπῃ μὲ τὸ αὐτὸ βλέμμα τὸν μεμολυσμένον ὑπὸ τῆς κακίας, καὶ τὸν καθαρὸν καὶ ἡγιασμένον διὰ τῆς ἀρετῆς.

4. Προβάλλουσιν ἔτι οἱ ἐναντίοι, ὡς ἐπιχείρημα κατὰ τῆς ψυχικῆς ἀθανασίας, ὅτι εἶναι εἰς τὸ πᾶν πολλαὶ ἀταξίαι, πολλὰ ἀνωφελῆ πράγματα, καὶ μάλιστα βλαπτικά· ὅθεν τολμῶσι νὰ ἀρνῶνται τὴν θείαν πρόνοιαν, καὶ ἐντεῦθεν τὴν ψυχικὴν ἀθανασίαν.

Ἀπόκρισις. Ἀλλὰ πῶς δύναται ὁ περασμένος νοῦς τοῦ ἀνθρώπου νὰ κρίνῃ ἀποφαντικῶς ἐν ταύτῃ τῇ ἀπείρῳ δημιουργίᾳ, τί εἶναι τῳόντι ὠφέλιμον, καὶ τί βλαπτικόν; τί τέλειον, καὶ τί ἀτελές; τί ὤφειλε νὰ κάμῃ, καὶ τί νὰ μὴ κάμῃ ὁ πάνσοφος καὶ παντοδύναμος Θεός; Πολλὰ φαίνονται εἰς ἡμᾶς ἄτακτα καὶ ἀνωφελῆ, διότι ἀγνοοῦμεν τὸν σκοπὸν καὶ τὰς χρήσεις αὐτῶν, καὶ τὰς πρὸς ἄλληλα σχέσεις αὐτῶν καὶ πρὸς τὸ σύμπαν. Δὲν εἶναι λοιπὸν λογικώτερον, γνωρίζοντες τὸν περιορισμὸν τοῦ πνεύματος ἡμῶν, νὰ μὴ γινώμεθα τολμηροὶ κριταὶ τῶν ἀγνοουμένων φαινομένων ἐν τῇ ἀπεριορίστῳ ταύτῃ δημιουργίᾳ τοῦ πανσόφου Δημιουργοῦ; δὲν εἶναι λογικώτερον νὰ ὁμολογῶμεν ἐξ ὧν γινώσκομεν, τὴν σοφίαν καὶ πρόνοιαν τοῦ Θεοῦ; καὶ νὰ προχωρῶμεν προσεκτικοὶ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων, καθόσον δυνάμεθα, νὰ ἀφίνω-

μεν δὲ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους τὴν ἀνακάλυψιν καὶ ἐξήγησιν τῶν φαινομένων εἰς ἡμᾶς ἀτάκτων καὶ ἀνωφελῶν; ἢ τέλος πάντων, νὰ ὁμολογῶμεν τὴν σοφὴν ἄγνοιαν, τὴν Οὐκ οἶδα; Τί ἤθελεν εἰπεῖ τὴν σήμερον ὁ δέκατος Ἀλφόνσος, βασιλεὺς τῆς Καστιλίας, ὅς τις ἀπέδιδε τὴν ἀταξίαν τοῦ Πτολεμαϊκοῦ συστήματος εἰς αὐτὸ τὸ σύστημα τοῦ Παντός; τί ἤθελεν εἰπεῖ περὶ τῆς τολμηρᾶς αὐτοῦ ἐκείνης κρίσεως, ἂν ἔβλεπε τὴν σήμερον μὲ ποίους ἁπλοῦς νόμους διοικεῖται καὶ ἐξηγεῖται τὸ σύστημα τοῦ Παντός; Ἐκ τούτων λοιπὸν καὶ πολλῶν ἄλλων τοιούτων συμπεραίνεται, ὅτι δὲν δυνάμεθα λογικῶς νὰ ἀποφασίσωμεν, ὅτι εἶναί τι ἐν τῇ φύσει ἄτακτον ἢ ἀνωφελές.

Προκειμένων δύο φρονημάτων ἢ συστημάτων, ἐξ ὧν τὸ μὲν εἶναι σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, τὸ δὲ ἐναντίον, φανερὸν, ὅτι πᾶς λογικὸς ὀφείλει νὰ ἐκλέγῃ τὸ πρῶτον. Ἀλλὰ τὸ δόγμα τῆς ψυχικῆς ἀθανασίας συμφωνεῖ κάλλιστα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον· εἶναι λοιπὸν καὶ προτιμητέον. Ὁ ὀρθὸς τῷόντι λόγος διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι ἄϋλος καὶ ἀμερής· ὅτι εἶναι ἀθάνατος· ὅτι εἶναι ἐναντίον τῆς θείας σοφίας καὶ ἀγαθότητος ἡ εἰς τὸ μηδὲν καταστροφὴ τοῦ εὐγενεστάτου τῶν ποιημάτων αὐτοῦ· ὅτι τέλος πάντων, ἀντίκειται εἰς τὴν θείαν αὐτοῦ δικαιοσύνην ν' ἀφήσῃ τὴν ἀρετὴν ἀβράβευτον καὶ τὴν κακίαν ἀτιμώρητον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τοῦ εἰς ἑαυτὸν πρώτου καθήκοντος τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πρῶτον τῶν εἰς ἑαυτὸν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ φροντίζῃ καὶ νὰ ἐνεργῇ τὰ συντείνοντα εἰς τὴν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν εὐεξίαν αὐτοῦ· ἡ διπλῆ δὲ αὕτη εὐεξία ὑπάρχει εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τοῦ λογικοῦ, ἤγουν, εἰς τὸν φωτισμὸν τοῦ πνεύματος καὶ εἰς τὴν λογικὴν καὶ θεάρεστον πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἔχῃ παιδείαν καὶ ἀρετήν· νὰ ἀποκτᾷ γνώσεις ἀληθεῖς καὶ ὠφελίμους, νὰ στολίζῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ μὲ ἀρετὰς, ὅσων εἶναι δεκτικὴ, καὶ νὰ φεύγῃ πᾶσαν κακίαν καὶ πᾶν ἐλάττωμα· νὰ προμηθεύῃ δὲ εἰς τὸ σῶμα αὐτοῦ τὰς ἀθώας ἀπολαύσεις, καὶ νὰ προφυλάττῃ αὐτὸ ἀπὸ πάντων τῶν κακῶν, ὅσα δύνανται νὰ βλάψωσιν ἢ νὰ φθείρωσιν αὐτό.

Ἐκ τῶν ἀναντιῤῥήτων τούτων ἀρχῶν εὔκολον εἶναι νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ ἀρετὴ δύναται νὰ κάμῃ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀρετὴ εἶναι ἡ σταθερὰ καὶ μετὰ λόγου φύλαξις καὶ ἐκτέλεσις τῶν νόμων, οὓς ὁ Ποιητὴς ἔθετο εἰς τὰ ποιήματα αὐτοῦ, μένει ν' ἀποδείξωμεν, ὅτι ἡ φύλαξις τῶν νόμων τούτων καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον εὐδαίμονα. Εἰς τοῦτο πρέπει νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἤδη ἀποδειχθείσας ἀληθείας· ὅτι δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικὸν ποίημα

Θεοῦ, καὶ ὀφείλει ν' ἀκολουθῇ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ ἦναι εὐδαίμων. Ἀλλὰ ποῖον εἶναι τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ; τί ζητεῖ ὁ Θεὸς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου; Τὴν φύλαξιν βεβαίως τῶν νόμων, οὓς ἐπιβάλλει εἰς αὐτὸν διὰ τοῦ λογικοῦ, καὶ τῶν ἱερῶν Γραφῶν ὡς πρὸς ἡμᾶς τοὺς χριστιανοὺς, καὶ πάντα ἄνθρωπον δεχόμενον τὴν εἰς Θεὸν ἀληθινὴν πίστιν καὶ λατρείαν. Τούτους λοιπὸν ἀκολουθῶν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ἀπολαμβάνῃ πᾶσαν τὴν δυνατὴν αὐτῷ εὐδαιμονίαν. Ὅταν τὸ σῶμα αὐτοῦ φυλάττηται ὑγιὲς, ὅταν ἡ συνείδησις δὲν ἐλέγχῃ αὐτὸν, ὅταν ἐκτελῇ ἀκριβῶς τὰ εἰς Θεὸν καὶ εἰς ἀνθρώπους καθήκοντα αὐτοῦ, τότε βεβαίως εἶναι καὶ εὐδαίμων. Ἀλλὰ τὸ ἀδιάφθορον λογικὸν, σύμφωνον μὲ τὸ θεῖον θέλημα, διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι πρέπει νὰ πιστεύωμεν εἰς ἕνα Θεὸν ποιητὴν τοῦ παντὸς, καὶ νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς αὐτόν· τὸ λογικὸν διδάσκει ἡμᾶς, τί ὀφείλομεν εἰς τοὺς ἄλλους, τί εἰς ἑαυτούς· καταντᾷ λοιπὸν ἡ ἀλήθεια εἰς τοῦτο, ὅτι ἀκολουθοῦντες τὸ λογικὸν καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δυνάμεθα νὰ καταστήσωμεν ἑαυτοὺς καὶ ἠθικῶς καὶ φυσικῶς εὐδαίμονας.

Πρὶν δὲ ἐξετάσωμεν τὰ ἄλλα, ὅσα τὸ λογικὸν διδάσκει ἡμᾶς νὰ κάμνωμεν εἰς ἑαυτοὺς, ἂς θεωρήσωμεν πόσην ἐπιμέλειαν πρέπει νὰ ἔχωμεν αὐτοῦ τούτου τοῦ λογικοῦ. Ἀπαιτεῖ βεβαίως παρ' ἡμῶν ἐπιμέλειαν, ἀπαιτεῖ δ' αὐτὴν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ παιδικῇ ἡλικίᾳ· διότι ἐξ ἀρχῆς ἐρωτᾷ τοὺς λόγους τῶν φαινομένων, ἐξ ἀρχῆς ζητεῖ νὰ μανθάνῃ διὰ τί τοῦτο, καὶ διὰ τί ἐκεῖνο. Ὅ,τι λοιπὸν δύναται νὰ φωτίσῃ ἡμᾶς καὶ νὰ τελειοποιήσῃ κατὰ τὸν νοῦν, δὲν πρέπει νὰ ἀμελῶμεν τοῦτο. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γνῶσις τῆς ἀληθείας εἶναι τελειοποίησις καὶ φῶς τοῦ νοὸς ἡμῶν, αἱ δὲ ἀλήθειαι εἶναι αἱ μὲν ἠθικαὶ, αἱ δὲ φυσικαὶ, κτλ. φανερὸν, ὅτι πρέπει νὰ ἐπιμελώμεθα ὅσαι εἶναι εἰς ἡμᾶς ἀναγκαῖαι, ὁποῖαι αἱ ῥηθεῖσαι· νὰ μετέχωμεν δὲ καὶ τῶν ἄλλων μᾶλλον ἢ ἧττον, διότι ἔχουσιν ἐπιῤῥοὴν εἰς τὴν εὐεξίαν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος, καὶ ἡ εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου, ὅσον εἶναι δυνατὸν εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ, συνίσταται, ὡς εἴπομεν, ἐκ τῆς εὐεξίας τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος· ὥστε καὶ ἐκείνας τὰς ἀληθείας, ὧν ἡ ὠφέλεια φαίνεται, ὅτι δὲν εἶναι ἄλλη, εἰ μὴ νὰ ὀξύνωσι καὶ νὰ λεπτύνωσι τὸν νοῦν, καὶ ταύτας πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ ἀποκτῶμεν, ὅταν καὶ ὅσον δυνάμεθα· διότι ὅσον ὀξύτερον καθιστῶμεν τὸν νοῦν, τόσον προσεκτικώτερα καὶ ἀσφαλέστερα προχωροῦμεν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ καλῶς ζῆν.

Ἂς ἐξετάσωμεν νῦν εἰδικῶς ποῖα εἶναι τὰ εἰς ἑαυτοὺς καθήκοντα ἡμῶν, ἤγουν, ποίας ἀτομικὰς ἢ προσωπικὰς ἀρετὰς ὀφείλει νὰ ἔχῃ ἕκαστος, καθ' ἑαυτὸν θεωρούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Περὶ τῶν προσωπικῶν Ἀρετῶν.

Προσωπικαὶ ἀρεταὶ λέγονται, ὅσαι ἀποβλέπουσι τὴν ἀτομικὴν ὠφέλειαν τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς διαφορὰν τῶν *κοινωνικῶν* λεγομένων, ὧν ἡ ὠφέλεια δὲν περιορίζεται εἰς τὸν πράττοντα, ἀλλ' ἀποβλέπει κυρίως τοὺς ἄλλους.

Εὐσέβεια.

Πρώτη κατὰ τὴν δύναμιν καὶ ἀξίαν ἐκ τῶν ἀρετῶν εἶναι ἡ εἰς Θεὸν εὐσέβεια· διότι πᾶσαι αἱ ἄλλαι μένουσιν ἀσθενεῖς, ἂν δὲν ἔχωσι πρώτιστόν τι ἀντικείμενον, εἰς ὃ ἀναφέρονται καὶ ἐπιστηρίζονται. Τὸ πρώτιστον τοῦτο ἀντικείμενον εἶναι ὁ Θεὸς, καὶ παρὰ τὸν Θεὸν ἄλλο δὲν δύναται νὰ ἦναι· διότι ποίημα δὲν δύναται νὰ ἔχῃ ἄλλο ποίημα ὡς τέλος ἔσχατον τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, ἀλλὰ πάντα ἐξίσου πρέπει νὰ ἀναφέρωνται καὶ νὰ ἀποτελευτῶσιν εἰς ἄλλο ὂν ἀνώτατον πάντων. Ἀναγκαίως λοιπὸν πρέπει νὰ ὑπάρχῃ τι ὂν ἰσχυρότερον καὶ τελειότερον παρὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ παρὰ πᾶν ἄλλο ὂν, ἐπιβλέπον πάσας τὰς πράξεις αὐτοῦ, καὶ δυνάμενον νὰ ἀνταμείβῃ αὐτὸν διὰ τὰς καλὰς, καὶ νὰ τιμωρῇ διὰ τὰς κακάς· ὥστε τὸ ὂν τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἦναι ἄλλο παρὰ τὸν Θεὸν, οὗ τὴν ὕπαρξιν ἀπεδείξαμεν ἀνωτέρω. Εὐσέβεια δὲ εἰς Θεὸν εἶναι νὰ πιστεύωμεν εἰς αὐτὸν, νὰ σεβώμεθα αὐτὸν, νὰ λατρεύωμεν καὶ νὰ ὑποτασσώμεθα εἰς αὐτόν.

Ἡ ἀρετὴ αὕτη εἶναι προσωπικὴ, διότι μόνος ὁ ἐργαζόμενος ἀπολαμβάνει τοὺς καρποὺς αὐτῆς, ἤγουν, τὴν ἀμοιβὴν, ἣν ὁ Θεὸς φυλάττει εἰς τοὺς πιστεύοντας καὶ ὑποτασσομένους εἰς αὐτόν. Ἂν ἡ εὐσέβεια ἔχῃ τινὰ δύναμιν ἐπὶ τοὺς ἄλλους, τοῦτο γίνεται κατὰ παράδειγμα, κυρίως ὅμως ἀποβλέπει αὐτὸν τὸν εὐσεβῆ· διότι δὲν ἐργάζεται αὐτὴν διὰ τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ δι' ἑαυτόν· καὶ ἂν ἄλλοι δὲν ὑπῆρχον, αὐτὸς ἐξίσου ὤφειλε νὰ πιστεύῃ καὶ νὰ εὐσεβῇ εἰς τὸν Θεόν. Εἴπομεν ὅτι ἡ εὐσέβεια εἶναι ἡ πρώτη τῶν ἀρετῶν· διότι συνδέει τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸν Θεὸν, καὶ δύναται νὰ κρατῇ αὐτὸν σταθερὸν εἰς τὴν πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς, δεικνύουσα, ὅτι ἔχει κριτὴν καρδιογνώστην, κύριον ὑπέρτατον, καὶ βραβευτὴν δίκαιον καὶ παντοδύναμον. Ἂς μὴ εἴπῃ τις, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος δύναται νὰ ἐργάζηται τὴν ἀρετὴν αὐτὴν δι' ἑαυτὴν, μόνον διότι εὑρίσκει αὐτὴν ἀξιέραστον, ὠφέλιμον καὶ σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Χωρὶς τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας αἱ ποιότητες αὗται τῆς ἀρετῆς δὲν ἔχουσι πάντοτε καὶ εἰς πάντας βεβαίαν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν· ὅθεν καὶ οἱ ἀληθεῖς φιλόσοφοι, οἵτινες ἐβάθυναν καὶ ἠρεύνησαν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, συμφώνως ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἡ εἰς Θεὸν πί-

στις εἶναι ἡ βάσις πασῶν τῶν ἀρετῶν, καὶ ὅτι χωρὶς τῆς βάσεως ταύτης, ἀσφαλὴς οἰκοδομὴ ἀρετῶν δὲν δύναται νὰ σταθῇ. Ὅς τις τῳόντι πιστεύει εἰς Θεὸν, γνώστην καὶ φανερῶν καὶ ἀφανῶν, βραβευτὴν τῆς ἀρετῆς καὶ τιμωρὸν τῆς κακίας, οὗτος δὲν τολμᾷ νὰ παραβῇ ποτε τοὺς νόμους αὐτοῦ, οὔτε κατ' ἰδίαν, οὔτε δημοσίᾳ, πεπεισμένος ὅτι δὲν δύναται ν' ἀποφύγῃ τὴν τιμωρίαν τῆς φοβερᾶς καὶ δικαίας αὐτοῦ ὀργῆς.

Ἡ εὐσέβεια λαμβάνει τρεῖς ἄλλας ἀρετὰς, ἤγουν, τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα καὶ τὴν ἀγάπην, αἵτινες λέγονται καὶ Θεολογικαὶ, ὡς ἀντικείμενα θεολογικῆς θεωρίας· ἀνήκουσιν ὅμως καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν, διότι καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος πείθει καὶ προστάζει ἡμᾶς νὰ πιστεύωμεν εἰς ἕνα Θεὸν ποιητὴν τοῦ παντὸς, νὰ ἐλπίζωμεν εἰς αὐτὸν ὡς προνοητὴν, καὶ νὰ ἀγαπῶμεν αὐτὸν ὡς εὐεργέτην, καὶ ὡς τὸ μόνον τέλειον καὶ ὑπέρτατον ἀγαθον.

Ὅτι πρέπει νὰ φροντίζωμεν περὶ τῆς συντηρήσεως τοῦ σώματος ἡμῶν.

Ἀφοῦ εἴδομεν, ὅτι ἡ εἰς Θεὸν εὐσέβεια εἶναι ἡ πρώτη τῶν ἀρετῶν, πρέπει ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν εἰδικώτερον, ποῖα εἶναι τὰ ἄλλα εἰς ἑαυτὸν καθήκοντα, ἤτοι αἱ προσωπικαὶ ἀρεταὶ, ἃς ἐκπληρῶν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ ζῇ εὐδαιμόνως. Τὰ καθήκοντα ταῦτα εἶναι ἡ ἐπιμέλεια τῆς συντηρήσεως τοῦ σώματος ἡμῶν, καὶ ἡ τελειοποίησις τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν ἡμῶν δυνάμεων· ἡ μετριότης καὶ ἐγκράτεια τῶν παθῶν, ἡ ἀταραξία τῆς ψυχῆς, ἡ σταθερότης, ἡ γενναιότης, ἡ ἀνδρία, ἡ φρόνησις. Περὶ ἑκάστου τούτων θέλομεν ὁμιλήσει ἰδιαιτέρως, καὶ πρῶτον περὶ τῆς ἐπιμελείας τοῦ σώματος διότι εἶναι τὸ κατοικητήριον ἐνταῦτῷ καὶ ὄργανον τῆς ψυχῆς.

Ἐπιμέλεια τοῦ σώματος.

Τὸ ἀνθρώπινον τοῦτο σῶμα εἶναι ὄντως πλάσμα πανσόφων καὶ παντοδυνάμων χειρῶν. Ὄργανα ἐσωτερικὰ, ἅτινα ἐνεργοῦντα ἡσύχως καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς θελήσεως ἡμῶν, ἐκπληροῦσιν οὓς ὁ Πλάστης ἔθετο νόμους εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτῶν. Πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ ψυχῇ δύναμίς τις ἐνεργητικὴ καὶ ἐμψυχωτικὴ τοῦ σώματος, ἐνεργοῦσα κατ' ἀνάγκην ὡρισμένων ὑπὸ Θεοῦ νόμων. Ἀλλ' ὅπως ἂν ἔχῃ, δὲν ἦτο χρεία τῳόντι, οὐδὲ συνέφερε, νὰ ἐπιστατῇ ἡ ψυχὴ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦτο σύστημα τῆς ζωῆς κατὰ βούλησιν, καὶ νὰ ἐμποδίζηται ματαίως ἀπ' ἄλλων ἐνασχολήσεων πλέον ἀξίων τῆς λογικῆς καὶ θείας μεγαλοπρεπείας αὐτῆς. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦτο σύστημα εἶναι πλῆρες, ὡς πρὸς τὸν

σκοπὸν τοῦ Πλάστου, τέλειον καὶ ἀσφαλὲς εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ, καὶ δὲν ὑπόκειται, εἰ μὴ εἰς τὴν ἐπιῤῥοὴν τῶν ἐξωτερικῶν σωμάτων, ὡς μέρος τῆς δημιουργίας τοῦ παντός. Πρὸς τούτοις ἔδωκεν ὁ Θεὸς εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐξωτερικὸν ἄλλο σύστημα ὀργάνων, διὰ νὰ φυλάττωσι τὸ ἐσωτερικὸν, ἀκολουθοῦντα τῆς ψυχῆς τὰ βουλεύματα· ὅθεν ἀμέσως ὑπόκεινται εἰς τὴν βούλησιν αὐτῆς, κινοῦνται, ὡς ἐκείνη προστάττει, γίνονται ἑρμηνεῖς τῶν διαθέσεων αὐτῆς, μηνυταὶ τῶν ἔξω συμβαινόντων, ὅπλα κατὰ τῶν ἐναντίων, φύλακες ἐν τοῖς κινδύνοις, ὄργανα τροφῆς, καὶ πολύτιμα μέσα τῆς τελειοποιήσεως τῶν λογικῶν δυνάμεων. Παρατήρησον τὰς θαυμαστὰς ἐνεργείας ἑνὸς μόνου τῶν ἐξωτερικῶν τούτων, ὀργάνων, καὶ θαυμάζων, ὦ ἄνθρωπε, τὸν Πλάστην σου, συλλογίζου τρέμων, πόσην ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν πρέπει νὰ ἔχῃς εἰς τὴν φύλαξιν τῆς ὑπάρξεώς σου, καὶ εἰς τὴν γύμνασιν καὶ ὀρθὴν χρῆσιν τῶν σωματικῶν σου δυνάμεων· παρατήρησον, λέγω, τὰς ἐνεργείας τοῦ σμικροτάτου τούτου ὀργάνου τῆς γλώσσης σου. Ἐναρθρόνουσα τὴν φωνὴν μὲ διαφόρους κινήσεις πρὸς παράστασιν τῶν αἰσθημάτων καὶ ἰδεῶν, κάμνει τοὺς ἄλλους νὰ καταλαμβάνωσι τὰς χρείας σου, τὰς διαθέσεις καὶ τὰ νοήματα τῆς ψυχῆς σου. Κινεῖς τὸ σμικρότατον τοῦτο ὄργανον, καὶ διαθέτεις κατὰ μυρίους τρόπους τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα τῶν ἄλλων· κάμνεις αὐτοὺς νὰ χαίρωνται, νὰ λυπῶνται, νὰ κλαίωσι, νὰ ἡδύνωνται, νὰ ἐνθουσιάζωνται, νὰ ἐπιχειρίζωνται ταῦτα, ν' ἀπέχωσιν ἐκείνων. Συλλογίσου τὸν Δημοσθένην διὰ μόνης τῆς γλώσσης αὐτοῦ ἀνατρέποντα τὰς βουλὰς τοῦ πλέον δυνατοῦ καὶ πολεμικοῦ ἐχθροῦ τῆς Ἑλλάδος, διὰ μόνων τῶν ὅπλων τοῦ λόγου ἀντέχοντα τοσαῦτα ἔτη ἐναντίον εἰς μυριάδας πολεμίων· τὸν Κικέρωνα, σώζοντα διὰ τῆς γλώσσης τοὺς ἀδίκως κινδυνεύοντας, ὑπερασπίζοντα τὴν πατρίδα κατὰ τῶν φιλοδόξων ἐπιβούλων αὐτῆς, συστέλλοντα καὶ χαλινοῦντα διὰ μόνου τοῦ λόγου τοὺς δυνάστας τῶν ἐθνῶν. Παράδοξοι τῷόντι ἐνέργειαι ἑνὸς σμικροτάτου ὀργάνου! Ἀνεξιχνίαστοι σχέσεις τῆς ψυχῆς μὲ τὴν γλῶσσαν, καὶ τῆς γλώσσης μὲ τὰς ψυχὰς καὶ καρδίας τῶν ἀκουόντων! Δικαίως λοιπὸν λέγομεν, ὅτι μετὰ τὴν εἰς Θεὸν εὐσέβειαν τὸ μεγαλήτερον χρέος ἡμῶν εἶναι νὰ φυλάττωμεν τὴν ὕπαρξιν ἡμῶν, νὰ γυμνάζωμεν ὠφελίμως τοιαῦτα ὄργανα, καὶ νὰ μεταχειριζώμεθα αὐτὰ ἀξίως καὶ τῆς μεγαλειότητος τοῦ Ποιητοῦ, καὶ τῆς εὐγενείας τῆς ἐνοικούσης ἐν ἡμῖν λογικῆς καὶ ἀθανάτου ψυχῆς. Ἄνευ τῆς πρεπούσης γυμνάσεως αὐτοῦ, πῶς δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν αὐτὸ ἐπιτήδειον καὶ ἕτοιμον ὄργανον εἰς τὰ βουλεύματα τῆς ψυχῆς; Διὰ τοῦτο ὁ Ἱπποκράτης ἐφρόνει καλῶς, ὅτι ἔπρεπε πάντες οἱ ἄνθρωποι, εἰ δυνατὸν, νὰ ἠξεύρωσι τὴν ἰατρικήν. *Ἡ μάθησις αὕτη*, λέγει, *εἶναι τιμία καὶ ὠφέλιμος διὰ τὴν συντήρησιν καὶ καλὴν διαγωγὴν τῆς ζωῆς· στοχάζομαι αὐτὴν ἀδελφὴν καὶ σύντροφον τῆς φιλοσοφίας. Ἡ φιλοσοφία εἶναι*

ὁ ἰατρὸς τῆς ψυχῆς, ἧς αἱ δυνάμεις τόσον καλήτερα ἐνεργοῦσιν, ὅσον τὸ σῶμα ὑγιαίνει. Ὅταν δ' ἐξ ἐναντίας πάσχῃ τὸ σῶμα, ὁ νοῦς ἐμποδίζεται τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ, καὶ καθίσταται ἀνεπιτήδειος εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν δεόντων. Ἂν περιορίσωμεν τὸ σῶμα εἰς τὸ τρώγειν καὶ πίνειν, εἶναι εὐκαταφρόνητον βάρος ὕλης, ὑλικῶς αὐξανόμενον καὶ ἐλαττούμενον, ἑωσοῦ διαλυθῇ εἰς πλέον εὐκαταφρόνητα ἄτομα, καὶ γίνῃ ἄφαντον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἀχανοῦς πελάγους τῆς φύσεως. Δὲν εἶναι ὅμως τοῦτο ἀνθρωπίνη ζωή· δὲν ἐδημιουργήθη ἡ ἔμψυχος αὕτη μηχανὴ διὰ τοιαῦτα τέλη. Γῆ, θάλασσα καὶ οὐρανὸς ὑπετάχθησαν εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτῆς· μεγαλουργίαι φυσικαὶ, τεχνηταὶ καὶ ἠθικαὶ εἶναι τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς. Ἐξ ἴσου λοιπὸν ἀσυγχώρητον ἁμάρτημα καὶ φοβερὰ ἀλογία εἶναι ἡ ὑλικὴ προσκόλλησις, καὶ ἡ ἀμέλεια καὶ καταφρόνησις τῆς σωματικῆς εὐεξίας ἡμῶν. Πόσοι ἄνθρωποι διὰ τὴν ἀμέλειαν καὶ κατάχρησιν τῆς ὑγείας αὐτῶν ἀποθνήσκουσι παρὰ καιρὸν, ἐνῷ ἠδύναντο νὰ ὠφελήσωσι τὴν πατρίδα, νὰ φωτίσωσι τοὺς ὁμογενεῖς καὶ νὰ ζήσωσι μακρὰν καὶ εὐδαίμονα ζωὴν, ἐκπληροῦντες τοὺς θείους σκοποὺς δι' οὓς ἐπλάσθησαν.

Ἡ φροντὶς, ἣν ὀφείλομεν εἰς τὴν φυσικὴν ὕπαρξιν ἡμῶν, θεωρεῖται ἐν τῇ διαίτῃ τῆς ζωῆς, καὶ ἐν τῇ μετριότητι τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν.

Ἡ ὑγεία τοῦ ἀνθρώπου συνίσταται ἐν τῇ ἰσοῤῥοπίᾳ τῶν ζωτικῶν ὑγρῶν, καὶ προπάντων, ἐν τῇ δυνάμει τοῦ στομάχου καὶ τῇ εὐκινησίᾳ καὶ καθαριότητι τοῦ αἵματος· ταῦτα δὲ κρέμανται ἐκ τῆς ἁπλότητος τῆς τροφῆς καὶ τῆς μετρίας γυμνάσεως. Ἀνάγκη λοιπὸν, ὅς τις θέλει τὴν ὑγείαν αὐτοῦ, νὰ διάγῃ ζωὴν ἁπλῆν καὶ τακτικὴν, νὰ τρώγῃ καὶ νὰ πίνῃ οὐχὶ κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῆς φαντασίας, ἀλλὰ κατὰ τὰς χρείας τῆς φύσεως, νὰ κάμνῃ γύμνασιν μετρίαν, νὰ πνέῃ ἀέρα καθαρὸν, καὶ νὰ φεύγῃ ὅσον δύναται τὰς ἀφορμὰς τῆς λύπης καὶ τῆς μελαγχολίας. Ταῦτα εἶναι γενικὰ δι' ἕκαστον ἄνθρωπον ὁποιουδήποτε ἐπαγγέλματος. Ὅσοι δὲ μάλιστα καταγίνονται εἰς τὴν σπουδὴν, εἰς τούτους εἶναι χρεία μεγαλητέρας προσοχῆς καὶ ἀκριβείας εἰς τὴν δίαιταν.

Ὁ νοῦς περιλαμβάνει εἰς τὰς ἐργασίας αὐτοῦ τὴν συνδρομὴν τῶν σωματικῶν δυνάμεων· τούτων ὅμως ἡ συνδρομὴ εἶναι ἀναγκαία καὶ εἰς τὰς χρείας τοῦ σώματος, οἷον, τὴν πέψιν, τὴν κίνησιν. Ἂν λοιπὸν θέλωμεν νὰ γίνωνται οἱ πνευματικοὶ ἀγῶνες μὲ καλὴν πρόοδον καὶ ὠφέλειαν, δὲν πρέπει νὰ καταχρώμεθα τὰς σωματικὰς δυνάμεις. Κατάχρησις βλαπτικωτάτη εἰς τὸν νοῦν εἶναι μάλιστα αἱ νυκτογραφίαι, ἡ πολυφαγία καὶ αἱ μετὰ τὸ γεῦμα ἀμέσως γινόμεναι μελέται.

Ἡ μετριότης τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ παθῶν θεωρεῖται εἰς τὸ νὰ μὴ ἀφίνωμεν αὐτὰ ἀχαλίνωτα, ἀλλὰ νὰ οἰκονομῶμεν καὶ νὰ κανονίζωμεν φρονίμως. Τὰ πάθη εἶναι αἱ φυσικαὶ κλίσεις καὶ ὀρέξεις, ὡς καὶ ἄλλοτε εἴπομεν· ἀλλ' ἐπειδὴ ἄνθρωπος ζῶν ἔχει ἀναγκαίως καὶ ὀρέξεις,

διότι αὗται εἶναι τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα τῆς αἰσθητικῆς καὶ ζωϊκῆς δυνάμεως, πᾶς ἄνθρωπος λοιπὸν ἔχει ἀναγκαίως καὶ πάθη· λέγοντες δὲ πάθη, δὲν ἐννοοῦμεν κατὰ τὴν κοινὴν κατάχρησιν τῆς λέξεως κακίας, οὐδὲ πάλιν ἀρετὰς, ἀλλ' ἁπλῶς ὀρέξεις φυσικὰς καὶ ἐπιθυμίας, αἵτινες, ὡς ἤθελον διαθέσει τὴν ψυχὴν καὶ τὴν καρδίαν, ἔτι δὲ κατὰ τοὺς τρόπους τῆς ἐκπληρώσεως αὐτῶν καὶ τὰ ἀποτελέσματα, λέγονται καὶ εἶναι *ἀρεταὶ ἢ κακίαι*. Μετριότης λοιπὸν καὶ κανονισμὸς εἶναι νὰ ἐλαττόνωμεν τὴν ὁρμὴν τῶν ὀρέξεων τούτων, ὅταν ἦναι ὑπερβολικαὶ, ἢ διαμένωσι πλειότερον καιρὸν παρ' ὅσον ἀπαιτεῖ τὸ πρᾶγμα, εἰς ὃ ἀποτείνονται· καὶ πάλιν νὰ διεγείρωμεν αὐτὰς φρονίμως, ὅταν ἦναι καθ' ὑπερβολὴν ἀδύνατοι, διὰ νὰ ἐπιτύχωμεν τοῦ προκειμένου ἀγαθοῦ σκοποῦ. Ἐν ἑνὶ λόγῳ, νὰ κυβερνῶμεν καὶ νὰ διευθύνωμεν ἑκάστην τῶν ὀρέξεων ἡμῶν μὲ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε οὐ μόνον νὰ μὴ βλάπτῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ συντρέχῃ εἰς τὴν εὐδαιμονίαν ἡμῶν, καὶ εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων. Ὅτι ἡ δύναμις αὕτη τῆς ψυχῆς ἡ κυβερνῶσα τὰς πράξεις εἶναι ἀναγκαία εἰς τὴν εὐδαιμονίαν ἡμῶν, ἕκαστος ἔχει τὴν ἀπόδειξιν ἐν ἑαυτῷ· διότι αἰσθάνεται, ὅτι μία τις ἐπιθυμία ἢ ἀποστροφὴ καθ' ὑπερβολὴν ἢ ἀδύνατος ἢ βιαία, διεγείρει πόλεμον ἐσωτερικὸν μεταξὺ τῆς θελήσεως καὶ τῆς συνειδήσεως· ὅθεν καταστρέφεται ἡ τάξις, ἡ ἁρμονία καὶ ἡ ἡσυχία, ἣν πρέπει νὰ ἔχωσι πρὸς ἀλλήλας διὰ τὴν εὐεξίαν τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν, καὶ τότε αἱ ἐπιθυμίαι μετατρέπονται εἰς πάθη βλαπτικά. Παραδείγματος χάριν, ἡ ὑπέρμετρος φιλοζωΐα καθίσταται ἀνήσυχος δειλία· αἱ ὑπέρμετροι ἀπολαύσεις τῶν ὀρέξεων, χαυνότης καὶ τρυφή· ἡ ἄμετρος ἐπιθυμία τοῦ πλούτου ἢ τῶν ἀναγκαίων μέσων τῆς ζωῆς, πλεονεξία καὶ φιλαργυρία· ὁ ἔρως τῆς ὑπολήψεως καὶ τοῦ προβιβασμοῦ, φιλοδοξία, ὑπερηφανία καὶ φιλαρχία· ἡ ὄρεξις τῆς ἀναπαύσεως, ἀργία καὶ ὀκνηρία. Ἔργον λοιπὸν τῆς φρονήσεως εἶναι νὰ κρατῶμεν πάσας τὰς ἐπιθυμίας ἐντὸς τῶν ὁρίων τῶν περιγραφομένων ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως, καὶ οὕτω σεβόμενοι τὸν Θεὸν καὶ προφυλάττοντες ἑαυτοὺς, νὰ μένωμεν πάντοτε σταθεροὶ εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ μὴ ὑπερβαίνειν τὰ ὅρια ταῦτα. Ἐξετάζοντες τὴν ὑπόθεσιν ταύτην μὲ τρόπον παραδειγματικώτερον, λέγομεν·

Ὅτι ἡ ἀγάπη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑγείας καταντᾷ δυστυχὴς καὶ ἀνδραπώδης δειλία, ὅταν δὲν μετριάζωμεν αὐτήν.

Ἂς ὑποθέσωμεν τινὰ ἔξω τοῦ μέτρου φιλόζωον. Οὗτος λατρεύει τὴν ζωὴν, ὡς δυνάμενος διὰ τῆς λατρείας ταύτης νὰ μὴ ἀποθάνῃ ποτὲ, ἢ νὰ παρατείνῃ αὐτήν. Φοβερώτερον ἄλλο δὲν εἶναι εἰς αὐτὸν παρὰ τὴν ἀῤῥωστίαν καὶ τὸν θάνατον· φαντάζεται μυρίους τρόπους διὰ νὰ ἀποφύγῃ αὐτά· εἶναι ὅλος προσεκτικὸς καὶ εἰς τὴν πλέον παραμικρὰν τα-

ραχὴν τῆς σωματικῆς αὐτοῦ συστάσεως· ἐπαγρυπνεῖ μὲ πρόβλεψιν γελοιώδη εἰς ὅ,τι δύναται νὰ προξενήσῃ βλάβην τινὰ ἐγγύθεν ἢ μακρόθεν εἰς τὴν ὑγείαν αὐτοῦ. Ἀκούει τὸν θάνατον τοῦ φίλου; ἡ ὄψις αὐτοῦ ὠχριᾷ ὡς νεκροῦ. Βλέπει τὸν νεκρικὸν κράββατον; παραλύονται αἱ δυνάμεις αὐτοῦ, καὶ φαίνεται ἡμιθανής.

Ζωὴ λοιπὸν πάντοτε εἰς φόβους καὶ ὑποψίας, εἶναι ποτὲ ζωὴ εὐδαίμων; Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον ὁ ὑπερφιλόζωος ἀφανίζει τὸν καθ᾽ αὑτὸ σκοπὸν τοῦ ζῆν· αὕτη ἡ ὑπερβολικὴ προσκόλλησις εἰς τὴν ζωὴν, οὗτος ὁ ἄλογος φόβος τοῦ θανάτου, βασανίζει αὐτὸν ἀκαταπαύστως, συντέμνει τὰς ἡμέρας αὐτοῦ, καὶ φέρει αὐτὸν παρὰ καιρὸν εἰς ἐκεῖνο, ὃ φοβεῖται καὶ τρέμει παραλόγως. Πάντοτε νομίζει ἑαυτὸν ἐν κινδύνῳ, καὶ ἂν τῳόντι πέσῃ εἴς τινα, κινδυνεύει νὰ ἀπολεσθῇ εὐκολώτερα παρὰ πάντα ἄλλον· διότι ὁ ἄμετρος φόβος ἀφαιρεῖ ἀπ᾽ αὐτοῦ τὴν ἀνδρίαν καὶ τὴν ἑτοιμότητα τοῦ πνεύματος, ἅπερ ἐν τοῖς κινδύνοις εἶναι ἀναγκαῖα πρὸς ἀπαλλαγήν.

Εἰς ποίους δὲ ἐξευτελισμοὺς καὶ ἀτοπήματα δὲν ῥίπτει αὐτὸν προσέτι ἡ ὑπερφιλοζωΐα; αὕτη εἶναι εἰς αὐτὸν τιμὴ, φιλία, συγγένεια καὶ πατρίς· διὰ νὰ φυλάξῃ τὸ ἄκρον τοῦτο ἀγαθὸν αὐτοῦ, τὴν ζωὴν καὶ τὴν ὑγείαν, φεύγει τὸ νὰ ἦναι περιποιητικὸς, εὐεργετικὸς καὶ συμπαθής· ἀδιαφορεῖ περὶ πάντων· ἄλλο δὲν βλέπει ἐν τῷ κόσμῳ παρὰ ἑαυτόν· περὶ ἄλλου δὲν φροντίζει, εἰμὴ περὶ τῆς ὑγείας αὐτοῦ. Πῶς τῳόντι δύναται ἡ συμπάθεια νὰ εὕρῃ τόπον ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, ἐνῷ ἡ ὑπερφιλαυτία κατακρατεῖ αὐτὴν ὁλόκληρον; Πῶς δύναται νὰ ἔχῃ αἴσθημα ἀγαθοποιΐας ὁ φοβούμενος καὶ ὑποπτευόμενος τὰ πάντα; Γενοῦ μόνον ἐγγυητὴς τῆς ζωῆς αὐτοῦ, καὶ δὲν ταράττεται οὐδὲ ἐὰν ἴδῃ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ φθειρομένην, τοὺς φίλους πάσχοντας, καὶ τὴν πατρίδα κινδυνεύουσαν. Εἰπὲ πρὸς αὐτὸν ἐξ ἐναντίας, ὅτι ἡ ζωὴ αὐτοῦ εἶναι ἐν κινδύνῳ· δὲν εἶνει ἀτιμία, ὅρκος, προδοσία, οὐδὲ ἄλλη τις κακία, ἣν δὲν εἶναι ἕτοιμος νὰ πράξῃ.

Ἡ φιλοζωΐα ἐκτραπεῖσα εἰς τοσαύτην ὑπερβολὴν, εἶναι τῳόντι πάθος αἰσχρὸν, καὶ κακία βλαπτικωτάτη εἰς τὴν εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ὅς τις κυριεύεται ὑπὸ τοιούτου πάθους, στερεῖται τῆς ἀναπαύσεως καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος αὐτοῦ· βλάπτει μάλιστα τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ὕπαρξιν, φερόμενος αὐτὸς ἀφ᾽ ἑαυτοῦ εἰς κίνδυνον. Τὸ πάθος τοῦτο πνίγει τὰ εὐγενῆ αἰσθήματα τῆς φιλανθρωπίας, ἀφαιρεῖ πᾶσαν εὐθυμίαν, καὶ ἀποχωρίζει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τῆς φύσεως καὶ ἀπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ.

Ἂς παραβάλωμεν ἤδη μὲ τὸν ὑπερφιλόζωον ἄλλον τινὰ, ὅς τις μετριάζει καὶ κανονίζει τὴν φυσικὴν ἀγάπην τῆς ζωῆς αὐτοῦ.

Οὗτος φύσει ἀγαπᾷ τὴν ζωὴν, καὶ θεωρεῖ αὐτὴν ὡς δῶρον δοθὲν εἰς αὐτὸν παρὰ Θεοῦ, διὰ νὰ ἀπολαμβάνῃ αὐτὸ λογικῶς, καὶ νὰ μεταχει-

ρίζηται ὠφελίμως· φοβεῖται τὴν ἀκράτειαν τῶν παθῶν, ὡς πολέμιον τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὑγείας αὐτοῦ· καταγίνεται εἰς ἐνασχολήσεις ὠφελίμους, καὶ οὕτω δίδει μεγαλήτερον τόνον εἰς τὰς δυνάμεις αὐτοῦ· φυλάττων ἀτάραχον τὴν ψυχὴν, ἀπολαμβάνει γαλήνην σωτήριον καὶ εἰς τὸ σῶμα καὶ εἰς τὸ πνεῦμα· δὲν ἐπικαλεῖται τὸν θάνατον, ἀλλ' οὐδὲ πάλιν φρίττει, ὅταν βλέπῃ αὐτὸν ἐρχόμενον· σύνοιδεν, ὅτι διάγει τιμίως τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ὅταν κάμνῃ χρῆσιν αὐτῆς σύμφωνον μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ προθυμία καὶ ὁ ζῆλος αὐτοῦ εἰς τὸ ἀγαθοποιεῖν ἀνταμείβουσιν αὐτὸν μὲ τὴν γλυκυτάτην εὐχαρίστησιν τῆς συνειδήσεως. Δὲν φοβεῖται τὰ δεινὰ, ἀλλ' οὐδὲ τὸν κίνδυνον τῆς ζωῆς, ὅτε πρόκειται σκοπὸς καλὸς, πράξεις τίμιαι καὶ ὠφέλιμοι εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀγῶνες ὑπὲρ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, ὑπὲρ τῶν φίλων, ὑπὲρ τῆς πατρίδος, ἔτι καὶ ὑπὲρ τῶν μεταγενεστέρων.

Ἐπαγρυπνῶν εἰς τὴν συντήρησιν αὐτοῦ ἄνευ ὀχληρᾶς καὶ δουλοπρεποῦς ἀνησυχίας, δὲν στερεῖται ποτὲ τῆς ἀναγκαίας ἑτοιμότητος τοῦ πνεύματος εἰς τὸ κρίνειν καὶ ἀποφασίζειν τὸ πρακτέον ἐν καιρῷ κινδύνου. Ἡ πεποίθησις, ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἐπαγρυπνεῖ εἰς τὴν συντήρησιν ἡμῶν, κάμνει αὐτὸν νὰ μὴ φρίττῃ τὸν θάνατον, ὡς ἄλλοι πολλοὶ, ἀλλὰ νὰ ἀπολαμβάνῃ τὰ ἀθῶα ἀγαθὰ τῆς ζωῆς μετὰ χαρᾶς τοσοῦτον μεγαλητέρας, ὅσον ἐξεύρει, ὅτι ἡ διαφύλαξις αὐτῆς δὲν κρέμαται ἐκ μόνων τῶν φροντίδων αὐτοῦ. Εὑρίσκεται ἐν περιστάσεσιν, ἐν αἷς ἡ πατρὶς ἢ ἡ πίστις ἀπαιτοῦσι καὶ αὐτὴν τὴν ζωὴν αὐτοῦ; ἂν καὶ αἰσθάνηται τί μέλλει νὰ θυσιάσῃ, εἶναι ὅμως ἀρκετὸς νὰ νικήσῃ τὴν φυσικὴν ἀγάπην τῆς ζωῆς, καὶ νὰ ὑπακούσῃ εἰς ὃ ὑπαγορεύει εἰς αὐτὸν ἡ συνείδησις, καὶ τὸ ἱερὸν χρέος τοῦ σέβεσθαι τὰ προστάγματα τοῦ Θεοῦ, τὴν φωνὴν τῆς πατρίδος, καὶ προτιμᾷν τὴν κοινὴν σωτηρίαν παρὰ τὴν ἑαυτοῦ.

Φροντὶς τῶν ὑπαρχόντων.

Ὁ ἄνθρωπος συνιστάμενος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος, ὑπόκειται εἰς φυσικὰς χρείας, ἃς ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ διὰ τιμίων κόπων, ἂν θέλῃ τὴν ἐλευθερίαν, καὶ τὴν τιμίαν συντήρησιν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ. Τοιαῦται χρεῖαι εἶναι ἡ τροφὴ, τὰ ἐνδύματα, ἡ κατοικία· καὶ δι' αὐτὰ ἔτι τὰ ἁπλῶς χρήσιμα εἰς τὴν ζωὴν ἀπαιτοῦνται ἀνάλογοι φροντίδες καὶ κόποι. Ἡ Πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ ἐκχέει εἰς τὴν γῆν πολλὰ ἀγαθὰ διὰ νὰ τρέφωνται οἱ κάτοικοι αὐτῆς· ταῦτα ὅμως ἀπαιτοῦσι τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ κάμῃ αὐτὰ χρήσιμα εἰς τὰς χρείας αὐτοῦ. Ὁ νόμος οὗτος εἶναι γενικὸς διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἀπὸ τοῦ ποιμένος μέχρι τοῦ ἰσχυροτέρου μονάρχου. Ἕκαστος πολίτης χρεωστεῖ εἰς ἑαυτὸν πόρον ζωῆς τίμιον, καθ' ὃν ἔχει βαθμὸν ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Διὰ διαφόρων μέσων δύναται ἕκαστος νὰ ἀποκτήσῃ ὑπάρχοντα, ἢ νὰ πο-

ρίζηται τὰ πρὸς τὸ ζῆν· ἀλλὰ πρέπει νὰ ἦναι τὰ μέσα συγκεχωρημένα καὶ πρέποντα εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, νόμιμα καὶ τίμια. Ὅταν τωόντι ἀποκτῶμεν αὐτὰ δι' ὠφελίμων εἰς τὴν κοινωνίαν κόπων, ἢ δι' ἀξιεπαίνων καὶ κοινωφελῶν προτερημάτων, τότε δὲν ἔχομεν ἐπιπλήξεις συνειδήσεως, οὔτε ἐλέγχους καὶ ὀνειδισμοὺς παρὰ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ μὲν εὐτυχοῦσι διὰ τῶν τεχνῶν· οἱ δὲ διὰ τῶν ἐπιστημῶν· οἱ δὲ διὰ πολιτικῶν ἐπαγγελμάτων, καὶ ἄλλοι διὰ τοῦ ἐμπορίου. Πάντα ταῦτα καὶ ἄλλα διάφορα ὠφέλιμα εἰς τὴν κοινωνίαν, εἶναι τίμια· ἕν τι λοιπὸν ἐκ τούτων πρέπει νὰ ἔχωμεν, καὶ ποτὲ νὰ μὴ διάγωμεν τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐν ἀπραξίᾳ, καὶ νὰ ζητῶμεν ν' ἀπολαμβάνωμεν τοὺς καρποὺς τῶν ξένων κόπων, κατασηπόμενοι αὐτοὶ ἐν τῇ ὀκνηρίᾳ. Τοῦτο εἶναι αὐτόχρημα ἀδικία πρὸς τοὺς ἄλλους, κατάχρησις αἰσχρὰ, καὶ ὅμως κοινὴ εἰς πολλοὺς, οἵτινες αὐτοὶ μὲν μὴ αἰσθανόμενοι τὰ καθήκοντα αὐτῶν, ἢ μὴ θέλοντες νὰ ἐκπληρῶσιν αὐτὰ, ὑπὸ δὲ τῆς κυβερνήσεως μὴ ἀναγκαζόμενοι, καταντῶσι τέλος πάντων νὰ γίνωνται ἀπαταιῶνες, κλέπται, λῃσταὶ καὶ στασιασταὶ κατὰ τῆς κοινῆς ἡσυχίας. Εὑρίσκονται καί τινες οἵτινες, κακῶς φρονοῦντες ὅτι ἡ πλουσία κληρονομία, ἣν παρέλαβον, εἶναι δι' αὐτοὺς λόγος ἰσχυρὸς εἰς τὸ ν' ἀδιαφορῶσι περὶ τῶν συμφερόντων τῆς κοινωνίας, παραδίδονται εἰς τὴν ἀπραξίαν καὶ εἰς τὰς ἡδονάς. Προέρχεται δὲ τοῦτο ἐξ ἀμαθείας ἢ διαφθορᾶς· διότι, ἂν ἦσαν πλέον πεφωτισμένοι τὸν νοῦν καὶ ὀλιγώτερον διεφθαρμένοι τὴν καρδίαν, ἤθελον αἰσθανθῇ τὴν ἀταξίαν τῆς διαγωγῆς αὐτῶν, καὶ πόσον εἶναι αἰσχρὸν καὶ ἄδικον νὰ μὴ συλλογίζωνται ὅτι εἶναι ἄνδρες καὶ πολῖται.

Ὁ θεοσεβὴς λοιπὸν καὶ νουνεχὴς μεταχειρίζεται τὸν καιρὸν αὐτοῦ ὠφελίμως καὶ εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους· ἀγωνίζεται ν' ἀποκτᾷ τιμίως τὰ ἀναγκαῖα εἰς ἑαυτὸν καὶ εἰς τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ· φροντίζει νὰ αὐξήσῃ τιμίως καὶ νὰ φυλάξῃ τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ. Ὅ,τι ἔχει, θεωρεῖ αὐτὸ ὡς παρὰ Θεοῦ ἐμπιστευμένον εἰς τὴν οἰκονομίαν αὐτοῦ· ὅθεν εἶναι βοηθητικὸς πρὸς τοὺς ἄλλους· καὶ ὅταν κάμῃ χάριν εἴς τινα, δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐπιστροφὴν τῆς χάριτος. Ὁ κόπος εἶναι ἡ ἡδονὴ αὐτοῦ, καὶ διὰ τούτου ἀποκτᾷ τὰ βοηθητικὰ μέσα καὶ τῆς ἑαυτοῦ ὑπάρξεως καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ὠφελείας. Αἰσθάνεται καλῶς ὅτι ἀγωνιζόμενος ὑπὲρ τῶν ἄλλων, συντρέχει καὶ εἰς τὸ ἴδιον ἑαυτοῦ συμφέρον. Παρατηρεῖ ὅτι καὶ ἂν ἔχῃ τὰ μεγαλήτερα πλούτη, ὑπόκειται ὡς ἄνθρωπος εἰς τὰ δεινὰ τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, εἰς ἀῤῥωστίας, εἰς δυστυχίας, εἰς συκοφαντίας, εἰς ἐπιβουλὰς τῶν ἀχρείων, εἰς καταδρομὰς τῶν ἐχθρῶν. Καὶ πῶς τωόντι ἤθελε φαντασθῇ ποτε, ὅτι τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν ἡ ἀπόκτησις περιλαμβάνει πᾶσαν τὴν εὐδαιμονίαν; Αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ δὲν εἶναι βέβαιος, ἂν μέλλωσι τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ νὰ σώζωνται μέχρι τέλους τῆς ζωῆς, ἢ ἐπὶ πολλὰ ἔτη, ἢ ἕως αὔριον. Διὰ

τοῦτο μεταχειρίζεται καὶ οἰκονομίαν καὶ πᾶσαν εὔλογον προφύλαξιν, διὰ νὰ μὴ ἐλέγξῃ ποτὲ αὐτὸς ἑαυτὸν ὡς αἴτιον τῆς δυστυχίας αὐτοῦ. Οὕτω συμβουλευόμενος προσεκτικῶς τὸν ὀρθὸν λόγον εἰς τὴν χρῆσιν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ, ἀφίνει εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν ὅσα δύνανται νὰ λανθάνωσι τὸν περιωρισμένον ἀνθρώπινον νοῦν.

Φοβεῖται τὴν πτωχείαν, ἣν ἤθελε προξενήσει αὐτὸς εἰς ἑαυτόν· ὁπλίζεται δὲ μὲ ὑπομονὴν καὶ ἀνδρίαν, διὰ νὰ ὑποφέρῃ γενναίως ἐκείνην, εἰς ἣν ἤθελε περιπέσει χωρὶς νὰ ἦναι αὐτὸς ὁ αἴτιος. Θεωρῶν τὰ ὑπάρχοντα ὡς ὄργανα ἀναγκαῖα εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν αὐτοῦ χρειῶν, δὲν ἀφίνει ταῦτα νὰ γίνωνται εἰς αὐτὸν πηγὴ δυστυχίας· δὲν πίπτει εἰς τὴν ἀνοησίαν τοῦ τιμᾶν αὐτὰ περισσότερον, παρ' ὅσον εἶναι ἄξια· μένει ἀτάραχος, ὅταν δὲν δύνηται ν' ἀποκτήσῃ αὐτὰ μὲ τρόπους δικαίους· καταφρονεῖ αὐτὰ, διὰ νὰ μὴ προδώσῃ τὰ ἀνεκτίμητα ἀγαθὰ τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας, τὴν συνείδησιν, λέγω, τὴν ἀταραξίαν τῆς ψυχῆς, καὶ τὴν θείαν γλυκύτητα τῶν φιλανθρώπων καὶ ἐλευθέρων αἰσθημάτων. Ἡ διάθεσις αὕτη τοῦ πνεύματος εἶναι εἰς τὸν ἄνθρωπον χρέος ἐνταυτῷ καὶ ἀρετὴ, καὶ μέσον εὐδαιμονίας. Μεγάλην μὲν δύναμιν ἔχουσι τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ εἰς τὴν ἀνάπαυσιν ἡμῶν· γλυκύτερον εἶναι ἀναμφιβόλως νὰ ἔχωμεν μετὰ τῆς ἀρετῆς καὶ εὐπορίαν τῶν ἀναγκαίων τῆς ζωῆς· νὰ ἤμεθα ἐλεύθεροι ἐλαττωμάτων φυσικῶν, παθῶν σωματικῶν καὶ ἐνδείας· ἀλλὰ ζῶμεν ἐν τῷ κόσμῳ, ὅπου οὐδὲν τέλειον, οὐδὲν νόμιμον, ἀλλὰ τὰ πάντα ὑπόκεινται εἰς μεταβολάς. Δὲν εἶναι πάντοτε εἰς τὴν δύναμιν ἡμῶν νὰ ἀποκτῶμεν τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ, οὐδὲ νὰ ἔχωμεν αὐτὰ βέβαια μετὰ τὴν ἀπόκτησιν. Ἡ φρόνησις λοιπὸν, ἥτις κάμνει ἡμᾶς νὰ ὑποφέρωμεν γενναίως τὴν ἔλλειψιν ἢ ἀποβολὴν τούτων, καὶ ἔχοντες, νὰ μεταχειριζώμεθα αὐτὰ μετρίως, εἶναι τῳόντι μεγάλη ἀρετὴ καὶ εὐτυχία εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Τιμή.

Δὲν εἶναι οὐδεὶς ὅς τις δὲν ἐπιθυμεῖ νὰ τιμᾶται. Ὅταν ἡ ἐπιθυμία τῆς τιμῆς κανονίζηται ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, εἶναι ἰσχυρότατον κέντρον πρὸς τὴν ἀρετὴν, καὶ σωτήριος χαλινὸς εἰς τὰ ὁρμητικὰ πάθη. Μετρεῖται δὲ ἡ τιμὴ κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν ἀρετὴν ἑκάστου ἐπαγγέλματος, κατὰ τὴν ὠφέλειαν τὴν γινομένην δι' αὐτοῦ εἰς τοὺς ἄλλους, καὶ κατὰ τὴν ἠθικὴν ἡμῶν διαγωγήν. Ὁ πολεμικὸς τιμᾶται κατὰ τὴν ἀνδρίαν αὐτοῦ, πίστιν καὶ εὐπείθειαν. Ὁ δικαστὴς κατὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ ἀδιαφθορίαν. Ὁ ἔμπορος κατὰ τὴν εἰς τὰ συναλλάγματα πίστιν· καὶ οὕτω περὶ τῶν ἄλλων. Πᾶς ἄνθρωπος λοιπὸν ὀφείλει εἰς ἑαυτὸν νὰ ἀποκτήσῃ τιμὴν, καὶ νὰ φυλάττῃ αὐτὴν ὡς πολύτιμον κειμήλιον, ἂν θέλῃ νὰ περιπατῇ μὲ βῆμα ἐλεύθερον, καὶ νὰ μὴ ἐ-

ρυθριᾷ αἰσχυνόμενος ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων. Ὅς τις καταφρονεῖ τὴν τιμὴν, οὗτος οὐ μόνον στερεῖται τῆς εὐγενοῦς εὐχαριστήσεως νὰ βλέπῃ ἑαυτὸν τιμώμενον καὶ ἀγαπώμενον, ἀλλὰ καὶ μεγάλης ζημίας πρόξενος γίνεται εἰς ἑαυτόν. Τίς θέλει νὰ ἔχῃ συναλλάγματα μὲ ἔμπορον δόλιον καὶ παραβάτην τῶν λόγων αὐτοῦ; Τίς σέβεται δικαστὴν ἄδικον; Τίς ἐν ἑνὶ λόγῳ τιμᾷ ἄνθρωπον διεφθαρμένον; Διὰ νὰ καταλάβωμεν ἔτι μᾶλλον τὴν ἀξίαν τῆς τιμῆς, ἂς παρατηρήσωμεν ὅτι οὐδὲ οἱ βασιλεῖς αὐτοὶ δὲν δύνανται οὔτε νὰ δώσωσιν αὐτὴν εἰς τινὰ, οὔτε ν' ἀφαιρέσωσι· διότι εἶναι φυσικὸν βραβεῖον τῶν ἀρετῶν τοῦ ἀνθρώπου, φυσικὸν νόμισμα τῆς ἀξίας αὐτοῦ, ἀλλ' οὐχὶ δῶρον τῆς θελήσεως τοῦ διδόντος, ἀναξίου ὄντος τοῦ λαμβάνοντος. Ὁ ἀνάξιος, καὶ ἂν τιμηθῇ μὲ παράσημα ἐπιφανῆ, ἡ τιμὴ ἐκείνη εἶναι ψευδὴς, εἶναι κίβδηλον νόμισμα. Ἡ ἀληθὴς λοιπὸν τιμὴ κρέμαται ἐξ ἡμῶν αὐτῶν, ἐκ τῆς σταθερᾶς ἐκπληρώσεως τῶν καθηκόντων ἡμῶν. Τότε τῳόντι, καὶ ἂν πάντες οἱ ἄλλοι (τὸ ὁποῖον εἶναι ἀδύνατον), ἢ ἐκ φθόνου, ἢ ἐξ ἀναισθησίας, δέν σε τιμῶσι, σὺ ὅμως εὑρίσκεις τὴν τιμὴν αὐτὸς ἐν σεαυτῷ, συλλογιζόμενος, ὅτι ἐκπληροῖς τὰ καθήκοντά σου, καὶ μὴ ἀκούων ἐν τῇ συνειδήσει σου μηδένα πικρὸν ἔλεγχον.

Μετριοφροσύνη.

Ἡ ὑπερηφανία ἐπιβουλεύεται πάντοτε τὴν ἀπόκτησιν τῆς τιμῆς. Εἰς τοιοῦτον ἐπικίνδυνον ἐχθρὸν πρέπει νὰ ἀντιτάττωμεν τὴν μετριοφροσύνην. Ἄνευ τῆς ἀρετῆς ταύτης ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ τιμὴ καθαρὰ, καὶ ἀληθινὴ ἡσυχία πνεύματος, καὶ ἂν ἠθέλομεν ἔχει πάντα τ' ἄλλα προτερήματα. Βάσις δὲ τῆς μετριοφροσύνης εἶναι τὸ **ΓΝΩΘΙ ΣΑΥΤΟΝ**, ἡ ἀκολάκευτος γνῶσις ἡμῶν αὐτῶν, ἡ ἀληθινὴ ἐκτίμησις τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα πάντων ἡ βαθεῖα ἔννοια τοῦ Θεοῦ, ὅς τις εἶναι ἡ πηγὴ παντὸς ἀγαθοῦ καὶ πάσης τελειότητος. Ἡ ὑπερηφανία καταφρονεῖ τὴν μετριοφροσύνην, θέλει ὅμως νὰ βλέπῃ αὐτὴν εἰς τοὺς ἄλλους. Ὅσην ἀρέσκειαν καὶ ἂν εὑρίσκῃ ὁ ὑπερήφανος εἰς τὸ ἑαυτοῦ ἐλάττωμα, δὲν ὑποφέρει νὰ βλέπῃ αὐτὸ εἰς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ ζητεῖ εἰς αὐτοὺς τὴν μετριότητα καὶ ταπείνωσιν· ὅπερ δεικνύει ἔτι μᾶλλον τὴν ἀξίαν τῆς ἀρετῆς ταύτης· διότι καὶ αὐτὸς ὁ πολέμιος αὐτῆς ζητεῖ, καὶ χαίρει βλέπων αὐτὴν εἰς τοὺς ἄλλους. Ἀλλὰ τί εἶναι ἡ τόσον ἀξιαγάπητος αὕτη ἀρετή; εἶναι τάχα τὸ αἴσθημα τῆς ἀδυναμίας ἡμῶν; ἡ κρίσις ἡ ταπεινωτικὴ τῆς ἀξίας καὶ τῶν προτερημάτων ἡμῶν; ἡ εἰλικρινὴς ἐκτίμησις τῶν εἰς τοὺς ἄλλους παρατηρουμένων; Ἂν δὲν ἔχῃ ἄλλο τι ὑψηλότερον παρὰ ταῦτα, δὲν εἶναι ἔτι ἡ ψυχὴ, νὰ εἴπω οὕτω, τῆς ἀγαθῆς καρδίας, ἀλλ' ἴσως ἀποτέλεσμα δουλοφροσύνης ἢ ἀκρισίας, μεταμεμορφωμένη ὑπερηφανία. Δύναταί τις νὰ αἰσθανθῇ ὅτι ἔχει ὀλί-

γην ἀξίαν, διότι εἶναι ἀμελὴς, καὶ ὅμως δὲν ἀγωνίζεται ν' ἀποκτήσῃ τιμήν· τοῦτο δὲν εἶναι μετριοφροσύνη, ἀλλ' ἐξευτελισμὸς καὶ δουλικὸν αἴσθημα. Δύναται ὁμοίως νὰ κρίνῃ τὰ προτερήματα αὐτοῦ μὲ τρόπον ταπεινωτικὸν, τὰ δὲ τῶν ἄλλων ἐπαινετικῶς, πλὴν οὐχὶ ἐκ μετριοφροσύνης, ἀλλ' ἐξ ἀπάτης, μὴ διακρίνων καλῶς μήτε τὰ ἑαυτοῦ, μήτε τὰ ἐκείνων. Δύναται νὰ κρίνῃ ὀρθῶς καὶ τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ καὶ τὰ ἐλαττώματα, νὰ μὴ ζητῇ εἰς ἑαυτὸν μηδεμίαν τιμὴν, καὶ ὅμως νὰ ἐγκαυχᾶται ἐσωτερικῶς εἰς τὰ προτερήματα αὐτοῦ, χωρὶς νὰ ἐπιμελῆται τὴν διόρθωσιν τῶν ἐλαττωμάτων. Δύναται νὰ κάμῃ δικαίαν σύγκρισιν ἑαυτοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους, νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ ὁμολογήσῃ κατὰ τί ὑπερέχουσιν αὐτοῦ, ν' ἀποδίδῃ εἰς αὐτοὺς τιμὴν καὶ σέβας, καὶ ὅμως νὰ κυριεύηται ὑπ' ἀλαζονίας διά τι προτέρημα αὐτοῦ, ὅπερ στοχάζεται ὅτι ἰσοῤῥοπεῖ πρὸς τὰ τῶν ἄλλων, ἢ εὐχαρίστως νὰ ὑποχωρῇ εἰς αὐτοὺς ὑψηλότερον βαθμὸν ἀξίας, ἐνῷ δὲν φρονεῖ τὴν ἑαυτοῦ κατωτέραν διὰ περιστάσεις ἰδιαιτέρας. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, ὁμολογεῖ τις περὶ ἄλλου ὅτι ἔχει βαθύνοιαν, πλὴν δὲν ἔχει, λέγει, ἐκείνην τὴν ζωηρότητα τοῦ πνεύματος, καθ' ἣν αὐτὸς νομίζει ὅτι ὑπερτερεῖ. Τί λοιπὸν εἶναι ἡ μετριοφροσύνη, καὶ τίς ὁ μετριόφρων ἄνθρωπος; Εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις θεωρεῖ τὰ προτερήματα αὐτοῦ, εἴτε μικρὰ εἴτε μεγάλα, ὡς χαρίσματα Θεοῦ δεδομένα εἰς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ ἢ εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ· καὶ ὡς τοιαῦτα μεταχειρίζεται αὐτὰ καὶ τελειοποιεῖ ἄνευ ὑπερηφανίας, σπουδάζων ἐνταυτῷ νὰ γνωρίσῃ τὰς ἀτελείας καὶ τὰ ἐλαττώματα αὐτοῦ, διὰ νὰ διορθώσῃ ταῦτα.

Οὕτω θεωρουμένη ἡ μετριοφροσύνη, εἶναι ἀρεστὴ εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ εἰς τὸν Θεόν· ἐμψυχόνει ἡμᾶς πάντοτε μὲ τὸν ζῆλον τοῦ μὴ ἀμελεῖν μηδὲν πρὸς βελτίωσιν ἡμῶν· ἐμπνέει εἰς ἡμᾶς συμπάθειαν, ὑπομονὴν καὶ συγκατάβασιν εἰς τὰς ἀτελείας τῶν ἄλλων· κάμνει χρῆσιν τῶν προτερημάτων τόσον πλέον ἐπαινετὴν καὶ ὠφέλιμον, ὅσον γνωρίζει τὸν Θεὸν πρώτην πηγὴν καὶ αἰτίαν αὐτῶν. Ὡς τοιαῦτα θεωρῶν ὁ μετριόφρων καὶ τὰ τῶν ἄλλων προτερήματα, σέβεται ταῦτα καὶ τιμᾷ. *Τί ἤθελον εἶσθαι*, λέγει καθ' ἑαυτὸν ὁ ἀληθὴς μετριόφρων, *τί ἤθελον εἶσθαι, ἂν μοι ἔλειπεν ἡ φυσικὴ ἱκανότης; τί ἤθελον εἶσθαι, ἂν μοι ἔλειπεν ἡ ἀνατροφὴ, τὰ καλὰ παραδείγματα, αἱ καλαὶ περιστάσεις, οἱ φίλοι, οἱ διδάσκαλοι, ἡ πατρὶς καὶ τόσα ἄλλα μέσα καὶ περιστάσεις, ἅτινα δὲν ἦσαν βεβαίως ἔργον οὔτε τῆς θελήσεως, οὔτε τῆς δυνάμεώς μου; Πόθεν συνέτρεξαν ταῦτα εἰς ἐμὲ οὕτως εὐτυχῶς; Εἰς ποῖον εἶμαι χρεώστης διὰ τὴν φιλοπονίαν; Τίς ἐνέβαλε καὶ διετήρησεν ἐν ἐμοὶ σταθερὰν θέλησιν εἰς τὴν ζήτησιν τοῦ καλοῦ, καὶ ἱκανότητα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτοῦ; Πόθεν εἰς ἐμὲ ταῦτα πάντα;* Οὕτω συλλογιζόμενος ὁ ἔχων ἀληθινὴν καὶ γενναίαν μετριοφρο-

σύνην, οὐδέποτε οὔτε ἐκτρέπεται εἰς ὑπερηφανίαν, οὔτε ἐξευτελίζει ἑαυτόν.

Ἡ μετριοφροσύνη δὲν χωρίζεται ἀπὸ τῆς εἰς Θεὸν πεποιθήσεως, καὶ ἀπὸ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀγάπης· διὰ τοῦτο εἶναι πάντοτε συντροφευμένη μὲ σεμνὴν χαρὰν καὶ βαθεῖαν σύννοιαν. Ἂν κάμνῃ ἡμᾶς νὰ ἐρυθριῶμεν, βλέποντες τὰς ἰδίας ἡμῶν ἀτελείας καὶ τὰ προτερήματα, καθ' ἃ οἱ ἄλλοι ὑπερτεροῦσιν ἡμᾶς, τὴν σύγχυσιν ταύτην καταπραΰνει ἡ καθαριότης τῆς ἀγαθῆς ἡμῶν συνειδήσεως. Ἡ αὐτὴ μετριοφροσύνη, ἥτις κάμνει ἡμᾶς νὰ αἰσθανώμεθα τὴν μικρὰν ἡμῶν ἀξίαν, ἡ αὐτὴ διδάσκει ἡμᾶς νὰ μακαρίζωμεν ἑαυτοὺς καὶ νὰ δοξάζωμεν τὸν Θεὸν, ὅτι ἔχομέν τινα ἀξίαν. Δὲν ἐμποδίζει ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ νὰ παρατηρῶμεν τί καλὸν ἔχομεν, ἀλλὰ πολεμεῖ τὴν ἀνόητον φιλαυτίαν. Ὅσον ἐνθυμίζει ἡμᾶς τί εἴμεθα, καὶ τί λείπει εἰς ἡμᾶς, τόσῳ μᾶλλον παρακινούμεθα νὰ διορθόνωμεν τὰς ἀτελείας ἡμῶν. Ταπεινοῦσα ἡμᾶς, ὑψόνει τῳόντι, ἐνῷ ἡ ὑπερηφανία μὲ ψευδῆ ὕψωσιν ταπεινοῖ ἀληθῶς τὸν ὑπερήφανον. Δεικνύουσα τὸν Θεὸν πηγὴν παντὸς ἀγαθοῦ, ἀνακαλύπτει εἰς ἡμᾶς τὴν ἀχρειότητα τοῦ φθόνου, ὅς τις δὲν εὐχαριστεῖται εἰς ἣν ὁ Θεὸς ἔκαμε διανομὴν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Ἐν ἑνὶ λόγῳ, ἡ μετριοφροσύνη εἶναι μία ἐκ τῶν πλέον ἀξιεράστων καὶ ἀναγκαίων εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀρετῶν.

Ἀταραξία.

Ἐὰν πάντα τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν ἔπρεπε νὰ ταράττωσιν ἡμᾶς, καὶ νὰ ῥίπτωσιν εἰς ἀνησυχίαν, ἡ ψυχὴ ἡμῶν ἤθελε βασανίζεσθαι ἀκαταπαύστως, καὶ ἡ εὔθραυστος αὕτη μηχανὴ τοῦ σώματος δὲν ἤθελε δυνηθῇ νὰ ἀντέχῃ πολὺν χρόνον εἰς τόσας ἀλλεπαλλήλους προσβολὰς τῶν περιστάσεων· τὸ στάδιον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἤθελε τελειόνει δυστυχῶς, καὶ παρὰ τοὺς ὡρισμένους ὅρους τῆς φύσεως. Ὁ φρόνιμος λοιπὸν, καὶ σοφὸς, καὶ θεοσεβὴς, πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ μὲ βλέμμα γενικὸν τὴν σκηνὴν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς· νὰ προβλέπῃ τί ἐνδέχεται νὰ συμβῇ, καὶ νὰ μὴ ταράττηται εἰς τὰ συμβαίνοντα. Ἡ διάθεσις αὕτη λέγεται ἀταραξία, ἣν ὁ ἔχων δὲν συμμεταβάλλεται μὲ τὴν ἄστατον τύχην, ἀλλὰ φυλάττει πάντοτε τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα. Δὲν εἶναι τῳόντι ἄλλο δυστυχέστερον παρὰ τὸν ἄστατον καὶ εὐμετάβλητον ἄνθρωπον· κλίνει ὡς κάλαμος ὅπου πνέῃ ὁ ἄνεμος τῆς τύχης· λαλεῖ καὶ πράττει σήμερον οὕτω, καὶ αὔριον ἄλλως πως· δὲν ἔχει οὐδεμίαν στάσιν οὔτε τὸ πνεῦμα οὔτε ἡ καρδία αὐτοῦ. Ἔλλειψιν γενναίου φρονήματος καὶ ὀρθῶν γνώσεων καὶ σκέψεων πάσχουσιν ἀναμφιβόλως τὰ τοιαῦτα ἄστατα πνεύματα, ἅτινα ἐπιπολάζουσιν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν, καὶ ταράττουσιν αὐτὴν πολλάκις μὲ τὰς ἀτάκτους αὐ-

των κινήσεις. Ἐκ τούτων ψευδεῖς ὑποθέσεις. Ἐκ τούτων προδοσίαι καὶ διαβολαί. Ἐκ τούτων ἀπάται, κολακεῖαι, δολιότητες καὶ ἐπιβουλαί. Δὲν ἐξεύρει τις πῶς νὰ φερθῇ πρὸς ἀνθρώπους τοιούτου πολυμόρφου εἴδους. Τὸ παραμικρότερον συμβεβηκὸς μεταβάλλει αὐτούς· ἡ πλέον ἐλαφρὰ δυστυχία ἐκπλήττει· ἡ παραμικροτέρα ἐναντιότης ἐκθορυβεῖ, καὶ δὲν συλλογίζονται τὴν ἀστασίαν τῶν ἐπιγείων πραγμάτων. Ἀλλ' ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος καὶ σοφὸς πολὺ διαφέρει τῶν τοιούτων· γνωρίζει τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἀληθινὴν ἀξίαν τῶν πραγμάτων, καὶ ἐξεύρει νὰ μεταχειρίζηται αὐτὰ πρεπόντως, φυλάττων τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀδούλωτον. Δὲν ἐκπλήττεται εἰς τὰ συμβαίνοντα, διότι προβλέπει αὐτά· εἰς πάντα εἶναι ἕτοιμος. Θεωρεῖ τὰ ἀποτελέσματα εἰς τὰς αἰτίας αὐτῶν. Ἄλλο δὲν φοβεῖται, εἰ μὴ τὴν κακίαν, ὡς ἀντίθετον, ὡς μόνην ἀληθινὴν καὶ φρικώδη τῳόντι συμφορὰν εἰς λογικὸν ἄνθρωπον. Ἐξεύρων καλῶς τὰ ἑαυτοῦ καθήκοντα, ἐκτελεῖ αὐτὰ εὐχαρίστως· εἶναι πιστὸς καὶ ἀσφαλὴς εἰς τὰ συναλλάγματα αὐτοῦ, εἰλικρινὴς φίλος, τίμιος πρὸς πάντας, καὶ σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον ἐν ὅλῃ τῇ διαγωγῇ αὐτοῦ. Ὅστις ἔχει ἀληθινὴν ἰδέαν ἀρετῆς, δύναται νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τοὺς εἰλικρινεῖς σκοπούς, καὶ εἰς τὰ πλέον μυστικὰ αὐτοῦ φρονήματα· ὅ,τι εἶναι σήμερον, εἶναι καὶ αὔριον, καὶ μετὰ τὴν αὔριον, καὶ πάντοτε. Ἐξέρχεται καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ μετὰ τῆς αὐτῆς ἱλαρότητος. Τὰ εἰς τοὺς ἄλλους φαινόμενα παράδοξα, εἰς αὐτὸν δὲν προξενοῦσιν οὐδεμίαν ἔκπληξιν, διότι ἐξεύρει τὰς αἰτίας αὐτῶν. Αἰσθητικὸς εἰς τὰς δυστυχίας τῶν ἄλλων, ἀντὶ νὰ χύνῃ μάταια ἢ ὑποκριτικὰ δάκρυα, μεταχειρίζεται τὰ δυνατὰ μέσα καὶ τὰς συμβουλὰς τοῦ ὀρθοῦ λόγου, διὰ νὰ παρηγορῇ τοὺς δυστυχεῖς.

Σταθερότης.

Σταθερότης λέγεται τὸ νὰ ὑποφέρωμεν γενναίως τὰ δεινά, τοὺς πόνους καὶ τὰς θλίψεις. Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν ἀρετὴν ταύτην μὲ τὴν προειρημένην συγγενῆ αὐτῆς. Ἐκείνη θεωρεῖται εἰς τὴν τάξιν καὶ τὸ ἀμετάβλητον τῆς διαγωγῆς καὶ τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρος· ἡ δὲ σταθερότης, εἰς περιστάσεις δεινὰς καὶ ἀπροσδοκήτους, εἰς ἀποφάσεις στερεὰς καὶ ἀκλονήτους. Δὲν εἶναι βάρβαρος καταφρόνησις τῆς ζωῆς, οὐδὲ πεῖσμα ἀνόητον, ἀλλὰ φρόνημα ἀδιάσειστον, καὶ ἀνυπέρβλητος ἀπόφασις εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν ἠθικῶν καθηκόντων, ὑπὲρ ὧν ὁ σταθερὸς ἄνθρωπος εἶναι ἕτοιμος νὰ ὑποφέρῃ πᾶν δεινὸν μᾶλλον, παρὰ νὰ παραβῇ αὐτά. Ἡ σταθερότης εἶναι μήτηρ τῶν ἡρώων εἰς ἕκαστον εἶδος. Ἡρωϊσμὸν ὅμως ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα τὸν ἀποβλέποντα εἰς τὴν ἀρετήν· διότι τὸ μεγαλεῖον τῆς αἰτίας συνιστᾷ τὴν εὐγένειαν τῶν πράξεων. Οὕτω λοιπὸν ὁ ἡρωϊσμὸς τοῦ Σωκράτους, ὅς τις ἔγεινε θῦμα ὑπὲρ τῆς

ἀρετῆς καὶ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος, φαίνεται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀπειράκις ἐνδοξότερος παρὰ τὸν τοῦ Καίσαρος καὶ Ἀλεξάνδρου, οἵτινες ἐζήτουν τὴν δόξαν καταστρέφοντες πόλεις, καὶ ἔθνη καταδουλοῦντες. Ἡ σταθερότης εἶναι ἡ βάσις καὶ τοῦ κυρίως ἐναρέτου ἀνθρώπου· διότι ἡ ἀρετὴ δὲν δύναται νὰ βασταχθῇ ἄνευ σταθερᾶς ἕξεως τοῦ πράττειν τὸ καλὸν καὶ φεύγειν τὴν κακίαν. Ὁ Ἀντίπατρος, ἄρχων τῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ ἐνίκησε τὸν Ἄγιν, βασιλέα τῆς Σπάρτης, ἐζήτει παρὰ τῶν Λακεδαιμονίων πεντήκοντα νέους, διὰ νὰ φυλάττωνται ὅμηροι ἐν τῇ Μακεδονίᾳ. Ὁ Ἐτεοκλῆς, εἷς τῶν Ἐφόρων, ἀνὴρ σταθερὸς, *δὲν δυνάμεθα, εἶπεν, ὦ Ἀντίπατρε, νὰ παραδώσωμεν εἰς σὲ νέους στερουμένους ἔτι ἀνατροφῆς πατριωτικῆς. Οὗτοι εἶναι νέα φυτὰ, ἃ πρέπει νὰ φυτοκομηθῶσι καλῶς ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν. Ἂν μετακομισθῶσιν ἄλλοθι, ἐνδέχεται νὰ μὴ ὠφεληθῶσιν, ἐνδέχεται νὰ λάβωσι ξένα ἤθη, καὶ νὰ κατασταθῶσι πολῖται κακοί.* Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἀντίπατρος ἐπέμενε μεταχειριζόμενος καὶ ἀπειλὰς, *αἱ ἀπειλαί σου*, ἀπεκρίθη ὁ Ἐτεοκλῆς, *εἶναι καλαὶ νὰ φοβίσωσι παιδάρια μὴ ἔχοντα καρδίαν καὶ βραχίονας, οὐχὶ ἄνδρας ἔχοντας ἀμφότερα.*

Μεγαλοψυχία.

Ἡ μεγαλοψυχία εἶναι ὕψωσις αἰσθημάτων ὑπεράνω τῆς κοινῆς καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων· φεύγουσα τὴν μικροπρέπειαν, ζητεῖ τὸ μέγα εἰς πάσας τὰς ἀρετάς· ὅθεν ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει αὐτὴν στολισμὸν τῶν ἀρετῶν, διότι καθιστᾷ αὐτὰς μεγαλοπρεπεστέρας (1). Ὁμοιάζει καὶ αὕτη πολὺ τὴν σταθερότητα· διαφέρει δὲ, καθ' ὅτι ἐκείνη μὲν θεωρεῖται εἰς ἐπιχειρήσεις καὶ περιστάσεις μεγάλας, αἵτινες ἀπαιτοῦσι διὰ τοῦτο καὶ τόνον ψυχῆς ἰσχυρότερον· ἡ δὲ μεγαλοψυχία εἶναι συνηθεστέρα, καὶ εὑρίσκει ἐνασχόλησιν εἰς πλειοτέρας περιστάσεις. Ἡ ἀρετὴ αὕτη δὲν ἀφίνει τὸν ἄνθρωπον νὰ πράττῃ ἢ νὰ λέγῃ μικροπρεπῆ καὶ ἀνάξια. Ὁ μεγαλόψυχος ἔχει τι θεῖον ὕψος· εἶναι αἰσθητικώτερος τῆς ὄντως ἀληθινῆς τιμῆς· δὲν ἐκπλήττεται εἰς τοὺς κινδύνους· δὲν δίδει ποτὲ ἀκρόασιν εἰς τὰς κολακείας τῆς φιλαυτίας· δὲν ταπεινοῦται εἰς τὰς καταδρομὰς τῆς τύχης, ἀλλ' οὐδὲ μεταχειρίζεται ποτὲ τὴν συνδρομὴν αὐτῆς εἰς ταπεινὰ πράγματα. Εἶναι πρόθυμος νὰ εὐεργετῇ· αἰσχύνεται νὰ εὐεργετῆται· ἀντευεργετεῖ δὲ μεγαλήτερα. Φυλάττει πρὸς μὲν τοὺς μεγάλους χαρακτῆρα σεμνὸν, πρὸς δὲ τοὺς μικροὺς συγκαταβατικόν· εἶναι φανερόμισος καὶ φανερόφιλος, παῤῥησιαστικὸς, ἀληθευ-

(1) Ἔοικε μὲν οὖν μεγαλοψυχία οἷον κόσμος τις εἶναι τῶν ἀρετῶν· μείζους γὰρ αὐτὰς ποιεῖ καὶ οὐ γίγνεται ἄνευ ἐκείνων. (Ἠθικ. Νικομαχ. Βιβλ. Δ'. Κεφ. γ'.)

τικός. Δὲν εἶναι μνησίκακος, οὔτε κακολόγος, ἀλλ' οὐδὲ ἐπαινετικὸς μετ' εὐκολίας. Ἐν ἑνὶ λόγῳ, ὁ μεγαλόψυχος μισεῖ καὶ ἀποστρέφεται πᾶσαν μικροπρέπειαν καὶ εἰς λόγους καὶ εἰς πράξεις. Ἦτο νόμος εἰς τὰς Θήβας, οἱ ἄρχοντες τοῦ κοινοῦ, οἵτινες ὠνομάζοντο Βοιωτάρχαι, νὰ παραδίδωσι τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν αὐτῶν εὐθὺς ἀφοῦ ἤθελε τελειώσει ὁ ὡρισμένος χρόνος τῆς Βοιωταρχίας· ὅς τις δὲ ἤθελε παραβῇ τὸν νόμον τοῦτον, νὰ θανατόνηται. Ὁ Ἐπαμινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας, ϛρατηγοὶ συγχρόνως καὶ Βοιωτάρχαι, πολεμοῦντες τοὺς Πελοποννησίους, ἐβάστασαν τὴν Βοιωταρχίαν τέσσαρας μῆνας παρὰ τὸν ὡρισμένον χρόνον, διὰ νὰ μὴ ἀφήσωσιν ἀτελῆ τὴν ἐκστρατείαν. Ἀφοῦ ὅμως ἐπέϛρεψαν εἰς τὴν πατρίδα, ὁ φθόνος ἤγειρε κατ' αὐτῶν πολλοὺς κατηγόρους, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, συκοφάντας καὶ ἐχθροὺς τῆς κοινῆς δόξης καὶ εὐτυχίας. Ἀλλ' ὁ Ἐπαμινώνδας, συκοφαντούμενος ὡς παραβάτης τοῦ Βοιωταρχικοῦ νόμου, δὲν κατεδέχθη οὔτε νὰ ἀπολογηθῇ, οὔτε συγγνώμην ἀναξίως νὰ ζητήσῃ· ἀλλά, *δέχομαι*, εἶπε, *τὴν αὐστηρὰν καταδίκην τῶν νόμων, τοῦτο ὅμως ζητῶ παρ' ὑμῶν, δικασταί, νὰ ἐγχαραχθῇ ἐπὶ τοῦ μνήματός μου ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη: Ὁ Ἐπαμινώνδας κατεδικάσθη εἰς θάνατον, διότι χωρὶς τῆς θελήσεως τῶν Θηβαίων ἐλεηλάτησε τὴν γῆν τῶν πολεμίων Λακεδαιμονίων, ἠνώρθωσε τὴν Μεσσήνην κατεστραμμένην οὖσαν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν, εἰρήνευσε τὴν Ἀρκαδίαν, καὶ ἠλευθέρωσε πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα.* Οἱ λόγοι οὗτοι ἔφεραν εἰς συναίσθησιν τοὺς δικαστάς, καὶ ἀπέλυσαν εὐθὺς τὸν Ἐπαμινώνδαν.

Ὅτε ὁ Ἀλέξανδρος ἔϛειλε πρὸς τὸν Φωκίωνα δωρεὰν ἑκατὸν τάλαντα, οὗτος ἠρώτησε τοὺς φέροντας, διὰ τί εἰς μόνον αὐτὸν ἐκ πάντων τῶν Ἀθηναίων δίδει τόσα χρήματα· ἐκεῖνοι ἀπεκρίθησαν, *διότι γνωρίζει σὲ μόνον ἄνδρα καλὸν καὶ ἀγαθόν. Λοιπὸν ἄς μὲ ἀφήσῃ*, εἶπε, *νὰ φαίνωμαι πάντοτε καὶ νὰ ἦμαι τοιοῦτος.*

Κόττας, στρατηγὸς τῶν Ῥωμαίων ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μιθριδάτου πολέμῳ, ὅτε ἔμαθεν ὅτι καὶ ὁ Λούκουλλος ἐστάλη παρὰ τῆς Γερουσίας ϛρατηγός, φιλοτιμούμενος ἀμαθῶς νὰ πράξῃ τι λαμπρὸν ἔργον μόνος, καὶ καταφρονήσας τὰς στρατηγικὰς συμβουλὰς τοῦ Λουκούλλου, ἐτόλμησεν ἀνοήτως νὰ ἐπιχειρισθῇ μάχην παράκαιρον, καθ' ἣν ἐνικήθη μετὰ μεγάλης φθορᾶς τοῦ στρατεύματος, καὶ ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Χαλκηδόνα, ὅπου ὁ Μιθριδάτης ἐπολιόρκησεν αὐτόν. Οἱ ϛρατιῶται τοῦ Λουκούλλου, ὠργισμένοι κατὰ τοῦ Κόττα, ὅτι ἐξ ἀλόγου φιλοτιμίας ἠφάνισε τόσας χιλιάδας στρατιωτῶν, συνεβούλευον τὸν ϛρατηγὸν ν' ἀφήσῃ τὸν τολμηρὸν Κότταν εἰς τὸν κίνδυνον, εἰς ὃν ὁ φθόνος ἔρριψεν αὐτόν, καὶ νὰ εἰσβάλῃ εἰς τὸ βασίλειον τοῦ Μιθριδάτου, ὅπου ἡ καθέδρα ἦτον ἀπροφύλακτος· ὁ Λούκουλλος ὅμως ἀπεκρίθη μεγαλοψύχως, *οὐχί, φίλοι μου· πρέπει νὰ λησμονήσωμεν τὸ σφάλμα τοῦ Κόττα· πρέπει νὰ ἐλευθερώσωμεν αὐτόν. Προτιμῶ νὰ σώσω ἕνα*

Ρωμαῖον, παρὰ νὰ ὑποτάξω ἅπαν τὸ βασίλειον τοῦ Μιθριδάτου. Σκηπίων ὁ ἐπονομασθεὶς Ἀφρικανὸς, συκοφαντούμενός ποτε ὑπὸ τῶν Δημάρχων, χωρὶς οὐδόλως νὰ ἀποκριθῇ εἰς τὰς συκοφαντίας αὐτῶν, ςραφεὶς πρὸς τοὺς Ῥωμαίους εἶπε: *Ῥωμαῖοι, αὕτη εἶναι ἡ ἡμέρα, καθ' ἣν ἐνίκησα τὸν Ἀννίβαν εἰς τὰς πεδιάδας τῆς Ζάμης. Ὑπάγω εἰς τὸ Καπιτώλιον νὰ προσφέρω θυσίαν εἰς τὸν Δία· ἀκολουθεῖτέ μοι.* Ταῦτα εἰπὼν ἐκίνησεν εὐθὺς πρὸς τὸ Καπιτώλιον, ὡς ἤδη θριαμβεύων, καὶ παραχρῆμα οἱ συκοφάνται ἀνεχώρησαν κατησχυμένοι.

Ἀνδρία.

Ἡ ἀνδρία εἶναι δύναμις, ἥτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ καταφρονῇ τοὺς κινδύνους μετὰ λόγου καὶ καταφρονήσεως, ἀλλ' οὐχὶ ἐξ ἀναισθησίας, ἢ ἀγνοίας, ἢ ἀπειρίας, ἢ ἐλπίδος, ἢ ἄλλου τινὸς πάθους· διότι τότε δὲν εἶναι πλέον ἀρετή. Διαφέρει τῆς καρτερίας, καθότι ἡ καρτερία εἶναι σταθερὰ ὑπομονὴ ἐν ταῖς θλίψεσι, καὶ τοῖς κόποις, καὶ ταῖς ταλαιπωρίαις. Ὁ Κλεομένης, βασιλεὺς τῶν Λακεδαιμονίων, πολεμῶν ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ πάσης τῆς Ἑλλάδος, ἦλθεν εἰς ἀνάγκην νὰ ζητήσῃ βοήθειαν παρὰ τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Φιλοπάτορος, βασιλέως τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Πτολεμαῖος ὑπεσχέθη μὲν τὴν βοήθειαν, μὲ συμφωνίαν ὅμως νὰ στείλῃ εἰς τὴν Αἴγυπτον ὁμήρους τὰ τέκνα καὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ. Ὁ Κλεομένης δὲν ἐτόλμα νὰ προβάλῃ τοιοῦτον πρᾶγμα εἰς τὴν μητέρα αὐτοῦ· εἰσήρχετο πολλάκις, καὶ πάλιν συστελλόμενος ἐξήρχετο σύννους καὶ σιωπῶν, ἕωσοῦ ἐκείνη, βλέπουσα αὐτὸν κατηφῆ, καὶ ζητοῦσα νὰ μάθῃ τὴν αἰτίαν, ἐβίασεν αὐτὸν νὰ εἴπῃ τὴν ἀλήθειαν. Τότε ἡ μήτηρ γελῶσα εἶπε: *Τοῦτο εἶναι, ὃ πολλάκις ὁρμήσας νὰ μοὶ εἴπῃς, ἀπεδειλίασας; Δὲν μὲ βάλλεις τάχιστα εἰς πλοῖον ἀποστέλλων με ὅπου νομίζεις ὅτι τοῦτο τὸ σῶμα δύναται νὰ ὠφελήσῃ τὴν Σπάρτην, πρὶν καθήμενον ἐνταῦθα διαλυθῇ ὑπὸ τοῦ γηρατείου;* (1).

Φρόνησις.

Ἡ φρόνησις δεικνύει τὰ μέσα, δι' ὧν δυνάμεθα νὰ προλάβωμεν τοὺς κινδύνους ἢ νὰ ἀπαλλαχθῶμεν, ὅταν περιπέσωμεν εἰς αὐτούς· ἢ δι' ὧν δυνάμεθα νὰ κατορθώσωμεν ἐπιχείρησίν τινα. Διακρίνει τὰ πρακτέα καὶ τὰ μὴ πρακτέα· παρατηρεῖ τοὺς καιροὺς, καὶ μεταχειρίζεται κα-

(1) Τοῦτ' ἦν ὃ πολλάκις ὁρμήσας λέγειν ἀπεδειλίασας; οὐ θᾶττον ἡμᾶς ἐνθέμενος εἰς πλοῖον ἀποστελεῖς, ὅπου ποτὲ τῇ Σπάρτῃ νομίζεις τοῦτο τὸ σῶμα χρησιμώτατον ἔσεσθαι, πρὶν ὑπὸ γήρως αὐτοῦ καθήμενον διαλυθῆναι; (Ἑλληνικ. Βιβλιοθήκ. Τόμ. ζ. σελ. 140.)

ταλλήλως καὶ λόγους καὶ πράξεις. Γεννᾶται δὲ ἡ φρόνησις ἐκ τῆς θεωρίας τῶν γενικῶν ἀρχῶν, καὶ ἐκ τῆς πείρας τῶν καθ' ἕκαστα, ἥτις ἀπαιτεῖ πολυκαιρίαν καὶ περιστάσεις πρὸς γύμνασιν. Διὰ τοῦτο οἱ νέοι γίνονται μὲν μαθηματικοὶ καὶ φυσικοί, βραδύνουσιν ὅμως ν' ἀποκτήσωσι φρόνησιν, διότι λείπει ἔτι εἰς αὐτοὺς ἡ πεῖρα τῶν καθ' ἕκαςα· καὶ γενικῶς ἐν παντὶ πράγματι, ὅς τις δὲν ἔχει πεῖραν αὐτοῦ, δὲν εἶναι κατορθωτικός. Πρέπει δὲ ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν κατὰ τί διαφέρουσι βουλή, εὐβουλία καὶ εὐστοχία· ἡ μὲν λοιπὸν βουλὴ εἶναι συζήτησις καὶ σκέψις περί τινος πράγματος πρακτέου ἢ μὴ πρακτέου· ἡ δὲ εὐβουλία, ὀρθότης τῆς βουλῆς· εὐςοχία δέ, ἡ ταχεῖα καὶ ἄνευ λόγου ἐπιτυχία τοῦ ζητουμένου (1).

Τὸ πρώτιςον ἔργον τῆς φρονήσεως εἶναι ἡ εὐβουλία, νὰ κρίνῃ ὀρθῶς καὶ νὰ συμπεράνῃ ἐκ τῶν γεγονότων, ἢ ἐξ αὐτῶν τῶν φαινομένων περιστάσεων, περὶ τῶν πρακτέων εἰς τὸ παρὸν ἢ εἰς τὸ μέλλον. Ἡ διανοητικὴ αὕτη ἀρετὴ εἶναι ἡ πλέον ἀναγκαία εἰς τὸν ἄνθρωπον, διὰ τὸ πλῆθος τῶν διαφόρων φυσικῶν καὶ ὑλικῶν κινδύνων, ὑφ' ὧν ἡ ζωὴ αὐτοῦ καθ' ἑκάστην περικυκλοῦται. Οὕτω, παραδείγματος χάριν, ἡ φρόνησις διδάσκει νὰ μὴ ἐμπιστευώμεθα εἰς ἄνθρωπον, ὅς τις ἐςάθη προδότης ἢ ἐπίορκος· νὰ μὴ ἐπιτρέπωμεν τὰς ὑποθέσεις ἡμῶν εἰς ἄνθρωπον ἀμαθῆ καὶ κακοήθη· νὰ μὴ παραδίδωμεν τὴν ἀνατροφὴν τῶν τέκνων εἰς παιδαγωγοὺς ἀγραμμάτους, καὶ εἰς ὑπηρέτας ἢ θεραπαινίδας κακοήθεις. Ὅς τις καταφρονεῖ τὰς συμβουλὰς τῆς φρονήσεως, εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποφύγῃ τὴν τιμωρίαν τῆς τοιαύτης παραβάσεως· μετανοεῖ, πλὴν ἀφοῦ πάθῃ, ἐνῷ ἠδύνατο ν' ἀποφύγῃ καὶ τὴν ζημίαν καὶ τῆς μεταμελείας τὴν πικρίαν.

Συστατικὰ δὲ τῆς φρονήσεως εἶναι ἡ πρόβλεψις καὶ ἡ διάκρισις. Ἡ πρόβλεψις θεωρεῖται εἰς τὸ νὰ προφυλαττώμεθα ἀπὸ τοῦ κινδύνου, συλλογιζόμενοι τὰ ὀλέθρια ἐπακόλουθα, ἃ συνεπιφέρει ἢ πάθος ἤδη ἐγειρόμενον ἐν τῇ καρδίᾳ ἡμῶν, ἢ ἐπιχείρησις τολμηρὰ καὶ ἀςόχαστος. Ἡ διάκρισις δὲ πάλιν, εἰς τὸ νὰ φυλάττωμεν τὰ καθήκοντα, εἰς τὸ νὰ διακρίνωμεν τὸ πρέπον ἀπὸ τοῦ ἀπρεποῦς, τὸ ὠφέλιμον ἀπὸ τοῦ βλαβεροῦ, καὶ μάλιστα, νὰ μὴ λέγωμεν ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν ἀνάξιον ἢ παράκαιρον. Ὅτε οἱ Λακεδαιμόνιοι συνήρχοντο εἰς τὴν κοινὴν τράπεζαν, ὁ γεροντότερος δεικνύων εἰς τοὺς ἄλλους τὴν θύραν τοῦ ἑστιατορίου, ἔλεγεν, Ἐνθυμεῖσθε, ὅτι ἐκ τῶν ὅσα ἐλαλήθησαν ἐνταῦθα, δὲν πρέπει νὰ ἐξέλθῃ οὐδὲ μία λέξις.

Αὗται εἶναι αἱ κυριώτεραι προσωπικαὶ ἀρεταὶ τοῦ ἀνθρώπου, ὅσας δηλαδὴ ἕκαστος ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἔχῃ καὶ νὰ πράττῃ διὰ τὴν εὐδαιμονίαν αὐτοῦ, καὶ διὰ νὰ ἦναι τοῦ κοινωνικοῦ σώματος μέλος χρή-

(1) Ἀριστοτελ. Ἠθικ. Νικομάχ. στ'. θ'.

σιμον καὶ ἔντιμον· διότι ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ, τῶν ἀρετῶν, ὡς καὶ τῶν κακιῶν τὰ ἀποτελέσματα, καὶ ἂν ἦναι προσωπικὰ, δὲν περιορίζονται εἰς μόνον αὐτὸν τὸν ἐνάρετον ἢ κακὸν, ἀλλ' ἔχουσι καὶ εἰς τοὺς συζῶντας δύναμιν μᾶλλον ἢ ἧττον μεγαλητέραν. Διὰ τοῦτο ἐν πάσῃ πόλει κυβερνωμένῃ μετὰ φρονήσεως, αἱ προσωπικαὶ ἀρεταὶ θεωροῦνται ὡς δημόσιον καλὸν, καὶ αἱ προσωπικαὶ κακίαι ὡς δημόσιον κακόν· ὅθεν δὲν ἀδιαφορεῖ ἡ κυβέρνησις, ἀλλὰ μεταχειρίζεται τρόπους φρονίμους, παιδαγωγεῖα, σχολεῖα, γυμνάσια, ἱεροκήρυκας καὶ ἄλλα μέσα ἐπιτήδεια ν' αὐξάνωσι τῶν ἀριθμὸν ἐναρέτων πολιτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καθηκόντων.

Ὁ ὀργανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, αἱ φυσικαὶ αὐτοῦ κλίσεις, ἡ ἀδυναμία, καὶ αἱ χρεῖαι, εἶναι τόσαι ἀναντίῤῥητοι ἀποδείξεις, ὅτι τὸ θέλημα τοῦ Δημιουργοῦ εἶναι νὰ ζῇ βίον κοινωνικόν· διότι ἄνευ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ζωῆς δὲν δύναται νὰ φυλάξῃ τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ, νὰ ἀναπτύξῃ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, νὰ τελειοποιηθῇ καὶ νὰ περάσῃ ζωὴν εὐδαίμονα. Τί ἤθελε γείνει τὸ βρέφος, ἂν εὐθὺς ἀπὸ τῆς γεννήσεως δὲν περιέθαλπον αὐτὸ χεῖρες βοηθητικαὶ καὶ ἀγαθοποιοί; ὁ θάνατος δὲν ἤθελε βραδύνει νὰ ἀφαρπάσῃ αὐτὸ ἔρημον καὶ ἀβοήθητον. Πάλιν ἐν τῇ παιδικῇ καὶ νεανικῇ ἡλικίᾳ ὁ ἀκοινώνητος ἄνθρωπος ἤθελεν εἶσθαι ὡς κτῆνος καταδιωκόμενον ὑπὸ τῶν θηρίων, ἄοπλος, δυστυχὴς, στερημένος τεχνῶν, ἄπειρος τῶν ἀναγκαίων ἀναπαύσεων τῆς ζωῆς, καὶ βεβυθισμένος εἰς τὴν ὀκνηρίαν καὶ εἰς τὴν ἀκόλουθον τῆς ὀκνηρίας ἀηδίαν.

Ἐν δὲ τῷ γήρατι, ἡ ἐπιστροφὴ τῆς σωματικῆς ἀδυναμίας, ἡ ἀσθένεια τοῦ μνημονικοῦ καὶ τῶν ἄλλων ψυχικῶν δυνάμεων, ἀναγεννᾷ τὴν ἀνάγκην τῆς βοηθείας. Τέλος πάντων, ἡ χρεία αὕτη γίνεται ἔτι ἐπαισθητοτέρα ἐν ταῖς δειναῖς περιστάσεσι καὶ ἐν ταῖς ἀῤῥωστίαις. Ὁ Θεὸς ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον δυνάμεις καὶ προτερήματα, ἅτινα καθιςῶσιν αὐτὸν ἐπιτήδειον εἰς κοινωνικὸν βίον· τοιαύτη εἶναι ἡ δύναμις τοῦ προφορικοῦ λόγου, δι' οὗ δυνάμεθα νὰ φανερόνωμεν πρὸς ἀλλήλους τὰς ἰδέας ἡμῶν· καὶ αἱ χεῖρες, τὰ θαυμαστὰ ταῦτα καὶ ὄντως ἄξια ψυχῆς λογικῆς ὄργανα. Βλέπομεν ὁμοίως καὶ τὰ διάφορα προτερήματα, ὅτι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ διανείμῃ αὐτὰ οὕτω τοῖς ἀνθρώποις, ὥςε νὰ βοηθῶνται ὑπ' ἀλλήλων εἰς τὰς διαφόρους χρείας αὐτῶν. Πανταχόθεν λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος φέρεται πρὸς τὸν κοινωνικὸν βίον, ὑπὸ τῶν φυσικῶν χρειῶν, ὑπὸ τῆς φυσικῆς κλίσεως τῆς συμβιώσεως, ὑπὸ τοῦ σωματικοῦ ὀργανισμοῦ, ὑπὸ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων· ὥστε θέλημα καὶ νόμος τοῦ Θεοῦ εἶναι νὰ ζῶμεν βίον κοινωνικόν. Ὅθεν συμπεραίνεται ἀναντιῤῥήτως, ὅ-

τι ὀφείλομεν νὰ φυλάττωμεν καὶ νὰ ἐκπληρῶμεν δικαιώματα καὶ καθήκοντα πρὸς ἀλλήλους κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἐὰν θέλωμεν νὰ εὐαρεστήσωμεν εἰς τὸν Θεὸν, καὶ νὰ ζῶμεν ὅσον ἔνεστιν ἐπὶ γῆς εὐδαίμονες. Τὰ καθήκοντα ταῦτα εἶναι αἱ κοινωνικαὶ ἀρεταὶ, περὶ ὧν θέλομεν ὁμιλήσει, ἀφοῦ πρῶτον θεωρήσωμεν τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η΄.

Περὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας.

Ἡ ἀνθρωπίνη λοιπὸν κοινωνία εἶναι ἐν γένει ἕνωσις ἀνθρώπων, σκοπὸν ἔχουσα τὸ κοινὸν εἰς πάντας καλόν. Δύο δὲ εἶναι τὰ εἴδη τῆς κοινωνίας ταύτης, ἡ μὲν μερικὴ, ἡ δὲ κοινή. Μερικὴ κοινωνία λέγεται, ὅταν συζῶσι τινὲς ἄνθρωποι, ὡς ὁ ἀνὴρ μετὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ γυναικὸς, οἱ γονεῖς μετὰ τῶν τέκνων, καὶ ἄλλαι διάφοροι συγκοινωνίαι, κατὰ συνθήκην γραπτὴν ἢ ἄγραφον. Κοινὴ δὲ κοινωνία εἶναι ἡ ἐκ πολλῶν τοιούτων μερικῶν πολιτικὴ ἕνωσις· ὅθεν γίνεται φανερὸν, ὅτι αἱ κοινωνίαι εἶναι ἄλλαι μεγαλήτεραι καὶ ἄλλαι μικρότεραι· καὶ αὐτὸ δὲ ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς παγκόσμιος κοινωνία, πάσας τὰς ἄλλας περιλαμβάνουσα. Ἐν τῇ παγκοσμίῳ ταύτῃ κοινωνίᾳ περιέχονται τὰ ἔθνη· λέγεται δὲ *ἔθνος*, πλῆθος ἀνθρώπων, λαλούντων τὴν αὐτὴν γλῶσσαν καὶ ἐχόντων γενικῶς τὴν αὐτὴν κυβέρνησιν. Ἐν ἑκάστῳ δὲ ἔθνει περιλαμβάνονται ἄλλαι μικρότεραι κοινωνίαι ἀνθρώπων, συγκροτοῦσαι τὰς πόλεις, τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰς κώμας. Τὰ ἔθνη ἔχουσι διαφόρους κυβερνήσεις, αἵτινες λέγονται Πολιτεῖαι. Ὅταν ἡ φροντὶς τῆς κυβερνήσεως παραδίδωται εἰς ἕνα μόνον ἄνθρωπον ὑποτασσόμενον εἰς τοὺς νόμους, λέγεται *μοναρχία* ἢ *κυβέρνησις μοναρχική*· ὅταν εἰς πολλοὺς, εἶναι ἢ *ἀριστοκρατία*, ἢ *δημοκρατία*· *ἀριστοκρατία* μὲν, ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἦναι εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀρίστων πολιτῶν διὰ τὸ γένος αὐτῶν, διὰ τὴν παιδείαν, διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτῶν καὶ διὰ τὸν πλοῦτον· *δημοκρατία* δὲ, ὅταν ὁ δῆμος, ἤγουν ὁ λαὸς, ἔχῃ τὴν ἐξουσίαν· *τυραννία* δὲ λέγεται, ὅταν εἷς μόνος ἐξουσιάζῃ χωρὶς νὰ ὑποτάσσηται εἰς τοὺς νόμους. Ἑκάστη ὅμως τούτων τῶν κυβερνήσεων εἶναι διαφόρως συγκεκερασμένη· ὅθεν γεννῶνται καὶ διάφοροι μορφαὶ τοῦ αὐτοῦ κυβερνητικοῦ εἴδους. Ἀλλ᾽ ὅπως καὶ ἂν ἦναι, δὲν δίδεται κατὰ τὴν λέξιν, οὔτε μοναρχία ἀπόλυτος, οὔτε ἀριστοκρατία, οὔτε δημοκρατία, ἀλλ᾽ οὐδὲ τυραννία· διότι οὐδεμία δύναται τότε νὰ βασταχθῇ καθ᾽ ἑαυτὴν ἀπολύτως, ἀλλ᾽ ἐκτρεπόμεναι διαλύονται καὶ πίπτουσιν, ὡς καχεκτικὰ καὶ σεσηπότα σώματα. Ὁποῖον λοιπὸν καὶ ἂν ἦναι τὸ εἶδος τῆς κυβερνήσεως ἐκ τῶν τριῶν πρώτων, πρέπει ἀναγκαίως νὰ ἀποτεί-

νηται εἰς τὸ κοινὸν καλόν· ὅθεν ἐν πάσῃ πολιτείᾳ αἱ δημόσιαι πράξεις καὶ ἐπιχειρήσεις τῆς κυβερνήσεως κρίνονται οὐ τοσοῦτον κατὰ τὴν ἑκάστου ἀτομικὴν ὠφέλειαν, ὅσον κατὰ τὴν κοινήν· διὰ τοῦτο ἐν τῇ κοινωνικῇ καταστάσει συμβαίνει ἐνίοτε νὰ φαίνηται ἄδικον ἐκεῖνο, ὃ δύναται νὰ ἦναι συγκεχωρημένον ἐν τῇ φυσικῇ. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται τί εἶναι τὸ λεγόμενον φυσικὸν δικαίωμα τῶν ἀνθρώπων, καὶ τὸ πολιτικόν. Τὸ πρῶτον εἶναι ἰσόχρονον μὲ τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ ἀμετάβλητον, ὡς τὸ νὰ ζῇ καὶ νὰ ὑπερασπίζῃ ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ ζωὴν, ὅπως δύναται. Ἀκριβῶς δὲ εἰπεῖν, ἐν τοιαύτῃ φυσικῇ καταστάσει δὲν ὑπάρχει δικαίωμα· διότι δὲν ὑπάρχει οὐδὲ κοινωνικὴ ἕνωσις ἀνθρώπων, ἀλλ' ἕκαστος ἤθελε ζῇ ὅπως ἤθελε καὶ ἠδύνατο. Τὸ πολιτικὸν ὅμως ἐγεννήθη ἐν χρόνῳ, καὶ εἰσήχθη ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῶν περιστάσεων· οὕτω τὰ πλειότερα ἀμοιβαῖα καθήκοντα καὶ δικαιώματα τῶν πολιτῶν, ὁποῖα τὰ ἀφορῶντα οἰκοδομὰς, ἐμπορικὰ συναλλάγματα, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἐγεννήθησαν ἐν ταῖς κοινωνίαις· ὁμοίως καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἡγεμόνας καθήκοντα ὑπῆρξαν, ἀφοῦ οἱ ἄνθρωποι ὄντες κατ' ἀρχὰς διῃρημένοι εἰς χωριστὰς οἰκογενείας, συνῆλθον καὶ ἐνεπιστεύθησαν εἰς ἕνα τὴν πρόνοιαν τῶν ἰδίων αὐτῶν συμφερόντων, καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς καταστάσεως αὐτῶν. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν διαφέρῃ τὸ πολιτικὸν δικαίωμα τοῦ φυσικοῦ, εἶναι βέβαιον ὅτι τὸ πρῶτον ἐπιστηρίζεται ἐπὶ τοῦ δευτέρου, καὶ οὐ μόνον προῆλθεν ἐξ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἶναι τελειοποίησις τῆς φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, ὡς εὐκόλως ἀποδείκνυται ἐκ τῶν ἀκολούθων.

Θεωρούμενοι οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ φυσικῇ αὐτῶν καταστάσει, εἶναι ἴσοι· ἄλλα καθήκοντα ἢ δικαιώματα δὲν ἔχουσιν, εἰ μὴ ὅσα πηγάζουσιν ἐξ αὐτῆς τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ἐπειδὴ αὕτη εἶναι κοινὴ εἰς πάντας καὶ ἡ αὐτὴ, πάντες λοιπὸν φυσικῶς θεωρούμενοι εἶναι ἴσοι. Ἐκ ταύτης τῆς ἰσότητος γεννᾶται ἡ λεγομένη *φυσικὴ ἐλευθερία*, ἥτις εἶναι νὰ ζῇ ἕκαστος ὅπως θέλει καὶ δύναται κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ. Ἐν τῇ πολιτικῇ ὅμως καταστάσει, ἂν ἕκαστος ἦτο αὐτεξούσιος καὶ κύριος ἀνεξάρτητος εἰς πάσας τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἡ τόση ἐλευθερία ἤθελε προξενήσει εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν σύγχυσιν καὶ ταραχὰς, ὅπου μάλιστα ἤθελον συμπίπτει ἀντιμαχόμενοι σκοποὶ καὶ τέλη κέρδους ἢ πλεονεξίας. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ πολιτικῇ καταστάσει ἐτέθησαν νόμοι περιορίζοντες τὴν φυσικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου, κανονίζοντες τὴν χρῆσιν, καὶ τιμωροῦντες τὰς καταχρήσεις αὐτῆς.

Δὲν πρέπει ὅμως ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ὁ περιορισμὸς οὗτος ἀνατρέπει τὴν φυσικὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπεδείξαμεν ἐν τοῖς προλαβοῦσιν, ὅτι οἱ πολιτικοὶ νόμοι ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ φυσικοῦ δικαιώματος, τοὐλάχιστον μακρόθεν· λοιπὸν οἱ πολι-

τικοὶ νόμοι ἀπαιτοῦσι παρὰ τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου αὐτὸ τοῦτο, τὸ πράττειν καὶ ζῆν συμφώνως μὲ τὸ φυσικὸν δικαίωμα καὶ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, κάμνων χρῆσιν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ χωρὶς νὰ βλάπτῃ τοὺς ἄλλους. Ὥστε ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι ἄλλο, εἰμὴ ἐλευθερία φυσικὴ ἀπὸ μόνης τῆς καταχρήσεως κωλυομένη· ὅθεν γίνεται φανερὸν, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία τελειοποιεῖ τὴν φυσικὴν, εἶναι συμφωνοτέρα μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ἀκολούθως, δύναται δικαίως νὰ θεωρῆται ὡς φυσικὴ κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου τελειοποιημένη. Ἐπειδὴ τῳόντι ὁ ἄνθρωπος εἶναι φύσει νοητικὸς, καὶ ἐλεύθερος εἰς τὴν χρῆσιν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ, ἐπειδὴ δύναται νὰ διακρίνῃ τὴν κατάστασιν αὐτοῦ, νὰ προβάλλῃ εἰς ἑαυτὸν τέλος τι, νὰ προνοῆ, καὶ νὰ μεταχειρίζηται τὰ ἀναγκαῖα μέσα διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ σκοπούμενον τοῦτο τέλος, ἡ φυσικὴ ἄρα κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἦναι τοιαύτη, ὥστε νὰ συμφωνῆ μὲ τὴν φύσιν καὶ μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα φυλάττονται εἰς αὐτὸν καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ καταστάσει τοῦ ἀνθρώπου, πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀγαθοῖς, ὅσα ἡ φυσικὴ δὲν ἔχει· ἐνταῦθα μάλιστα ὁ πολίτης ἄνθρωπος ζῆ συμφώνως μὲ τὸ φυσικὸν δικαίωμα καὶ μὲ τὸν λόγον. Τίς δὲν θέλει ὁμολογήσει τὴν πολιτικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου εὐδαίμονα καὶ πρέπουσαν εἰς τὸν ἄνθρωπον πολὺ καλήτερα παρὰ ἐκείνην τὴν φυσικὴν λεγομένην; Τὴν ἀνάγκην τῆς πολιτικῆς ζωῆς μαρτυροῦσι πάντα τὰ ἔθνη· διότι δὲν εὑρίσκεται οὐδὲν ἔθνος τόσον βάρβαρον, ὥστε νὰ μὴ ἔχῃ πολιτικήν τινα κυβέρνησιν. Διηγεῖται ὁ Ἐμπειρικὸς Σέξτος, ὅτι εἰς τοὺς παλαιοὺς Πέρσας ἦτο συνήθεια μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως νὰ μένωσι πέντε ἡμέρας ἀκυβέρνητοι· ὅθεν συνέβαινε νὰ ζῶσιν ἐν ταραχῇ· ἔκαμνον δὲ τοῦτο, διὰ νὰ δείξωσι τὴν ἀνάγκην τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καὶ στηρίξωσι τὸν λαὸν εἰς τὴν πρὸς τὸν ἡγεμόνα εὐπείθειαν καὶ ὑποταγήν· διότι ἐδοκίμαζον ἐν ταῖς ὀλίγαις ἐκείναις ἡμέραις πάντα τὰ δεινὰ τῆς ἀναρχίας, φόνους, ἁρπαγὰς καὶ ἄλλα τοιαῦτα δεινά· ὥστε δὲν ἔμενεν οὐδεὶς, ὅς τις δὲν ἐπόθει βασιλέα. Οὗτος ὅμως ὁ τρόπος ἦτο ἀνόητος, ἀπάνθρωπος καὶ τυραννικὸς πρὸς ὑποστήριξιν τῆς τυραννίας.

Ἕκαστος ἄνθρωπος θεωρούμενος ὡς μέλος ἀνθρωπίνης τινὸς κοινωνίας, ἔχει συνθήκας πρὸς αὐτὴν ὁμολογουμένας, ἂν καὶ μὴ γεγραμμένας. Αἱ συνθῆκαι αὗται ὑποχρεοῦσιν αὐτὸν νὰ ἦναι δίκαιος, νὰ ὑποτάσσῃ τὰ προσωπικὰ αὐτοῦ συμφέροντα εἰς τὰ κοινὰ, νὰ φυλάττῃ τοὺς νόμους, νὰ ὑπερασπίζῃ πάσῃ δυνάμει τὴν κοινωνίαν, ἧς ὑπάρχει μέλος, νὰ θυσιάζῃ εἰς τὴν διατήρησιν ἢ εὐτυχίαν αὐτῆς μέρος τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ, νὰ ὑπηρετῇ αὐτὴν διὰ τῶν προτερημάτων αὐτοῦ καὶ τῆς παιδείας, νὰ μὴ ἐνοχλῇ μηδόλως τοὺς συμπολίτας του εἰς τὰ κτήματα αὐτῶν, εἰς τὴν δικαίαν χρῆσιν τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν αὐτῶν δυνάμεων, καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ, νὰ συντρέχῃ κατὰ τὸ δυνατὸν με-

τὰ πίστεως καὶ προθυμίας εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Αὗται εἶναι αἱ ὁμολογούμεναι συνθῆκαι, ἃς ἕκαστος πολίτης ἔχει πρὸς τὴν κοινωνίαν. Ἀμοιβαίως δὲ ὀφείλει καὶ ἡ κοινωνία νὰ ὑπερασπίζῃ τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτου, τὴν φυσικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτοῦ ὕπαρξιν, τὴν ζωὴν καὶ τὴν τιμήν· νὰ εὐκολύνῃ εἰς αὐτὸν τὰ μέσα τῆς εὐτυχίας, καὶ νὰ ἐξασφαλίζῃ τὴν εἰρηνικὴν ἀπόλαυσιν τῶν ὑπαρχόντων αὐτοῦ. Διὰ νὰ ἐκπληρῶνται ὅμως καλῶς αἱ ἀμοιβαῖαι αὗται συνθῆκαι, ἢ τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου πρὸς τὴν κυβέρνησιν, καὶ τῆς κυβερνήσεως πρὸς τὸν πολίτην, εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνηται ἐξ ἀρχῆς κοινὴ ἐπιμέλεια τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν πολιτῶν, καὶ τῆς γυμνάσεως τῶν νοητικῶν αὐτῶν δυνάμεων. Πρώτιστον λοιπὸν πάντων καὶ ἀναγκαιότατον ἐν πάσῃ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ, ἥτις μέλλει νὰ συντηρῆται ἐν εἰρήνῃ, ἐν δόξῃ καὶ ἐν εὐτυχίᾳ, πρώτιστον, λέγω, καὶ ἀναγκαιότατον εἶναι νὰ ἔχῃ παιδαγωγεῖα καὶ γυμνάσια τῶν ἀναγκαίων τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. Παιδαγωγεῖα, διὰ νὰ λαμβάνῃ ἡ παιδικὴ ἡλικία τὴν πρώτην καὶ θεμελιώδη μόρφωσιν τοῦ πνεύματος, τὰ πρῶτα ἠθικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἀξιώματα, καὶ νὰ μανθάνῃ τοὐλάχιστον τὸ ἀναγινώσκειν καὶ γράφειν καὶ ἀριθμεῖν, καὶ σύντομον ἱστορίαν τοῦ ἔθνους. Ἡ πρώτη αὕτη μόρφωσις τοῦ πολίτου εἶναι ἡ βάσις τῆς μετὰ ταῦτα τελειοτέρας λογικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτοῦ ἀναπτύξεως. Ὅθεν εἶναι ἀνάγκη νὰ παραδίδωται εἰς χεῖρας ἀνθρώπων ἐχόντων καὶ παιδείαν καὶ ἤθη ἀδιάφθορα. Ἡ πρέπουσα εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον παιδαγωγία δὲν περιορίζεται εἰς τὸ ἀποστηθίζειν καὶ μανθάνειν λέξεις καὶ φράσεις, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ γυμνάζηται τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ συλλογίζηται ὀρθῶς, ὡς πρὸς τὰ ἀνάλογα τῆς παρούσης αὐτοῦ δυνάμεως πράγματα, νὰ ὁδηγῆται κατὰ βῆμα, νὰ ἐγχαράττωνται εἰς αὐτὸ διὰ λόγου καὶ διὰ παραδειγμάτων αἱ ἁπλαῖ ἐκεῖναι ἠθικαὶ ἰδέαι, αἵτινες μέλλουσι νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν εὐάγωγον εἰς τὰ ὑψηλότερα καθήκοντα τῆς ἠθικῆς. Τοιαύτη εἶναι ἡ ὀρθὴ καὶ καρποφόρος παιδαγωγία· ὅθεν συμπεραίνεται, ὅτι οἱ μέλλοντες νὰ πλάσωσι καλῶς πνεύματα ἀνθρώπων, πρέπει νὰ ἦναι παρατηρηταὶ τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, ἐπιστήμονες τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, καὶ νὰ συναισθάνωνται τὴν ἁγιότητα, νὰ εἴπω οὕτω, τοῦ παιδαγωγικοῦ ἐπαγγέλματος, νὰ ἀγαπῶσι τὴν ἀνθρωπότητα, διὰ νὰ ὁδηγῶσιν αὐτὴν πράως, καὶ νὰ βοηθῶσιν αὐτὴν προθύμως εἰς τὰ παραπατήματα τῆς ἀθώας παιδικῆς ἀδυναμίας. Πρέπει δὲ καὶ ἡ Κυβέρνησις νὰ τιμᾷ καὶ νὰ ἀνταμείβῃ ἀξίως τοὺς τοιούτους διδασκάλους τῆς πρώτης ἡλικίας, ὡς πρώτους θεμελιωτὰς τῆς κοινῆς καὶ μερικῆς εὐτυχίας καὶ ἀσφαλείας. Ὅσαι ἐκ τῶν ἀρχαίων πόλεων καὶ ἐθνῶν φαίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὁπωσοῦν εὐτυχεῖς καὶ ἔνδοξοι, μαρτυροῦνται ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐπεμελοῦντο τὴν σπουδαίαν ἀνατροφὴν τῶν πολιτῶν.

Οἱ παλαιοὶ Πέρσαι λέγονται, ὅτι παρελάμβανον τὸν πολίτην εὐθὺς

ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας καὶ ἐφρόντιζον νὰ καταστήσωσιν αὐτὸν τίμιον, εὐπειθῆ εἰς τοὺς νόμους, καὶ ὠφέλιμον εἰς τὴν πατρίδα· ἐσυνείθιζον αὐτὸν ἐξ ἀρχῆς εἰς δίαιταν λιτὴν καὶ ἁπλῆν, ἐγύμναζον εἰς κόπους, διὰ νὰ ἀναπτύξωσι τὰς σωματικὰς αὐτοῦ δυνάμεις, ὥστε νὰ ἀντέχῃ εἰς τὰς μεταβολὰς τῆς ἀτμοσφαίρας, καὶ νὰ μὴ ὑπόκειται εἰς τὰς ἀῤῥωστίας τῆς τρυφηλῆς ζωῆς. Μετὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν προσέθετον εἰς τοὺς σωματικοὺς κόπους καὶ τὴν γύμνασιν τοῦ πνεύματος. Ἦσαν δὲ διὰ τοῦτο τέσσαρες τάξεις παιδαγωγῶν καὶ διδασκάλων. Οἱ πρῶτοι ἐπεμελοῦντο τὴν ἀνάπτυξιν τῶν σωματικῶν δυνάμεων ἑκάστου πολίτου· οἱ δεύτεροι ἐδίδασκον τοὺς νέους νὰ ἦναι εὐπειθεῖς εἰς τοὺς νόμους, νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, νὰ νικῶσι τὰ πάθη, καὶ νὰ διευθύνωσιν αὐτὰ πρὸς τὴν εὐτυχίαν καὶ δόξαν τῆς πατρίδος· οἱ τρίτοι ἐδίδασκον καὶ ἐγύμναζον αὐτοὺς εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἐνέπνεον εἰς τὴν ψυχὴν αὐτῶν μῖσος κατὰ τῆς κακίας καὶ ἔρωτα πρὸς τὴν ἀρετήν· τέλος πάντων, οἱ διδάσκαλοι τῆς τετάρτης τάξεως ἦσαν γέροντες σοφοὶ καὶ ἐνάρετοι, οἵτινες διὰ λόγου καὶ τοῦ παραδείγματος τῆς σεβασμίας αὐτῶν ζωῆς ἐτελειοποίουν τοὺς νέους εἰς τὴν γνῶσιν καὶ πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς.

Οἱ παλαιοὶ Αἰγύπτιοι ἱστοροῦνται, ὅτι πρῶτοι ἔκαμον καὶ κώδηκα νόμων περὶ ἀνατροφῆς, ἥτις ὁμοίως ἤρχετο εὐθὺς ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας, καὶ μὲ τελετὴν ἱερὰν κατὰ τὴν θρησκείαν αὐτῶν· διότι λαμβάνοντες τὸ παιδίον μετὰ τὴν γέννησιν αὐτοῦ, ἔλουον εἰς τὰ ὕδατα τῆς Στυγὸς, φανερόνοντες μὲ τοῦτο, ὅτι ἔπρεπε πάντοτε νὰ φυλάττῃ καθρὰν τὴν ψυχὴν αὐτοῦ· ἀνέτρεφον αὐτὸ μὲ λιτότητα· ἐγύμναζον καὶ ἀνέπτυσσον βαθμηδὸν τὰς σωματικὰς δυνάμεις αὐτοῦ· προσεῖχον νὰ δίδωσιν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐντυπώσεις καλὰς, καὶ νὰ συνειθίζωσιν εἰς τὴν ὀρθὴν χρῆσιν τῶν αἰσθήσεων. Μετὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν ἤρχετο ἡ τελειοτέρα γύμνασις τῶν νέων· ἐδίδασκον αὐτοὺς τὰ πρῶτα στοιχεῖα τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν· ὥστε διὰ τῆς μεθοδικῆς ταύτης ἐπιμελείας ἐτελειοποίουν ὅλον τὸν ἄνθρωπον· τὸ σῶμα, διὰ τῆς γυμνάσεως καὶ λιτότητος· τὴν ψυχὴν, διὰ τῆς ἐγκρατείας καὶ χαλινώσεως τῶν παθῶν· τὴν καρδίαν, διὰ τῶν πρακτικῶν ἀρετῶν· καὶ τὸ πνεῦμα, διὰ τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο τῆς ἀνατροφῆς, ἐὰν δὲν διεφθείρετο ὑπὸ τοῦ φιλοδεσπότου καὶ αὐτοφιλαύτου τάγματος τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, ἤθελεν ἐξαπλωθῆ εἰς πολλὰ μέρη τῆς γῆς, καὶ ἡ ὠφέλεια αὐτοῦ ἤθελεν εἶσθαι ἀναμφιβόλως μεγαλητέρα καὶ κοινοτέρα εἴς τε τοὺς Αἰγυπτίους αὐτοὺς, καὶ εἰς ἅπαντα τὰ ἄλλα ἔθνη. Μακρολογία εἶναι νὰ ἀναφέρω Ὀρφέα, Μίνωα, Κέκροπα, Θησέα, Τριπτόλεμον καὶ τοιούτους ἄλλους ἀρχαιοτάτους νομοθέτας καὶ ἄρχοντας λαῶν, οἵτινες πάντες σοφῶς καὶ φιλανθρώπως ἐφρόνουν τὴν ἀνατροφὴν πρώτιστον ἔργον τῆς πολιτικῆς. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ

ἀποσιωπήσω τὸν Σόλωνα, ἐκεῖνον τὸν σοφώτατον καὶ φιλανθρωπότατον νομοθέτην, εἰς ὃν ἐχρεωστεῖτο πᾶσα ἡ δύναμις, ἡ σοφία, ἡ εὐτυχία καὶ ἡ ἀνεξάλειπτος δόξα τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Σόλων λοιπὸν, διορισθεὶς ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ νὰ δώσῃ νόμους εἰς τὴν πατρίδα, ἔβαλε βάσιν τῆς νομοθεσίας τὴν δημοσίαν ἀνατροφὴν τῶν πολιτῶν. Ἤξευρεν ὅτι εὐνομία ἄνευ τῆς καλῆς ἀνατροφῆς δὲν δύναται νὰ σταθῇ· ὅτι οἱ ὑποκείμενοι εἰς τοὺς αὐτοὺς νόμους πρέπει νὰ ἦναι καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μεμορφωμένοι τὴν ψυχήν· ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ συντεθῇ πολιτικὸν σῶμα ἐξ ἀνθρώπων παντάπασι διαφόρων κατὰ τὰ ἤθη, κατὰ τὰ φρονήματα καὶ ἑνὶ λόγῳ κατὰ τὴν ἀνατροφήν. Ἤρξατο λοιπὸν τὴν λαμπρὰν πολιτικὴν αὐτοῦ οἰκοδομὴν ἀπὸ τῶν ἀληθινῶν αὐτῆς θεμελίων· ἔθετο νόμους περὶ διδασκαλίας καὶ γυμνάσεως τῶν παίδων, ἐνεπιστεύθη εἰς τὸ δικαστήριον τοῦ Ἀρείου Πάγου τὴν ἐφορίαν τῆς δημοσίας ἀνατροφῆς· ἐσύστησε πάντα τὰ δυνατὰ μέσα τῆς ἀνθρωπίνης τελειοποιήσεως, καὶ ἀπέδειξεν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ τὴν δύναμιν τῆς καλῆς ἀνατροφῆς τῶν πολιτῶν, καὶ τὴν ἀνάγκην αὐτῆς εἰς πᾶσαν πόλιν ἢ ἔθνος, ὃ θέλει τὴν ἀληθινὴν αὐτοῦ δόξαν καὶ εὐτυχίαν· διότι δὲν ἐστάθη ποτὲ οὐδεμία πόλις τόσον ἔνδοξος καὶ εὐτυχὴς, ὅσον αἱ Ἀθῆναι, ἐνόσῳ τὸ περὶ ἀνατροφῆς σύστημα τοῦ Σόλωνος ἐφυλάττετο. Ἔχει δίκαιον ὁ σοφώτατος Πλούταρχος νὰ ἐλέγχῃ τὸν Νουμᾶν, τὸν δεύτερον νομοθέτην τῆς Ῥώμης, ὅτι δὲν ἐπεμελήθη πρῶτον τὴν παιδικὴν ἀνατροφὴν τῶν πολιτῶν. *Καὶ τοῖς μὲν πολλοῖς*, λέγει, *οὐκ ἄξιον ἐγκαλεῖν νομοθέταις τοῖς ἐλλείπουσιν ἢ δι' ἄγνοιαν ἢ δι' ἀσθένειαν· ἀνδρὶ δὲ σοφῷ, βασιλείαν παραλαβόντι δήμου νεωστὶ συνισταμένου καὶ πρὸς μηδὲν ἀντιτείνοντος, περὶ τί πρῶτον ἦν σπουδάσαι προσῆκεν, ἢ παίδων ἐκτροφὴν, καὶ νέων ἄσκησιν, ὅπως μὴ διάφοροι μηδὲ ταραχώδεις γένοιντο τοῖς ἤθεσιν, ἀλλ' εἰς ἕν τι κοινὸν ἀρετῆς ἴχνος εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πλαττόμενοι καὶ τυπούμενοι συμβαίνοιεν ἀλλήλοις;*

Ἀλλ' ἐὰν διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ ἐγνώρισαν οἱ πρὸ Χριστοῦ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐξ ἀρχῆς δημοσίας ἐπιμελείας τῶν παίδων, τί πρέπει νὰ στοχαζώμεθα περὶ αὐτῆς ἡμεῖς οἱ Χριστιανοὶ, ἔχοντες καὶ νομοθέτην καὶ παράδειγμα ἐνταυτῷ τῆς ἀνατροφῆς ταύτης αὐτὸν τὸν Θεάνθρωπον Ἰησοῦν Χριστόν; Ναὶ, ἡ ἐνανθρώπησις αὐτοῦ ἔδειξε τὴν εὐγένειαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· γενόμενος ἄνθρωπος ἐφανέρωσεν εἰς ἡμᾶς τὴν ὑπέροχον ἀξίαν τῆς ψυχῆς· γνωρίζων ὡς πλαστουργὸς καὶ ψυχοδότης τὴν θείαν φύσιν τῆς ψυχῆς, ἔδειξεν ὅτι διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν δυνάμεων αὐτῆς δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ εἰς τὸν πλέον ὑψηλὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος. Ἀνετράφη ὡς ἄνθρωπος, καὶ ἔδειξεν ἐν ἑαυτῷ τὰς τελειότητας τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ διδάξῃ ἡμᾶς ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις διὰ τῆς ἐπιμελείας τῶν δοθέντων εἰς αὐτὴν χαρισμάτων

δύναται νὰ τελειοποιηθῇ καὶ νὰ ἑνωθῇ κατὰ χάριν μὲ τὴν θεότητα: Ἔλαβεν ἀνθρώπινον σῶμα τέλειον καὶ κατὰ πάντα ἀνελλιπὲς, διὰ νὰ δείξῃ ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀμελῆται οὐδὲ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος ἡ ἄσκησις καὶ τελειοποίησις. Ἔδειξεν ἐξ ἀρχῆς ὑπακοὴν εἰς τὴν ἀειπάρθενον μητέρα αὐτοῦ. Πᾶσα ἡ ἐπίγειος αὐτοῦ παρουσία ἦτο νὰ ἐκπληροῖ καὶ διδάσκων καὶ ἐνεργῶν τὸ θέλημα τοῦ οὐρανίου Πατρὸς, νὰ ἐκτελῇ τὸν νόμον τῆς ἀγάπης, τῆς ἀληθείας, καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἡμεῖς λοιπὸν οἱ Χριστιανοὶ ἔχομεν τὸ πρωτότυπον τῆς τελείας ἀνατροφῆς, ἣν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ λάβῃ, ἔχομεν τοῦτο ἐν αὐτῷ τῷ οὐρανίῳ ἡμῶν Νομοθέτῃ καὶ Λυτρωτῇ.

Ἄνευ λοιπὸν τῆς ἐξ ἀρχῆς σπουδαίας ἀνατροφῆς, ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν τελειοποίησιν, δι' ἣν ἐπλάσθη, δι' ἣν ὁ θεάνθρωπος ἡμῶν Σωτὴρ ἔδωκεν ἑαυτὸν εἰς παράδειγμα· δὲν δύναται νὰ αἰσθανθῇ τὴν εὐγένειαν τῆς φύσεως αὐτοῦ· δὲν δύναται νὰ συγκροτήσῃ κοινωνικὸν βίον εὐδαίμονα. Σφάλλομεν ὅμως τὰ μέγιστα, ἐὰν στοχαζώμεθα ὅτι ἡ ἀνατροφὴ τῶν γυναικῶν δὲν ἀπαιτεῖ τόσην μεγάλην ἐπιμέλειαν, ἀλλ' ἀρκεῖ τὸ πολὺ νὰ γράφωσιν ὀλίγον καὶ νὰ ἀναγινώσκωσιν. Αἱ γυναῖκες συγκροτοῦσι τὸ ἥμισυ τῆς ἀνθρωπίνης συγκοινωνίας· εἰς τὰς γυναῖκας ἐμπιστεύονται οἱ ἄνδρες τὴν ἐπιστασίαν τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, εἰς τὰς φροντίδας τῶν γυναικῶν παραδίδει ἀμέσως ἡ φύσις τὴν φυσικὴν καὶ λογικὴν ἀνάπτυξιν τῶν παίδων. Πῶς λοιπὸν καὶ αὗται δὲν πρέπει νὰ λαμβάνωσιν ἀνατροφὴν σπουδαίαν, οὐ μόνον εἰς τὰ ἤθη, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν παιδείαν, ὥστε νὰ ἐξεύρωσι μετὰ λόγου ποῖα εἶναι τὰ καθήκοντα τῆς γυναικὸς πρὸς τὸν ἄνδρα, τῆς μητρὸς πρὸς τὰ τέκνα; μὲ ποίαν μέθοδον πρέπει νὰ φυλάττωσι καὶ νὰ αὐξάνωσι τὴν ἱερὰν ταύτην παρακαταθήκην τοῦ Θεοῦ, τῆς φύσεως καὶ τῆς πατρίδος; Μοὶ φαίνεται, ὅτι ἀκούω εὐθὺς μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ παιδὸς θείαν τινὰ φωνὴν, λέγουσαν πρὸς τὴν τεκοῦσαν μητέρα, *ἰδοὺ, γύναι, εἰς σὲ ἐμπιστεύομαι τὸ λογικόν μου τοῦτο πλαστούργημα, ἀδύνατον, ἄπειρον, ἐστερημένον πάσης γνώσεως· εἰς τὴν ἐπιμέλειάν σου παραδίδω τὴν σωματικὴν αὐτοῦ αὔξησιν καὶ συντήρησιν· ἀνάτρεφε αὐτὸ ἐπιμελῶς· ὁδήγει καλῶς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ· ἐγχάραττε εἰς τὴν ἁπαλὴν αὐτοῦ καρδίαν καὶ διὰ λόγου καὶ διὰ τοῦ παραδείγματός σου τὰ ὀρθὰ ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς, σέβας πρὸς ἐμὲ, ὑποταγὴν εἰς τοὺς νόμους καὶ ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον· ἀνάδειξον αὐτὸ τέλειον ἄνθρωπον, θεοσεβῆ, φιλόπατριν καὶ φιλάνθρωπον. Ἐὰν διὰ τὴν ἀμέλειάν σου ὑποπέσῃ εἰς καταδίκην τῶν φυσικῶν ἢ πολιτικῶν νόμων, οὗτοι μὲν θέλουσιν ἐκπληρωθῇ κατὰ τοὺς αἰωνίους νόμους τῆς δικαιοσύνης, ἐγὼ ὅμως θέλω ἐκζητήσει ἀπὸ σοῦ τὴν φυσικὴν ἢ ἠθικὴν αὐτοῦ ἀπώλειαν.*

Διὰ νὰ φυλάττηται πρὸς τούτοις ἁρμονία καὶ ἑνότης μεταξὺ ἀνδρὸς

καὶ γυναικὸς, ἐν ᾧ ὑπάρχει ἡ ἀληθινὴ εὐδαιμονία αὐτῶν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὁμοιάζωσιν εἰς τὰ κυριώτερα καὶ κατὰ τὰς ἰδέας, καὶ κατὰ τὸν τρόπον τοῦ συλλογίζεσθαι. Ἡ ἄκρα διαφορὰ τῶν πνευμάτων καὶ ἠθῶν ἀντίκειται εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν καρδιῶν, καὶ κινδυνεύει τέλος πάντων νὰ ἐπιφέρῃ ψυχρότητα καὶ χωρισμόν.

Τέλος πάντων, αἱ εὐκατάστατοι μητέρες δὲν ὑπόκεινται εἰς ἀκαταπαύστους οἰκιακὰς ἀσχολίας, ἀλλ' ἔχουσι καὶ ἀρκετὸν καιρὸν ἐλεύθερον. Τίς λοιπὸν δὲν αἰσθάνεται πόσον γλυκὺ θέαμα, καὶ ἔργον ὠφελιμώτατον εἰς τὰς οἰκογενείας ἤθελεν εἶσθαι νὰ διατρίβωσιν αἱ μητέρες μέρος τῆς εὐκαιρίας ταύτης εἰς ἀνάγνωσιν ἐκκλησιαστικῶν, ἠθικῶν, οἰκονομικῶν καὶ ἱστορικῶν βιβλίων, καὶ οὕτω νὰ διδάσκωσι τὰ τέκνα αὐτῶν, καὶ αὐταὶ νὰ μὴ δίδωνται εἰς ταπεινὰς συνομιλίας, ἢ εἰς μελαγχολίαν ὀλέθριον καὶ εἰς τὴν ὑγείαν καὶ εἰς τὸν ἠθικὸν χαρακτῆρα αὐτῶν; Διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, ὅτι Τελεσίλλα ἡ ἐκ τοῦ Ἄργους, γυνὴ πλουσία καὶ γένους λαμπροῦ, πάσχουσα ἀδυναμίαν καὶ μελαγχολίαν ἀθεράπευταν, ἠρώτησε τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος περὶ τῆς ὑγείας αὐτῆς, καὶ τὸ μαντεῖον ἀπεκρίθη, ὅτι πρέπει νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὴν λατρείαν τῶν Μουσῶν. Ἐδόθη λοιπὸν τακτικῶς εἰς τὴν σπουδὴν, καὶ οὕτως ἀνέλαβε τὰς δυνάμεις αὐτῆς, καὶ ἐστάθη ἀξιόλογας ἐπὶ παιδείᾳ καὶ ἀρετῇ. Τὸ μαντεῖον τοῦτο εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ πεῖρα, ἥτις δεικνύει, ὅτι ἡ ἄκρα ἀργία τοῦ πνεύματος ἐπιφέρει μελαγχολίαν, ἀδυναμίαν νευρικὴν εἰς τὸ σῶμα, καὶ βλάβην εἰς τὰ ἤθη. Καὶ ὁ Θεὸς λοιπὸν, καὶ ἡ φύσις, καὶ ἡ ὀρθὴ πολιτικὴ, βεβαιοῦσι πανταχόθεν, ὅτι πρέπει ἄνδρες καὶ γυναῖκες νὰ λαμβάνωσιν ἐξ ἀρχῆς σπουδαίαν ἀνατροφὴν, καὶ παιδείαν ἀνάλογον πρὸς τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐνασχολήσεων αὐτῶν, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο εἰς πᾶσαν καλὴν κυβέρνησιν πρώτιστον καὶ μέγιστον καθῆκον καὶ συμφέρον κοινόν τε καὶ μερικὸν εἶναι νὰ ἐπιμελῆται τὴν παιδαγωγίαν ἀῤῥένων τε καὶ γυναικῶν, μὲ φρόνιμον σύστημα δημοσίων παιδαγωγείων καὶ σχολείων, ἐν οἷς οἱ παῖδες λαμβάνοντες καλὰς ἀρχὰς, τελειοποιοῦνται ὕστερον ἐν τοῖς γυμνασίοις τῶν ὑψηλοτέρων μαθημάτων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ δικαιωμάτων.

Δικαίωμα ἢ δίκαιον λέγομεν ἐνταῦθα τὴν δικαίαν ἐξουσίαν, ἣν ἔχει πᾶς ἄνθρωπος κατὰ νόμον φυσικὸν ἢ πολιτικὸν πράττειν τι, ἢ παρ' ἄλλου ἀπαιτεῖν, μηδένα βλάπτων. Οἱ γονεῖς, παραδείγματος χάριν, ἔχουσι δικαίωμα τιμᾶσθαι ὑπὸ τῶν τέκνων· οἱ κύριοι ὑπηρετεῖσθαι πιστῶς ὑπὸ τῶν θεραπόντων· ἕκαστος ἄνθρωπος μεταχειρίζεσθαι ὅπως

θέλει τὰ ὑπάρχοντα αὐτοῦ, ἄνευ βλάβης τοῦ πλησίον· ὥστε ἐν παντὶ δικαιώματι συνυπάρχει καὶ καθῆκον, ἢ χρέος σχετικὸν πρὸς τὸ δικαίωμα· οἷον, δικαίωμα μὲν μὴ ἐμποδίζεσθαι εἰς τὴν χρῆσιν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ· καθῆκον δὲ, μὴ ποιεῖν χρῆσιν αὐτῶν βλαπτικὴν εἰς τοὺς ἄλλους.

Εἶναι δὲ τὰ δικαιώματα φυσικὰ ἢ ἐπίκτητα· ἀλλοτριωτὰ ἢ ἀναλλοτρίωτα· τέλεια ἢ ἀτελῆ.

Φυσικὸν δικαίωμα εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος ἐξ ἴσου ἤθελεν ἔχει, καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῷ κόσμῳ οὐδεμία πολιτικὴ κυβέρνησις. Τοιοῦτον εἶναι τὸ μεταχειρίζεσθαι τὰς δυνάμεις αὐτοῦ· τὸ μεταβάλλειν τόπον κατοικίας, κτλ. Τοῦτο εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ὅλως ἄσχετος κατάστασις τοῦ ἀτόμου.

Ἐπίκτητον δὲ ἐκεῖνο, ὅπερ ἄνευ πολιτικῆς κυβερνήσεως δὲν ἤθελεν ὑπάρχει. Τοιοῦτον δικαίωμα ἔχουσιν οἱ βασιλεῖς ἐπὶ τοὺς ὑπηκόους, οἱ στρατηγοὶ ἐπὶ τοὺς στρατιώτας, κτλ.

Ἀλλοτριωτὸν δικαίωμα εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ἔχομεν εἰς κτήματα, οἷον, οἰκίας, ἀγροὺς, χρήματα, κτλ. καὶ δυνάμεθα νὰ δώσωμεν αὐτὸ εἰς ἄλλους.

Ἀναλλοτρίωτον δὲ, τὸ μὴ δυνάμενον νὰ μεταβῇ εἰς ἄλλον. Τοιαῦτα εἶναι ὅσα ἐπιστηρίζονται εἰς συνάλλαγμα, ἢ συμφωνητικὸν, καὶ περιορίζονται εἰς ἄνθρωπον τινὰ ὑπὸ ῥητῶν λόγων τοῦ συναλλάγματος, ἢ ὑπὸ ἰσοδυνάμου μὲ αὐτοὺς ἑρμηνείας, ἢ τέλος, πάντων, ὑπό τινος προσωπικῆς ποιότητος ἀχωρίστου τοῦ δικαιώματος, ὡς, γονέων, βασιλέων, στρατηγοῦ, κτλ.

Τέλειον δικαίωμα εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ δύναταί τις νὰ ὑποστηρίξῃ ἐν ἀνάγκῃ δι' οἰκείας δυνάμεως ἢ ἀντὶ ταύτης διὰ νόμου. Τοιοῦτον δικαίωμα ἔχει πᾶς ἄνθρωπος ἐπὶ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐπὶ τὴν οἰκίαν, κτλ. καὶ ἐάν τις ἐπιχειρήσῃ νὰ βλάψῃ αὐτὰ, δύναται ἐν ἀνάγκῃ νὰ ἀντισταθῇ ἀμέσως, ἢ νὰ τιμωρήσῃ αὐτὸν διὰ τοῦ νόμου.

Τέλος πάντων, ἀτελὲς δικαίωμα εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ὁ ἔχων δὲν δύναται νὰ ὑποστηρίξῃ ὡς τὸ ἀνωτέρω. Ὅτε, παραδείγματος χάριν, πρόκειται ἐκλογὴ εἰς πολιτικόν τι ἀξίωμα, ὁ ἀξιώτερος τῶν προβαλλομένων ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προτιμηθῇ. Ἂν ὅμως ἀπαξιώσωσιν αὐτὸν, δὲν δύναται, οὔτε δι' οἰκείας δυνάμεως, οὔτε διὰ νόμου, νὰ ἁρπάσῃ τὸ μὴ διδόμενον εἰς αὐτόν· διότι δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ βιάσῃ τὴν θέλησιν τῶν ἐκλογέων, οὔτε νὰ κρίνῃ καὶ νὰ ἀποφασίσῃ αὐτὸς ἑαυτὸν ἀξιώνερον ἄλλου.

Οὐ μόνον πολῖται πρὸς πολίτας ἔχουσι δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ ἔθνη· διότι εἶναι τῆς αὐτῆς φύσεως, καὶ ὑπόκεινται εἰς τὰς αὐτὰς χρείας. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀγαπῶνται ὑπ' ἀλλήλων, νὰ ἔχωσι φιλοξενίαν, νὰ βοηθῶσι τοὺς κινδυνεύοντας, καὶ νὰ μὴ ἐνοχλῇ ἀδίκως ὁ εἷς τοῦ ἄλλου τὴν κυριότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι΄.

Περὶ τῶν καθηκόντων τῶν κυριωτέρων τάξεων τῆς κοινωνίας.

Πρὶν περιγράψωμεν καθ᾽ ἕκαστα τὰ καθήκοντα, ἢ τὰς ἀρετὰς ἃς ὀφείλουσιν οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐκπληρῶσι πρὸς ἀλλήλους, πρέπει νὰ θεωρήσωμεν συνοπτικῶς τὰ ἀνήκοντα εἰς τὰς κυριωτέρας τάξεις τῆς κοινωνίας.

Καθήκοντα τῶν ἡγεμόνων.

Ὁποῖον καὶ ἂν ἦναι τὸ εἶδος τῆς κυβερνήσεως, οἱ κυβερνῶντες συνδέονται μὲ τὸν λαὸν, καὶ ἄνευ τούτου δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἡγεμὼν, ὡς οὐδὲ κεφαλὴ χωρὶς σώματος. Ἡ ὕπαρξις λοιπὸν τοῦ ἑνὸς κρέμαται ἀπὸ τῆς τοῦ ἄλλου, καὶ διὰ νὰ συντηρῶνται εὐτυχῶς, ἀνάγκη οἱ μὲν νὰ κυβερνῶσι καλῶς, οἱ δὲ νὰ ὑπακούωσιν. Ἡ φυσικὴ τάξις καὶ ἡ εὐτυχὴς συντήρησις αὐτῶν ἀπαιτεῖ νὰ ἦναι ὁ ἡγεμὼν ὑπέρτερος τῶν ὑπηκόων· αὕτη ὅμως ἡ ὑπεροχὴ δὲν θεωρεῖται ἁπλῶς ἐν τῇ δυνάμει, ἀλλ᾽ ἐν τῇ σοφῇ καὶ δικαίᾳ χρήσει τῆς δυνάμεως. Ἀνάγκη λοιπὸν οἱ ἡγεμόνες νὰ ἦναι ἐνάρετοι καὶ σοφοί (1)· νὰ θέτωσι νόμους ἀποβλέποντας τὴν εὐτυχίαν καὶ ἀσφάλειαν τῶν λαῶν· νὰ ἐμπιστεύωνται τὰς ἀρχὰς εἰς ἄνδρας ἀξίους καὶ ἐναρέτους (2)· νὰ διορίζωσι σοφοὺς ἐπιμελητὰς τῆς κοινῆς ἀνατροφῆς καὶ τῶν ἠθῶν· να συνιστῶσι δημόσια σχολεῖα διὰ νὰ φωτίζεται ὁ λαός (3)· διότι ἡ ἀμάθεια φθείρει τὰ ἤθη τοῦ λαοῦ, καθιστᾷ αὐτὸν πτωχὸν, ἄτεχνον, ἀμήχανον, ἄνανδρον, στασιαστικόν· ὅθεν καθίσταται δυστυχὴς εἰς ἑαυτὸν, καὶ ἀσθενὲς ὑποστήριγμα τῆς δόξης καὶ δυνάμεως τοῦ ἡγεμόνος. Ἀνάγκη πρὸς τούτοις νὰ περιστοιχίζωνται ὑπὸ σοφῶν καὶ ἐναρέτων συμβούλων καὶ θεραπόντων· διότι μόνος ὁ Θεὸς εἶναι ἀνενδεὴς, ὡς πάνσοφος καὶ παντοδύναμος. Ἀνάγκη νὰ καθιστῶσι νοσοκομεῖα καὶ λοιμοκαθαρτήρια (4). Ἀνάγκη πρὸ πάντων νὰ ἦναι δίκαιοι· *οὐδὲ ὁ Ζεὺς*, λέγει ὁ σοφὸς Πλούταρχος, *δὲν δύναται νὰ διοικήσῃ τὸ πᾶν ἄνευ δικαιοσύνης.*

(1) Τί οὖν ἥδεσθε ἐπὶ θρόνοις καὶ σκήπτροις; τιμήσατε σοφίαν, ἵνα εἰς τὸν αἰῶνα βασιλεύσητε (Σοφία Σολομ. στ΄. 21).

(2) Τοιούτους ἐφίστη τῆς πράγμασι τοῖς μὴ διὰ σοῦ γιγνομένοις, ὡς αὐτὸς τὰς αἰτίας ἕξων, ὧν ἐκεῖνοι πράξωσι (Ἰσοκρ. πρὸς Νικοκλέα.)

(3) Πλῆθος δὲ σοφῶν σωτηρία κόσμου, καὶ βασιλεὺς φρόνιμος εὐστάθεια δήμου. (Σοφία Σολομ. στ΄. 21).

(4) Ἐν πολλῷ ἔθνει δόξα βασιλέως, ἐν δὲ ἐκλείψει λαοῦ συντριβὴ δυνάστου. (Παροιμ. Σολομ. ιδ΄. 30).

Καθήκοντα τῶν ὑπηκόων.

Οἱ ὑπήκοοι ἀπολαμβάνοντες τὰ ἀγαθὰ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διὰ τῆς πατρικῆς προνοίας καὶ προστασίας τοῦ ἡγεμόνος καὶ τῶν νόμων, ὀφείλουσι νὰ ὑποτάσσωνται εἰς αὐτοὺς, καὶ νὰ σέβωνται, ὡς ἀπαιτεῖ ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ (1), καὶ τὸ ἀληθινὸν συμφέρον ἑκάστου· διότι ἄνευ ἡγεμόνος καὶ νόμων δὲν δύναται νὰ σταθῇ κοινωνικὴ ζωή· καὶ ἐνόσῳ τις εἶναι μέλος οἱουδήποτε πολιτικοῦ σώματος, ὀφείλει νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, ἥτις εἶναι ὁ ἡγεμὼν, καὶ εἰς τὴν κοινὴν θέλησιν, ἣν παριστάνουσιν οἱ νόμοι. Ὀφείλουσι λοιπὸν οἱ ὑπήκοοι νὰ φυλάττωσιν ἐν συνειδήσει τοὺς νόμους, νὰ συντρέχωσι προθύμως εἰς τὸ κοινὸν συμφέρον, καὶ νὰ συναγωνίζωνται ὑπὲρ τῆς κοινῆς δόξης καὶ εὐτυχίας, ὡς ὑπὲρ τῆς ἰδίας αὐτῶν. Ὀφείλουσι νὰ ἀγαπῶσι καὶ νὰ βοηθῶσιν ἀλλήλους, ὡς μέλη τοῦ αὐτοῦ σώματος, ὡς πλάσματα τοῦ αὐτοῦ Δημιουργοῦ· καὶ ἂν διαφέρωσι κατὰ τὰ θρησκευτικὰ φρονήματα καὶ τοὺς τρόπους τῆς εἰς αὐτὸν λατρείας, δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ μισῶσιν ἀλλήλους· τοιοῦτον μῖσος εἶναι ἀπάνθρωπον καὶ ὅλως ἀντίχριστον, ἐξαιροῦνται ὅμως ἐκεῖνοι, οἵτινες διαφθαρέντες αὐτοὶ, ζητοῦσι νὰ διαφθείρωσι καὶ ἄλλους διδάσκοντες δόγματα ἀσεβῆ καὶ κακοήθεις διδασκαλίας. Πρὸ πάντων δὲ, ὀφείλουσι νὰ ἦναι πιστοὶ καὶ δίκαιοι εἰς τὰ πρὸς ἀλλήλους συναλλάγματα, διότι τοῦτο εἶναι ἡ βάσις πάσης ἀνθρωπίνης κοινωνίας.

Καθήκοντα τῶν πλουσίων.

Ἐν τῇ φύσει πλούσιος καὶ πτωχὸς δὲν ὑπάρχει· αἱ διαφοραὶ αὗται γεννῶνται ἐν τῇ κοινωνικῇ ζωῇ. Αἱ περιστάσεις καὶ ἡ ἀξιότης καθιστῶσι τινὰς πολυχρημάτους, ἐνῷ ἄλλοι μόλις δύνανται νὰ κερδαίνωσι τὰ πρὸς τὸ ζῆν. Ἀλλ' ὅπως καὶ ὅσον πλούσιος καὶ ἂν ἦναί τις, δὲν δύναται νὰ ζήσῃ ἄνευ τῆς βοηθείας τῶν ἄλλων. Τὰ χρήματα εἶναι παραστατικὰ τῶν ἀναγκαίων εἰς τὴν ἀνάπαυσιν τῆς ζωῆς, ἢ μέσα, δι' ὧν δύναταί τις νὰ ἐκπληροῖ τὰς χρείας αὐτοῦ· ἀλλ' αὗται ἀπαιτοῦσι τεχνίτας καὶ ὑπηρέτας. Πρέπει λοιπὸν οἱ πλούσιοι νὰ φροντίζωσι τὴν τελειοποίησιν τῶν τεχνῶν, καὶ τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ λαοῦ, μεθ' οὗ ζῶσι· διότι ἡ στέρησις ἢ ἡ ἀτέλεια τῶν τεχνῶν, καὶ ἡ κακοήθεια τῶν συζώντων, καθιστῶσι τὰ χρήματα εἰς τοὺς ἔχοντας αὐτὰ ἄχρηστον βάρος, καὶ ἀνωφελὲς ἀντικείμενον φροντίδων, πολλάκις δὲ καὶ ἐπικίνδυνον. Ἂς μὴ εἴπῃ τις, ὅτι ἔχων πλοῦτον, ἔχει ὅ,τι θέλει,

(1) Τὴν ἀδελφότητα ἀγαπᾶτε, τὸν Θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε. (ά. Πετρ. β'. 17).

δυνάμενος νὰ μεταφέρῃ ἀπὸ ξένων τόπων, ὅσα ἡ πατρὶς αὐτοῦ στερεῖται. Τοῦτο, ἐκτὸς τῶν πολλῶν δυσκολιῶν καὶ ἐνδεχομένων κινδύνων, εἶναι καὶ ἀδύνατον νὰ γίνηται κατὰ πάντα τὰ συστατικὰ τῆς εὐτυχοῦς ζωῆς. Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ἐπιμελῶνται καὶ νὰ συνεισφέρωσιν εἰς σύςασιν τεχνικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν σχολείων τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος αὐτῶν. Αἱ τοιαῦται συνεισφοραὶ ποτὲ δὲν ὑπερβαίνουσιν ὅσα περιττὰ ἀναλώματα γίνονται διὰ τὴν ἔλλειψιν ἢ ἀτέλειαν τῶν τεχνῶν τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους.

Οἱ πλούσιοι ἔχουσι πρὸς τούτοις καὶ ἄλλο μεγαλήτερον συμφέρον νὰ ἐπιμελῶνται τὴν πρόοδον καὶ τὴν εὐτυχῆ κατάστασιν τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος αὐτῶν· συνδεδεμένοι μᾶλλον μὲ αὐτὴν, καὶ συνειθισμένοι εἰς πλειοτέρας χρείας, ὡς ἔχοντες καὶ πλειότερα μέσα ἐκπληρώσεως, κινδυνεύουσι νὰ κατασταθῶσιν οἱ δυστυχέστεροι, ἐὰν στερηθῶσιν αὐτά· πολλῶν δὲ τοιούτων στερήσεων καὶ καταστροφῶν μερικῶν καὶ κοινῶν γίνεται πολλάκις αἰτία ἡ πτωχεία καὶ ἠθικὴ διαφθορὰ τοῦ λαοῦ. Ὥστε τὸ συμφέρον τῶν πτωχῶν, αἱ τέχναι, ἡ παιδεία, ἡ ἠθικὴ εὐκοσμία, εἶναι οὐσιωδῶς συμφέρον τῶν πλουσίων· διότι τότε οἱ πτωχοὶ εὐτυχοῦντες ἀναλόγως πρὸς τὴν θέσιν αὐτῶν, προσῳκειωμένοι πραγματικῶς μὲ τὴν πατρίδα καὶ μὲ τὸ ἔθνος, αἰσθανόμενοι τὰ ἀμοιβαῖα καθήκοντα αὐτῶν, γίνονται ὠφέλιμα ὄργανα εἰς τὰς χρείας τῶν πλουσίων, εἰρηνικοὶ συνεργοὶ τῆς κοινῆς εὐτυχίας, καὶ μέλη ἀληθινὰ τοῦ πολιτικοῦ σώματος.

Τὰ πρὸς τὴν πατρίδα καὶ ἅπαν τὸ ἔθνος καθήκοντα τῶν πλουσίων ἐπιστηρίζονται οὐ μόνον εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν συμφέρον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν δικαιοσύνην. Ἐπειδὴ ἔχουσι τὸν πλοῦτον ἐκ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, εἶναι δίκαιον καὶ νὰ μεταχειρίζωνται αὐτὸν ὠφελίμως εἰς τὴν κοινωνίαν. Φαίνεται τάχα καὶ μικρὰ δόξα ἢ ὀλίγη ἡδονὴ εἰς τὸν αἰσθητικὸν τοῦ καλοῦ καὶ φρόνιμον πλούσιον, νὰ μεταχειρίζηται τὸν πλοῦτον αὐτοῦ ὄργανον ἀγαθοποιὸν, βοηθῶν τοὺς ἐν ἀνάγκαις, παρηγορῶν τοὺς ἀναξίως δυστυχοῦντας, ἐνθαῤῥύνων τοὺς τεχνίτας, ἐμψυχόνων τοὺς γεωργοὺς, περιποιούμενος τὴν ἀτυχῆ ἀξιότητα καὶ τὰ προτερήματα; Τοιοῦτον πλούσιον τίς δὲν θέλει ἀγαπᾶν καὶ σέβεσθαι, ὡς κοινὸν πατέρα καὶ εὐεργέτην, ὡς ὑπέρτιμον ἐπίτροπον καὶ διανομέα τῶν ἀγαθῶν τῆς θείας προνοίας;

Εἶναι φαυλότης ἀνδραποδώδης, καὶ ἀδικία ἐνταυτῷ ἀσυγχώρητος, ἔχων τις πλοῦτον, νὰ φυλάττῃ αὐτὸν δουλικῶς, ἢ νὰ σκορπίζῃ ἀσώτως εἰς πράγματα ἀνωφελῆ, πρόξενα κακοηθείας εἰς τοὺς ἄλλους καὶ εἰς αὐτὸν βλαπτικά. Ὁ φιλάργυρος στερεῖται τὰς ἀθώας καὶ τιμίας ἀπολαύσεις, τυραννεῖ ἑαυτὸν μὲ δουλοπρεπεῖς φροντίδας, φόβους καὶ ὑποψίας· εἶναι παντοτεινὸν παίγνιον μεταξὺ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῆς φιλαργυρίας. Ἀδικεῖ καὶ τοὺς ἄλλους, στερῶν αὐτοὺς τῶν ὅσων ὠφελειῶν

ἠδύνατο νὰ ἦναι παραίτιος, μεταχειριζόμενος καλῶς τὸν πλοῦτον αὐτοῦ. Ὅθεν καθίσταται γελοῖος καὶ μισητός· περιφρονεῖται ὑπὸ πάντων, καὶ πολλάκις ὁπλίζει ἐναντίον ἑαυτοῦ καὶ οὓς ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ἐπαινέτας, φίλους καὶ ὑπερασπιστάς. Ὁ ἄσωτος πάλιν φθείρει τὴν ὑγείαν αὐτοῦ μὲ τὴν κτηνώδη κατάχρησιν τῶν ἡδονῶν, ἀτιμάζει καὶ ἐξανδραποδίζει τὴν ψυχικὴν εὐγένειαν αὐτοῦ, τυραννεῖται ὑπὸ τῆς ἀνησύχου φαντασίας τῆς ἀσώτου πολυτελείας, ἐφευρίσκων νέας φανταστικὰς χρείας, γίνεται κακὸν παράδειγμα, φθείρει τὰ κοινὰ ἤθη, καὶ σκορπίζων τὸν πλοῦτον ὅπου δὲν πρέπει, ἀδικεῖ ἑαυτὸν, ἀδικεῖ καὶ τοὺς ἀξίους νὰ ὠφελῶνται ἐκ τῆς φρονίμου αὐτοῦ χρήσεως καὶ δικαίας διανομῆς. Ἀλλ' ὁ καλῶς καὶ φρονίμως μεταχειριζόμενος τὸν πλοῦτον, ἐνῷ ἐκπληροῖ ἀφθόνως τὰς χρείας αὐτοῦ, ἐνῷ ἀπολαμβάνει τὰς ἀθώας ἡδονὰς, ἔχει καὶ ἐκείνην τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀνέκφραστον χαρὰν τῆς συνειδήσεως, ὅτι ἀγαθοποιεῖ τὸν πλησίον καὶ εὐεργετεῖ τὴν πατρίδα· βλέπει ἑαυτὸν τιμώμενον καὶ ἀγαπώμενον ὑπὸ πάντων· τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀναφέρεται μετ' εὐφημίας καὶ ἰδίᾳ, καὶ δημοσίᾳ, καὶ ἐν λόγοις, καὶ ἐν ᾠδαῖς, καὶ ἐν βιβλίοις· καὶ τέλος πάντων μεταβαίνει εἰς τὴν αἰωνιότητα, συμπροπεμπόμενος μὲ εὐλογίας, μὲ δάκρυα εὐγνωμοσύνης, καταλείπων ἐπὶ γῆς μνημεῖα ἀνεξάλειπτα τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ καὶ εὔκλειαν εἰς τὴν γενεὰν αὐτοῦ. *Δόξα καὶ πλοῦτος ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ, καὶ ἡ δικαιοσύνη αὐτοῦ μένει εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος.* Τοιοῦτοι μακάριοι πλούσιοι ὑπῆρξαν καὶ πρότερον εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, καὶ νῦν ἐν τῇ πολιτικῇ ἀναστάσει αὐτοῦ ὑπάρχουσιν οὐκ ὀλίγοι.

Καθήκοντα τῶν πτωχῶν.

Ὅταν τις συλλογισθῇ ὅτι τὸ τέλος τῆς κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι δι' ἀμοιβαίων δουλεύσεων καὶ χαρίτων νὰ ζῶσιν οἱ ἄνθρωποι ἀναπαυτικώτερον καὶ ἀσφαλέστερον, παρὰ ἐὰν ἦσαν μονόβιοι, λυπεῖται δικαίως βλέπων ἐν ταῖς πόλεσι τόσους πτωχοὺς στερουμένους τῶν ἀναγκαίων, ζῶντας ἐξ ἐλεημοσύνης, ἐνῷ δύνανται νὰ ἐργάζωνται, καὶ πολλοὺς ἔτι μεταχειριζομένους ὡς ἐπιτήδευμα βίου τὸ νὰ ἦναι ἐπαῖται. Ἡ ἀνισότης εἰς τὰ κτήματα καὶ εἰς τὸν πόρον τοῦ ζῆν εἶναι ἀκόλουθον φυσικὸν εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον· διότι καὶ αἱ περιστάσεις, καὶ τοῦ σώματος αἱ δυνάμεις, καὶ ἡ βιομήχανος ἱκανότης τοῦ πνεύματος, δὲν εἶναι εἰς πάντας τὰ αὐτά. Ἐνδέχεται ὁμοίως τινὲς ἐκ μεταβολῶν τυχηρῶν νὰ καταντήσωσιν εἰς ἔνδειαν. Νὰ ἦναι ὅμως τόσοι πτωχοὶ, καὶ ἄνθρωποι ὁλομελεῖς καὶ ὑγιαίνοντες νὰ περιέρχωνται τοὺς ναοὺς, τὰς ὁδοὺς καὶ πλατείας, μὲ ἀνοικτὴν χεῖρα ζητοῦντες ἐλεημοσύνην, τοῦτο δὲν εἶναι πλέον τοῦ κοινωνικοῦ βίου δυστυχὲς ἀκολούθημα, ἀλλὰ τῆς πολιτικῆς κυβερνήσεως μέγα ἁμάρτημα, ἥτις ἀμελοῦσα τὰς τέχνας καὶ τὴν γε-

ωργικὴν, ἀφαιρεῖ τὰ μέσα τοῦ πορισμοῦ, καὶ ἐντεῦθεν πολυπλασιάζονται οἱ πτωχοὶ, γίνεται ἕξις ἡ ἀργία καὶ ὀκνηρία, φθείρονται τὰ ἤθη, καὶ ἀναφύονται αἱ κακίαι. Ἐὰν ἡ κυβέρνησις, καὶ πᾶσα πόλις ἰδιαιτέρως, ᾐσθάνοντο τὰ ἐκ τῆς διαφθορᾶς ταύτης δεινὰ, ἤθελον βλέπει τὴν ἠθικὴν καὶ φυσικὴν βελτίωσιν τοῦ λαοῦ οὐχὶ ὡς πρᾶγμα ἀδιάφορον, ἀλλ' ὡς πρώτιστον ἀντικείμενον τῆς προνοίας αὐτῶν καὶ ἰσχυρὸν φυλακτήριον τῆς ἰδίας αὐτῶν εὐτυχίας καὶ ἀσφαλείας.

Πρὸς μὲν τοὺς παντάπασι διεφθαρμένους πτωχοὺς δὲν ἰσχύει, φαίνεται, οὐδεμία ἠθικὴ διδασκαλία, ἀλλ' εἶναι χρεία πολιτικῆς δυνάμεως καὶ προνοίας, διὰ νὰ καταστήσῃ αὐτοὺς μέλη χρήσιμα εἰς τὴν κοινωνίαν, ἢ τοὐλάχιστον ἀζήμια· τοὺς δὲ τιμίους καὶ αἰσθητικοὺς τοῦ καλοῦ, ὁ ὀρθὸς λόγος διδάσκει ποῖα καθήκοντα ἐκπληροῦντες δύνανται ν' ἀπολαμβάνωσι τὴν ἀνάλογον πρὸς τὴν κατάστασιν αὐτῶν εὐτυχίαν, καὶ εἰς καλητέραν μάλιστα νὰ προβαίνωσι. Πρέπει λοιπὸν πρὸ πάντων νὰ δίδωσιν ἀνατροφὴν καλὴν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν· νὰ γίνωνται εἰς αὐτὰ καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ παντοτεινὰ παραδείγματα σεμνότητος, φιλοπονίας καὶ εὐσεβείας· νὰ στέλλωσιν αὐτὰ εἰς τὰ δημόσια σχολεῖα, διὰ νὰ διδαχθῶσι τὴν ἱερὰν κατήχησιν, καὶ νὰ μάθωσι τοὐλάχιστον τὸ ἀναγινώσκειν καλῶς καὶ γράφειν, καὶ πρὸς τούτοις τὴν πρακτικὴν ἀριθμητικὴν, καὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἔθνους αὐτῶν, καὶ τότε νὰ βάλλωσιν αὐτὰ εἰς τέχνην τινά. Ὅταν δὲ παρατηρῶσι τὰ τέκνα αὐτῶν, ὅτι ἔχουσι πόθον σταθερὸν εἰς τὰ μαθήματα καὶ εὐφυΐαν, πρέπει νὰ ἀφίνωσιν αὐτὰ, καὶ κατὰ πάντα τρόπον νὰ βοηθῶσιν, ἕως νὰ ἀποκτήσωσι τὴν δυνατὴν ἐντέλειαν, ὥστε νὰ γίνωνται διδάσκαλοι, ἢ ὑπάλληλοι τῆς κυβερνήσεως. Τοιούτους νέους πρέπει μάλιστα καὶ οἱ δῆμοι καὶ οἱ πλούσιοι πολῖται νὰ βοηθῶσι καὶ νὰ ἐνθαῤῥύνωσιν εἰς τὸ στάδιον, εἰς ὃ ἡ φύσις προώρισεν αὐτοὺς, ὑπὲρ τῆς δόξης καὶ ὠφελείας τῆς πατρίδος. Ἐκ τοιούτων πτωχικῶν οἰκιῶν ἐξέλαμψαν οἱ ἐνδοξότεροι ποιηταὶ, συγγραφεῖς, ἐπιστήμονες καὶ τεχνῖται, ὧν οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ ἀνακαλύψεις ὠφέλησαν καὶ ἐδόξασαν τὴν πατρίδα αὐτῶν, ηὔξησαν τὰς ἀφορμὰς τοῦ πλουτισμοῦ, καὶ εὐκόλυναν τὰ μέσα τῆς κοινωνικῆς εὐζωΐας.

Ὀφείλουσι προσέτι οἱ πτωχοὶ νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τοὺς νόμους, οὐ μόνον διὰ νὰ ἀποφεύγωσι τὰς ἐπικειμένας εἰς τὴν παρανομίαν ποινὰς καὶ ἀτιμίας, ἀλλὰ καὶ συλλογιζόμενοι, ὅτι εἶναι μέλη τῆς πόλεως ἐν ᾗ ζῶσι, καὶ ὀφείλουσι νὰ φυλάττωσι τοὺς νόμους καθ' οὓς κυβερνᾶται. Ὀφείλουσι χωρὶς φθόνου νὰ σέβωνται καὶ τρόπους τιμίους ν' ἀποκτῶσι τὴν εὔνοιαν καὶ ἀγάπην τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν πλουσίων· διότι, ἂν καὶ ὑπερέχωσιν οὗτοι κατὰ τὴν τύχην καὶ ἀξίαν, ἀναδέχονται ὅμως καὶ τὸ μεγαλήτερον φορτίον τῆς κοινωνίας, συνεισφέροντες εἰς τὰ κοινὰ καλὰ, βοηθοῦντες τὴν πατρίδα εἰς τὰς χρείας αὐτῆς, καὶ φροντίζοντες πατρικῶς ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀσφαλείας καὶ εὐτυχίας. Ἐν ἑνὶ λόγῳ,

ὀφείλουσι νὰ ἦναι ἐνάρετοι καὶ ὡς χριστιανοὶ, καὶ ὡς μέλη κοινωνίας ἑλληνικῆς, καὶ νὰ μὴ καταδέχωνται ποτὲ, διότι εἶναι πτωχοὶ, νὰ γίνωνται καὶ ἀξιοκαταφρόνητοι· τὸ ἐναντίον μάλιστα, ἡ ἀρετὴ πρέπει νὰ λάμπῃ καλήτερα ὑπὸ τὴν πτωχικὴν στέγην, τὴν ἀνέφελον καὶ καθαρὰν ἀπὸ τῆς ὁμίχλης τῆς τρυφῆς, καὶ τοῦ καπνοῦ τῆς φαντασίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄.

Καθήκοντα πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

Δικαιοσύνη.

Πρώτη τῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν εἶναι ἡ δικαιοσύνη (1), ἥτις προςάζει ἡμᾶς νὰ δίδωμεν κατὰ πάντα εἰς ἕκαστον τὸ ἀνῆκον εἰς αὐτὸν (2), καὶ νὰ μεταχειριζώμεθα τοὺς ἄλλους πρὸς τὰ καλὰ, ὡς θέλομεν καὶ οἱ ἄλλοι νὰ μεταχειρίζωνται ἡμᾶς. Τοῦτο εἶναι ἀξίωμα καὶ βάσις τοῦ νόμου, ὃν ὁ Θεὸς ἐνεχάραξεν εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ παραβῇ αὐτὸν ἀτιμωρήτως, ἢ τοὐλάχιστον χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ τὰς ἐσωτερικὰς ἐπιπλήξεις τῆς συνειδήσεως, αἵτινες εἶναι ἡ ἄφευκτος φυσικὴ τιμωρία τῆς παρανομίας.

Θεωρεῖται δὲ μερικώτερον ἡ δικαιοσύνη διττῶς· ά. λέγεται *δικαιοσύνη διανεμητικὴ*, καθ' ἣν δηλαδὴ πρέπει νὰ διανέμωνται ἀναλόγως πρὸς τὴν ἱκανότητα καὶ τὰ κοινωφελῆ προτερήματα ἑκάστου, αἱ ἀξίαι, αἱ τιμαὶ, αἱ πολιτικαὶ ἐπιστασίαι, τὰ κοινὰ ἀγαθὰ, τὰ βραβεῖα, καὶ πάλιν αἱ ποιναὶ, ἀναλόγως πρὸς τὰς παρανομίας. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δικαιοσύνης ἀνήκει ἐξαιρέτως εἰς τοὺς ἡγεμόνας, τοὺς ἄρχοντας, τοὺς κριτὰς, καὶ ἄλλους τοιούτους, ἐμπιςευομένους πολιτικὴν ἐξουσίαν. β΄. εἶδος εἶναι ἡ λεγομένη *συναλλαγματικὴ δικαιοσύνη*, ἥτις προςάττει νὰ ἀποδίδωμεν ἐν τοῖς συναλλάγμασιν εἰς ἕκαστον τὸ δίκαιον· διότι ὁ Θεὸς δὲν ἔδωκεν εἰς τοῦτον μὲν ἄλλην φύσιν, εἰς ἐκεῖνον δὲ ἄλλην, ὥς τε ὁ εἷς νὰ ἀπαιτῇ παρὰ τῶν ἄλλων νὰ φυλάττωνται τὰ δικαιώματα αὐτοῦ, αὐτὸς δὲ νὰ παραβαίνῃ τὰ τῶν ἄλλων (3). Τὰ ἀγα-

(1) Κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι δοκεῖ ἡ δικαιοσύνη, καὶ οὔθ' ἕσπερος οὔτε ἑῷος οὕτω θαυμαστός. ('Αριστοτέλ. Εὔδημ. Βιβλ. έ. Κεφ. έ)

(2) Καὶ ἡ μὲν δικαιοσύνη ἕξις ἐστὶ, καθ' ἣν ὁ δίκαιος λέγεται πρακτικὸς κατὰ προαίρεσιν τοῦ δικαίου, καὶ διανεμητικὸς καὶ αὐτῷ πρὸς ἄλλον, καὶ ἑτέρῳ πρὸς ἕτερον· οὐχ οὕτως, ὥστε τοῦ μὲν αἱρετοῦ πλέον αὐτῷ, ἔλαττον δὲ τῷ πλησίον· τοῦ βλαβεροῦ δ' ἀνάπαλιν, ἀλλὰ τοῦ ἴσου τοῦ κατ' ἀναλογίαν ('Αριστοτέλ.. 'Ηθικ. έ. Κεφ. έ.)

(3) Δικαιοσύνης δ' ἐστὶ τὸ διανεμητικὸν εἶναι τὸ κατ' ἀξίαν, καὶ σώζειν τὰ πάτρια ἔθη καὶ τὰ νόμιμα· καὶ τὸ σώζειν τοὺς γεγραμμένους νόμους, καὶ τὸ ἀ-

θὰ τῆς δικαιοσύνης ἀποτελέσματα εἶναι ἡ κοινὴ ἡσυχία, καὶ ἀσφάλεια καὶ εὐτυχία. Ἄνευ τῆς δικαιοσύνης, τὰ πάντα ἤθελον εἶσθαι εἰς ταραχὴν, εἰς διχόνοιαν καὶ εἰς ἀκαταπαύστους ἐσωτερικὰς στάσεις. Οἱ ὑπήκοοι ἤθελον ἐπαναστατεῖ κατὰ τῶν ἡγεμόνων, οἱ ὑπηρέται κατὰ τῶν κυρίων, οἱ συγγενεῖς κατὰ τῶν συγγενῶν. Ἐκ τούτων λοιπὸν συμπεραίνεται πόσον ὀφείλομεν νὰ φυλάττωμεν τοὺς νόμους τῆς δικαιοσύνης, οὐ μόνον διότι οὕτω προστάττει ὁ Θεὸς καὶ ὁ θεῖος ὀρθὸς λόγος, οὐ μόνον διὰ τὴν κοινὴν ἀσφάλειαν καὶ εὐτυχίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἰδίαν ἡμῶν, ἧς ὁ πλέον ἐπικίνδυνος ἐχθρὸς εἶναι ἡ ἀδικία.

Εἶναι περιστάσεις, ἐν αἷς ἡ δικαιοσύνη πρέπει νὰ μετριάζῃ τὴν αὐστηρότητα τῆς ἀκριβείας. Ὅταν ὁ νόμος λαλῇ γενικῶς, καὶ συμβῇ τι ἰδιαίτερον, ὁποῖα συμβαίνουσι πολλάκις, τότε ὀφείλει ὁ δικαστὴς παρατηρῶν τὰς περιστάσεις, νὰ ἐπανορθόνῃ τὴν ἔλλειψιν τοῦ νομοθέτου, ὅπερ καὶ αὐτὸς ἤθελε κάμει, ἂν ἦτο παρὼν, ἢ ἤθελε νομοθετήσει περὶ τοῦ πράγματος, ἂν προεγνώριζεν αὐτό (1)· ἀλλ' ἡ πρόγνωσις τῶν κατὰ μέρος εἶναι ὑπὲρ ἄνθρωπον· μένει λοιπὸν ἡ περὶ τούτων ὀρθὴ κρίσις εἰς τοὺς ἤδη τὰ παρόντα κρίνοντας. Ἡ μετρίασις τῆς αὐστηρότητος εἰς τὰς τοιαύτας περιστάσεις λέγεται ἐπιείκεια (2).

Ὁ Ἀρχίδαμος, βασιλεὺς τῶν Λακεδαιμονίων, ἀκούσας ποτέ τινα ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν ἐπαινοῦντα καθ' ὑπερβολὴν μουσικόν τινα, *φίλε*, εἶπε, *ποίας λοιπὸν τιμὰς φυλάττεις διὰ τὴν ἀρετὴν, ἂν ἐπαινῇς μὲ τόσον ἐνθουσιασμὸν τὴν τέχνην ἑνὸς ἀχρείου μουσικοῦ;*

Ὁ σοφὸς Βίας ἠναγκασμένος ὑπὸ τῆς δικαιοσύνης νὰ καταδικάσῃ εἰς θάνατον κακοῦργόν τινα, ἔκλαυσεν εἰς τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τοῦ δυστυχοῦς, καὶ ὅτε τις ἠρώτησεν αὐτὸν, *Διὰ τί κλαίεις ; δὲν εἶναι εἰς τὴν ἐξουσίαν σου νὰ ἀπολύσῃς τὸν ἄνθρωπον, ὡς καὶ νὰ καταδικάσῃς αὐτόν;* — *Οὐχὶ*, ἀπεκρίθη· *ἡ δικαιοσύνη καὶ οἱ νόμοι ἀπαιτοῦσι νὰ καταδικάσω αὐτὸν, ἡ φύσις ὅμως ζητεῖ νὰ κλαύσω τὰς δυστυχίας τῆς ἀνθρωπότητος.*

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστῖνος ὁ β'. θέλων νὰ ἀνορθώσῃ τὴν δικαιοσύνην,

ληθεύειν ἐν τῷ διαφέροντι, καὶ τὸ διαφυλάττειν τὰς ὁμολογίας. (Ἀριστοτέλ. Περὶ ἀρετ. καὶ κακ.) — Τῆς δὲ κατὰ μέρος δικαιοσύνης καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν δικαίου ἓν μέν ἐστιν εἶδος τὸ ἐν ταῖς διανομαῖς, ἢ τιμῆς ἢ χρημάτων ἢ τῶν ἄλλων, ὅσα μεριστὰ τοῖς κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας· ἐν τούτοις γάρ ἐστι καὶ ἔχειν ἄνισον καὶ ἴσον ἕτερον ἑτέρου. Ἓν δὲ, τὸ ἐν τοῖς συναλλάγμασι διορθωτικόν. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. ε. Κεφ. β'.)

(1) Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. ε. Κεφ. ι.

(2) Ὁ γὰρ τῶν τοιούτων προαιρετικὸς καὶ πρακτικὸς, καὶ ὁ μὴ ἀκριβοδίκαιος ἐπὶ τὸ χεῖρον, ἀλλ' ἐλαττωτικὸς, καίπερ ἔχων τὸν νόμον βοηθὸν, ἐπιεικής ἐστι, καὶ ἡ ἕξις αὕτη ἐπιείκεια, δικαιοσύνη τις οὖσα, καὶ οὐχ ἑτέρα τις ἕξις (ὁ αὐτὸς αὐτόθι).

κατέστησε δήμαρχον τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕνα τῶν δικαστῶν δίκαιον, σταθερὸν καὶ ἔντονον, δοὺς εἰς αὐτὸν πᾶσαν ἐξουσίαν νὰ παιδεύῃ τοὺς παρανομοῦντας, ὁποιαςδήποτε τάξεως ἢ βαθμοῦ καὶ ἂν ἦσαν, καὶ διακηρύξας ὅτι αἱ ἀποφάσεις αὐτοῦ θέλουσιν ἐκτελεῖσθαι ἀνεκλήτως. Ἡ διακήρυξις αὕτη κατέπληξε πάντας τοὺς ἅρπαγας καὶ ἀδίκους, πλὴν ἑνὸς ὅστις ἐνόμιζεν ἑαυτὸν ἀνώτερον πάντων τῶν νόμων. Οὗτος εἶχεν ἀδικήσει γυναῖκά τινα χήραν, κατακρατῶν αὐτῆς ὅλην τὴν περιουσίαν: Ἡ γυνὴ ἐλθοῦσα πρὸς τὸν δήμαρχον, ἐδέετο αὐτοῦ ὀδυρομένη. Ὁ δήμαρχος φερόμενος τὴν ἀρχὴν ἱλαρῶς πρὸς τὸν ἀδικήσαντα, διότι ἦτο ἐκ τῶν ἀρχόντων, ἔγραψε πρὸς αὐτὸν παρακαλῶν νὰ ἀποδώσῃ εἰς τὴν γυναῖκα τὸ δίκαιον· ἀλλ᾽ ἐκεῖνος ἀπήντησε μὲ τρόπον ἀγέρωχον καὶ ὑβριστικόν. Τότε ὁ δήμαρχος ὀργισθεὶς, προσκαλεῖ αὐτὸν εἰς τὸ δικαστήριον· ἀλλ᾽ ὁ ἄρχων ἀποπέμπει τὸν κλητῆρα μὲ ἐμπαιγμοὺς καὶ ὕβρεις κατὰ τοῦ δημάρχου· καὶ ἀντὶ νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὸ δικαστήριον, ὑπάγει νὰ δειπνήσῃ εἰς τὸ παλάτιον, ὅπου ἦτο κατ᾽ ἐκείνην τὴν ἡμέραν προσκεκλημένος μετὰ πολλῶν ἄλλων αὐλικῶν. Ὁ δήμαρχος μαθὼν, ὅτι ἐκάθητο ἐν τῷ δείπνῳ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος, εἰσέρχεται καὶ λέγει πρὸς τὸν βασιλέα, *Βασιλεῦ, ἐὰν ἐμμένῃς εἰς τὴν ἐκδοθεῖσαν ἀπόφασιν νὰ τιμωρῶνται αἱ ἀδικίαι καὶ παρανομίαι, θέλω ἐξακολουθεῖ τὸ πρόσταγμά σου· ἐὰν ὅμως παραβλέπῃς τὴν ἀπόφασιν τὴν τοσοῦτον ἀξίαν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ σου θρόνου, ἐὰν πρέπῃ οἱ ἀχρειέστατοι τῶν ἀνθρώπων νὰ τιμῶνται μὲ τὴν εὔνοιάν σου, καὶ νὰ συγκάθηνται ἐπὶ τῆς βασιλικῆς τραπέζης σου, δέχθητι τὴν παραίτησίν μου ἀπὸ θέσεως τοιαύτης, ἥτις εἶναι ἀνωφελὴς εἰς τοὺς ὑπηκόους σου, καὶ δὲν δύναται νὰ εὐαρεστῇ εἰς τὴν μεγαλειότητά σου.* Ὁ αὐτοκράτωρ θαυμάσας τὴν τολμηρὰν παραίνεσιν τοῦ δημάρχου, *Δὲν μετέβαλον τὴν ἀπόφασίν μου,* ἀπεκρίθη· *καταδίωκε πανταχοῦ τὴν ἀδικίαν, εἰς σὲ παραδίδω αὐτὴν, καὶ ἂν συγκάθηται μετ᾽ ἐμοῦ ἐπὶ τοῦ θρόνου.* Τότε ὁ δήμαρχος προστάττει νὰ συλλάβωσι τὸν ἔνοχον ἐκ μέσου τῶν κεκλημένων. Φέρει αὐτὸν εἰς τὸ δικαστήριον· ἀκούει ὁ ἔνοχος τρέμων τὴν κατηγορίαν τῆς γυναικὸς, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶχε νὰ ἀντιτάξῃ οὐδεμίαν ἀπολογίαν, προστάττει νὰ ἐκδύσωσιν αὐτὸν, νὰ ῥαβδίσωσι καὶ νὰ πομπεύσωσι διὰ τῆς πόλεως καθήμενον ἐπὶ ὄνου, ἔχοντα τὸ πρόσωπον ἐστραμμένον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ζώου· τὰ δὲ ἁρπαχθέντα ὑπάρχοντα ἀπεδόθησαν εἰς τὴν χήραν. Τὸ παράδειγμα τοῦτο κατέπαυσε πολὺν καιρὸν τὰς ἀδικίας καὶ ἁρπαγάς. Ὁ δὲ αὐτοκράτωρ ἀντήμειψε τὴν σταθερότητα τοῦ δημάρχου, ποιήσας αὐτὸν πατρίκιον, καὶ καταστήσας διὰ βίου ἐπὶ τῆς δικαιοσύνης.

Γενναιότης.

Ἡ Γενναιότης παριστάνει ψυχὴν εὐγενῆ, ὑψηλὴν κατὰ τὸ φρόνημα, ἱκανὴν νὰ θυσιάσῃ καὶ ἀγαθὰ καὶ ζωὴν ὑπὲρ τῆς εὐτυχίας τῶν ἄλλων. Ἡ μὲν τιμιότης θεωρεῖται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων, ὅσα ἡ φύσις καὶ ὁ νόμος ἐπιτάττουσιν· ἡ γενναιότης ὅμως ὑψόνει τὸν ἄνθρωπον ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης, νὰ εἴπω οὕτω, φύσεως. Εἶναι αἴσθημα εὐγενὲς, προερχόμενον ἐνταυτῷ ἐκ μεγαλοψυχίας, φιλανθρωπίας καὶ ἀγαθότητος.

Ὁ Πομπήϊος εἶχεν ἀποφασίσει νὰ ἐξολοθρεύσῃ τοὺς κατοίκους τῆς Μεσσήνης, διότι ἠκολούθησαν τὸ μέρος τοῦ Μαρίου. Ὁ ἄρχων τῆς πόλεως ταύτης, Σθένιος ὀνομαζόμενος, ἐλθὼν πρὸς τὸν Πομπήϊον, εἶπε, *Διὰ τί ἀπεφάσισας νὰ ἀφανίσῃς τόσους ἀθώους δι' ἕνα μόνον ἔνοχον; ἐγὼ κατέπεισα τοὺς Μεσσηνίους νὰ λάβωσι τὸ μέρος τοῦ Μαρίου· μόνον ἐμὲ λοιπὸν πρέπει νὰ τιμωρήσῃς.* Ὁ Πομπήϊος θαυμάσας τὴν γενναιότητα τοῦ ἀνδρὸς συνεχώρησεν ὅλην τὴν πόλιν.

Φιλανθρωπία.

Φιλανθρωπία εἶναι, ὡς φανερόνει καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα, ἡ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἀγάπη, ἥτις λέγεται καὶ *ἀγάπη τοῦ πλησίον*. Οἱ ἄνθρωποι ἂν καὶ διαφέρωσι κατὰ τὰς ἰδέας, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν, καὶ ἄλλα τινὰ ἀτομικὰ ἰδιώματα, πάντες ὅμως συνίστανται ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος τῆς αὐτῆς φύσεως, καὶ καθὸ ἄνθρωποι δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν διαφοράν· *πάντες ἤμεθα γένος τοῦ Θεοῦ· πάντες ἐξ ἑνὸς αἵματος* (1)· ὥστε καὶ ἂν ἤμεθα ἀνενδεεῖς ἀλλήλων, καὶ τότε ἔπρεπε νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους, βλέποντες ἐν ἀλλήλοις τὴν κοινὴν φυσικὴν εἰκόνα. Ἀλλ' ἡμεῖς ἔχομεν καὶ τὰς αὐτὰς χρείας· καὶ καθὼς θέλομεν νὰ βοηθῶσιν ἡμᾶς οἱ ἄλλοι εἰς ἐκπλήρωσιν αὐτῶν, οὕτως εἶναι δίκαιον καὶ ἡμεῖς νὰ βοηθῶμεν τοὺς ἄλλους. Κατὰ τίνα λοιπὸν λόγον ἄνθρωπος ὢν νὰ μισῶ ἄνθρωπον;

Ἀλλ' εἶναι ἀλλοεθνὴς, ἢ ἀσύμφωνος μὲ τὰ φρονήματά μου· ἔστω· ἡ ἐθνικὴ διαφορὰ, ἥτις ὑπάρχει εἰς τὴν διαφορὰν τῆς γλώσσης, τῆς κυβερνήσεως καὶ ἄλλων τοιούτων τοπικῶν καὶ πολιτικῶν ἰδιοτήτων, ἀναιρεῖ τάχα τὴν ταυτότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἢ τὰς φυσικὰς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις; Οἱ βαθμοὶ τῆς ἀγάπης εἶναι διάφοροι· μὲ τὸ ἔθνος μου ἔχω πλειοτέρους δεσμούς· αἰσθάνομαι ὅτι μὲ τὴν κατάστασιν αὐτοῦ συνέχεται καὶ ἡ κατάστασις τῆς ἐμῆς φυσικῆς, ἠθικῆς

(1) Ἐποίησέ τε ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς. (Πραξ. τῶν Ἀποστόλ. Κεφ. ιζ', 26.)

καὶ πολιτικῆς ὑπάρξεως· ὀφείλω λοιπὸν νὰ ἀγαπῶ αὐτὸ κατ᾽ ἐξοχὴν, καὶ νὰ συντρέχω, ὅσον δύναμαι, εἰς τὴν συντήρησιν καὶ αὔξησιν τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ· νὰ ἀγωνίζωμαι δὲ κατὰ δύναμιν εἰς τὴν ἐξάλειψιν ἢ ἐλάττωσιν τῶν κακῶν. Ἀναλόγως ὅμως ὀφείλω νὰ ἀγαπῶ, καὶ νὰ βοηθῶ ἐν καιρῷ ἀνάγκης οἱονδήποτε ἄνθρωπον, δι᾽ αὐτὸ τοῦτο, διότι εἶναι ἄνθρωπος· ἐξαιρεῖται μόνον, ὅταν ἡ πρὸς αὐτὸν βοήθεια εἶναι βλάβη προφανὴς καὶ μεγάλη τοῦ ἔθνους, τῆς πατρίδος, ἢ ἄλλου τινὸς ὑποκειμένου, πρὸς ὃ ἔχω ἱερώτερα καθήκοντα. Ὁμοίως ἡ ἀσυμφωνία τῶν φρονημάτων δὲν ἀναιρεῖ τὰ καθήκοντα τῆς φιλανθρωπίας. Εἰς ὅ,τι πρᾶγμα δὲν συμφωνοῦσι τὰ φρονήματα καὶ αἱ ἰδέαι τῶν ἀνθρώπων, ἢ πάντες ἀπατῶνται, ἢ τινὲς ἀληθεύουσι, τινὲς δὲ εὑρίσκονται εἰς τὴν ἀπάτην. Ἂν λοιπὸν συναισθάνωμαι καὶ ἦμαι ἀδιστάκτως πεπεισμένος, ὅτι ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει ἐν ἐμοὶ, δὲν ἔχω οὐδὲν δίκαιον νὰ μισῶ τὸν ἠπατημένον, ὡς οὐδὲ ὁ πλούσιος τὸν πτωχὸν, οὐδὲ ὁ ἄλλο τι ἀγαθὸν ἔχων τὸν στερούμενον τούτου· ἀλλ᾽ ἐξ ἐναντίας μάλιστα ὀφείλω νὰ οἰκτείρω αὐτὸν, καὶ, εἰ δυνατὸν, νὰ ἐλευθερώσω αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀπάτης διὰ λογικῆς διδασκαλίας, καὶ ἐν περιστάσει χρείας νὰ βοηθῶ αὐτόν. Ἐὰν δὲ συναισθάνωμαι, ὅτι ἐγὼ ἀγνοῶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ πράγματος, κατὰ τίνα λόγον πρέπει νὰ μισῶ τὸν εὑρισκόμενον εἰς ἄλλο εἶδος ἀγνοίας περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος; Πόσον ἀνόητοι, ἄδικοι καὶ ἀπάνθρωποι εἶναι ὅσοι μισοῦσιν ἀλλήλους διὰ τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν φρονημάτων εἰς τὰ πολιτικὰ, ἐπιστημονικὰ, ἢ καὶ εἰς αὐτὰ τὰ θρησκευτικά! Ἐξαιροῦνται ὅμως οἱ γράφοντες καὶ κηρύττοντες στασιαστικὰ, ἢ κακοήθη, ἢ ἐναντία τῆς θρησκείας. Οἱ τοιοῦτοι πρέπει κατὰ τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἱεροὺς κανόνας νὰ σωφρονίζωνται καὶ πολιτικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς. Ἡ φιλανθρωπία εἶναι ὁ ἐξαίρετος χαρακτὴρ τοῦ ἀληθινοῦ χριστιανοῦ.

Ἀγαθότης.

Ἀγαθότης λέγεται ἡ ἀρετὴ ἐκείνη, ἥτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ λέγῃ περὶ τῶν ἄλλων καὶ νὰ πράττῃ εἰς αὐτοὺς πάντοτε τὸ καλὸν, νὰ ἐμποδίζῃ δὲ φρονίμως τὸ κακὸν, καὶ νὰ ἦναι πάντοτε γλυκὺς, συγγνωμικὸς καὶ ἥμερος (1). Ἡ ἀρετὴ αὕτη πρέπει νὰ ἦναι ὁ χαρακτὴρ τῶν τιμίων ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα τῶν Χριστιανῶν.

Πύῤῥος ὁ βασιλεὺς, ὅτε ἔμαθεν ὅτι δύο νέοι ἀξιωματικοὶ συμπίνοντες, ἐλάλησαν κατ᾽ αὐτοῦ ὑβριστικὰ, ἐκάλεσεν αὐτοὺς καὶ ἠρώτησεν ἀπειλητικῶς ἂν τῷόντι ἐλάλησαν περὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν ὑβριστικῶς. Εἷς ἐξ αὐτῶν ἀπεκρίθη, *Ναὶ βασιλεῦ, καὶ ἂν ἠθέλομεν πίει περισ-*

(1) Καὶ ἀγαθὸς μὲν ὅμοιος ἀεὶ, καὶ οὐ μεταβάλλεται τὸ ἦθος· ὁ δὲ φαῦλος καὶ ὁ ἄφρων οὐδὲν ἔοικεν ἕωθεν καὶ ἑσπέρας. (Ἀριστοτ. Εὐδημ. Βιβλ. ζ΄. Κεφ. ε΄.)

σότερον, χειρότερα ἠθέλομεν εἰπεῖ κατὰ σοῦ. Ὁ Πύῤῥος ἐγέλασε πρὸς τὴν ἀπόκρισιν ταύτην καὶ συνεχώρησεν αὐτοὺς, συμβουλεύσας ν' ἀπέχωσι τῆς μέθης ὡς αἰτίας πολλῶν ἀτοπημάτων.

Ἡμέραν τινὰ ἐν καιρῷ θέρους, ὅτε ὁ μέγας στρατηγὸς Τουρέννος, ἐνδεδυμένος μὲ τὴν οἰκιακὴν ἁπλότητα, ἵστατο εἰς τὸ παράθυρον, εἷς τῶν ὑπηρετῶν τοῦ παλατίου νομίσας ὅτι εἶναί τις τῶν παραμαγείρων, ἐκτύπησεν αὐτὸν εἰς τὰ ὀπίσθια μ' ὅσην δύναμιν εἶχεν· ὡς δὲ ὁ Τουρέννος ἐστράφη μὲ ἀπορίαν νὰ ἴδῃ, ὁ ὑπηρέτης τρέμων προσπίπτει εἰς τοὺς πόδας αὐτοῦ, ζητῶν συγχώρησιν ὅτι ἠπατήθη, νομίσας αὐτὸν ὅτι ἦτον ὁ παραμάγειρος Γεώργιος. *Ἔστω*, εἶπεν ὁ Τουρέννος, τρίβων ἐνταυτῷ τὴν ῥάχιν, *καὶ ὁ Γεώργιος ἂν ἦτο, δὲν ἔπρεπε νὰ κτυπήσῃς αὐτὸν τόσον δυνατά.*

Ἀδιαφθορία.

Ἀδιαφθορία λέγεται, ὅταν τις δὲν διαφθείρηται εἰς τὰς κρίσεις αὐτοῦ, δὲν ἀποφασίζῃ δηλαδὴ νὰ κάμῃ ἢ νὰ εἴπῃ τι, ὅπερ συναισθάνεται ὅτι εἶναι ἄδικον, οὔτε ὑπὸ ὑποσχέσεων δελεαζόμενος, οὔτε ὑπὸ χρημάτων, οὔτε ἀπειλὰς φοβούμενος. Ἡ ἀδιαφθορία εἶναι τὸ ἱερώτερον τῶν καθηκόντων τοῦ δικαστοῦ, διότι εἶναι ὄργανον τοῦ νόμου, καὶ μία τις παράβλεψις, ἥτις δύναται νὰ ἦναι συγχωρητὴ εἰς ἰδιώτην ἄνθρωπον, εἶναι ἁμάρτημα ἀσυγχώρητον εἰς τὸν τεταγμένον νὰ κρίνῃ καὶ ν' ἀποφασίζῃ περὶ τῆς καταστάσεως ἢ τιμῆς τῶν πολιτῶν. Ὁ περίφημος Ἀριστείδης ὅτε ἔκρινε δύο ἀνθρώπους, ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν διὰ νὰ παροξύνῃ τὸν δικαστὴν κατὰ τοῦ ἀντιδίκου, ἤρξατο νὰ λέγῃ ὅτι ἐλάλησε περὶ αὐτοῦ μυρίας ὕβρεις· ἀλλ' ὁ ἀδιάφθορος ἐκεῖνος ἀνὴρ, *Ἄφες*, εἶπε, *τὰ ὅσα ὁ ἀντίδικός σου ἐλάλησεν ὑβριστικῶς περὶ ἐμοῦ· ἂς ἐξετάσωμεν τί σοι ἔπραξεν· ἐνταῦθα δὲν εἶμαι δικαστὴς τῶν εἰς ἐμὲ γενομένων ὕβρεων, ἀλλὰ τῆς διαφορᾶς ἣν ὑμεῖς ἔχετε πρὸς ἀλλήλους.*

Ἀφιλοκέρδεια.

Ἀφιλοκέρδεια λέγεται τὸ νὰ καταφρονῶμεν πᾶν ἄτιμον καὶ αἰσχρὸν κέρδος, διὰ νὰ μὴ ἐξευτελίσωμεν τὸν χαρακτῆρα ἡμῶν, πράττοντες ἢ λέγοντές τι ἐναντίον εἰς τὰ καθήκοντα καὶ εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν. Ὁ Ἀντίπατρος, ἄρχων τῆς Μακεδονίας, ἔστειλε πρὸς τὸν Φωκίωνα τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀθηναίων ποσότητα μεγάλην χρημάτων. Ὁ Φωκίων ἀπέβαλεν αὐτά· εἰπόντος δ' ἐκείνου, *δέχθητι αὐτὰ τοὐλάχιστον διὰ τὸν υἱόν σου, Οὐχὶ*, ἀπεκρίθη ὁ Φωκίων· *ἂν ὁ υἱός μου ἐξεύρῃ νὰ ῥυθμίζῃ τὴν ζωὴν αὐτοῦ καὶ τὰ ἤθη, ἀρκεῖ εἰς αὐτὸν ἡ πατρικὴ κληρονομία· ἂν ὅμως κατασταθῇ ἄσωτος, οὐδεμία ποσότης χρημάτων θέλει ἐξαρκέσει εἰς αὐτόν.*

ὅτε ὁ Τουρέννος ἦτο εἰς ἐκστρατείαν, ἐλθόντες οἱ κάτοικοι τινὸς πόλεως, προσέφερον εἰς αὐτὸν τριακοσίας χιλιάδας φράγκων, διὰ νὰ μὴ ἀφήσῃ τὸ στράτευμα νὰ περάσῃ διὰ τῆς πόλεως αὐτῶν· ἀλλ' ὁ ἀφιλοκερδὴς ἥρως, *μένετε ἥσυχοι*, ἀπεκρίθη· *ἡ ὁδός μου εἶναι ἄλλη· λάβετε ὀπίσω τὸ ἀργύριον ὑμῶν.*

Εἰλικρίνεια.

Ἡ Εἰλικρίνεια εἶναι εὐγενὴς αἰσθητικότης τῆς ἑαυτοῦ λογικῆς ἀξίας, ἥτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ λέγῃ τὴν ἀλήθειαν, καὶ ποτὲ νὰ μὴ κρύπτῃ αὐτὴν μὲ σκοπὸν ν' ἀπατήσῃ τοὺς ἄλλους. Ὁ Θεὸς ἔδωκεν εἰς τὸν ἄνθρωπον τὸν προφορικὸν λόγον, διὰ νὰ μεταχειρίζηται αὐτὸν ἑρμηνευτὴν τῆς ἀληθείας, ἀλλ' οὐχὶ ὄργανον ψεύδους καὶ ὑποκρίσεως. Ὁ μὴ εἰλικρινὴς εἶναι ὡς κίβδηλον νόμισμα· ἀτιμάζει τὴν ἑαυτοῦ ἀνθρωπότητα.

Πίστις.

Πίστις λέγεται, νὰ πράττωμεν κατὰ τὴν συνείδησιν ἡμῶν, καὶ νὰ μένωμεν πιστοὶ εἰς τὰς ὑποσχέσεις καὶ ὁμολογίας ἡμῶν. Πίστις λέγεται καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη, ἣν οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι πρὸς τοὺς ἔχοντας τὸν πολύτιμον τοῦτον χαρακτῆρα. Ὁ Γέλων, βασιλεὺς τῶν Συρακουσῶν, ἔλαβε χρείαν πολλῶν χρημάτων δι' ἣν ἐμελέτα νὰ κάμῃ ἐκστρατείαν, καὶ ἐπρόβαλε πρὸς τὸν λαὸν νὰ γείνῃ συνεισφορά· βλέπων ὅμως ὅτι οἱ Συρακούσιοι ἐδυσκολεύοντο, ἐζήτησε δάνεια, ὑποσχεθεὶς νὰ ἐπιστρέψῃ αὐτὰ μετὰ τὸν πόλεμον. Ἔδωκαν αὐτὰ εὐθὺς, ἐξεύροντες ὅτι ἦτο πιστός· καὶ τῳόντι ἀπέδωκεν αὐτὰ μετὰ τὴν ἐκστρατείαν.

Πόσον ἡ ἀρετὴ αὕτη εἶναι ἀναγκαία εἰς τὸν κοινωνικὸν ἄνθρωπον, ὅταν μάλιστα ἔχῃ πολιτικὴν ἀρχὴν, ἢ ἐμπορικὰς καὶ συναλλαγματικὰς σχέσεις!

Πορτουγάλλος τις μοναχὸς ἐκ τοῦ τάγματος τῶν Φραγκισκάνων, πιασθεὶς αἰχμάλωτος ὑπὸ τῶν Ἰνδῶν μετὰ πολλῶν ἄλλων συμπολιτῶν αὐτοῦ, ἐζήτησε ν' ἀφήσωσιν αὐτὸν ν' ἀπέλθῃ εἰς τὴν πατρίδα διὰ νὰ ἐνεργήσῃ περὶ ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων. Ἀμφιβάλλοντος δὲ τοῦ Ἰνδοῦ βασιλέως περὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτοῦ, ὁ μοναχὸς, διὰ νὰ βεβαιώσῃ αὐτὸν, ἔδωκεν ὡς ὅμηρον τὸ σχοινίον τοῦ τάγματος αὐτοῦ· ὁ βασιλεὺς ἐδέχθη τοῦτο ὡς πολύτιμον πρᾶγμα τοῦ αἰχμαλώτου, καὶ περιέμενε τὴν ἔκβασιν. Μὴ δυνηθεὶς δὲ ὁ μοναχὸς νὰ κατορθώσῃ τὴν ἀνταλλαγὴν, ἐπέστρεψε πάλιν, προσφέρων ἑαυτὸν εἰς τὰ δεσμὰ τῆς αἰχμαλωσίας· ἀλλ' ὁ βασιλεὺς τόσον ἐθαύμασε τὴν πίστιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τοιαύτην ὑπόληψιν συνέλαβε περὶ τοῦ ἔθνους, ἔνθα γεννῶνται τοιοῦτοι ἄνδρες, ὥστε ἠλευθέρωσεν εὐθὺς αὐτὸν καὶ τοὺς συναιχμαλώτους.

Ἀγαθοποιΐα.

Ἡ Ἀγαθοποιΐα εἶναι μία τῶν ἐρασμίων ἐκείνων ἀρετῶν, ὧν καὶ μόνον τὸ ὄνομα ἡδύνει τὴν ἀκοὴν, καὶ ἐγείρει εἰς τὴν ψυχὴν θείαν τινὰ ἀγαλλίασιν. Αὕτη βοηθεῖ τοὺς δυστυχεῖς, παρηγορεῖ τοὺς τεθλιμμένους, ἀνακουφίζει τοὺς ἀδυνάτους, καὶ συντηρεῖ τὴν ἱερὰν ταύτην ἕνωσιν, ἣν ὁ φιλάγαθος Ποιητὴς τοῦ παντὸς ἠθέλησε νὰ συστήσῃ εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Αὕτη καὶ μόνη, νὰ εἴπω οὕτως, ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ εὐτυχὲς τὸ ἀνθρώπινον γένος, ἐὰν πάντες ἠκολούθουν αὐτὴν σταθερῶς. Ὁ Ξενοφῶν ἔλεγεν, ὅτι αἱ ἀγαθοποιΐαι εἶναι τόσα τρόπαια, ἐγειρόμενα ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀνθρώπων. Ἐὰν ἕκαστος ἄνθρωπος ἔπραττε τὸ ἀγαθὸν κατὰ τὴν δύναμιν αὐτοῦ, δὲν ἤθελεν ὑπάρχει οὐδεὶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων δυστυχής.

Ἡ ἀγαθοποιΐα εἶναι κλίσις φυσικὴ εἰς τὸ πράττειν τὸ ἀγαθὸν, καὶ πηγάζει ἐκ τῆς φιλανθρωπίας, ἥτις διεγείρει ἡμᾶς εἰς τὸ συνεργεῖν κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὴν εὐτυχίαν τοῦ πλησίον. Ἡ ἄπειρος σοφία τοῦ Θεοῦ, διὰ νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐκ τῆς ἀνισότητος τῶν γηΐνων ἀγαθῶν ἀνωμαλίαν, καὶ νὰ καταστήσῃ δικαίαν ἰσοῤῥοπίαν εἰς τὰ ἀνθρώπινα, ἐνέπνευσεν εἰς ἕκαστον ἄνθρωπον τὴν φυσικὴν ταύτην αἰσθητικότητα πρὸς τὰς δυστυχίας τῶν ἄλλων. Οὕτω πάντες οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουσι καὶ λογικῶς νὰ στοχάζωνται τὴν ἀγαθοποιΐαν ὡς καθῆκον ἀληθινὸν, ὡς ὑποχρέωσιν ἄφευκτον, ὅταν ἦναι εἰς κατάστασιν νὰ ἐκτελῶσιν αὐτήν.

Δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν εὔνοιαν μὲ τὴν ἀγαθοποιΐαν· διότι διαφέρουσιν, ὅσον ἡ θεωρία καὶ ἡ πρᾶξις. Ἡ εὔνοια εἶναι ἁπλῶς ἀγαθὴ διάθεσις καὶ θέλησις· ἡ δὲ ἀγαθοποιΐα, θέλησις πρακτικὴ τοῦ ἀγαθοῦ. Ὅς τις θέλει τὸ καλὸν τοῦ ἄλλου, λέγεται εὔνους· ἀγαθοποιὸς ὅμως δὲν εἶναι, εἰ μὴ ὁ πράττων τὸ ἀγαθόν. Πάντες οἱ δυνατοὶ τῆς γῆς στοχάζονται δόξαν ἑαυτῶν νὰ δεικνύωσιν εὔνοιαν πρὸς τοὺς κατωτέρους, ὀλίγοι ὅμως διακρίνονται μεταξὺ αὐτῶν ἀγαθοποιοί. Καὶ ὁ πολλὰ ὀλίγον ἐλευθέριος, καὶ αὐτὸς ὁ πλέον φιλάργυρος δύναται νὰ φαίνηται εὔνους· διότι δὲν εἶναι εἰς αὐτὸν οὐδόλως δαπανηρόν· διὰ νὰ λέγηται ὅμως καὶ νὰ ἦναί τις ἀγαθοποιὸς, ἀνάγκη νὰ πράττῃ εἰς τοὺς ἄλλους τὸ ἀγαθὸν, καὶ ὅσον δύναται νὰ βοηθῇ τοὺς χρείαν ἔχοντας. Εἰς ἄνθρωπον αἰσθητικὸν δὲν εἶναι βεβαίως ἡδονικώτερον πρᾶγμα παρὰ τὸ νὰ βλέπῃ ἀνθρώπους εὐεργετουμένους ὑπ' αὐτοῦ. Δὲν εἶναι ὄνομα γλυκύτερον παρὰ τὸ νὰ ἀκούῃ νὰ ὁμολογῶσιν αὐτὸν εὐεργέτην. Πράττοντες ὅμως τὴν ἀγαθοποιΐαν, πρέπει νὰ ἐξετάζωμεν ἂν αἱ περιστάσεις συμφωνῶσι μὲ τὴν θέλησιν ἡμῶν, καὶ νὰ παρατηρῶμεν ποίους εὐεργετοῦμεν. Δὲν εἶναι βεβαίως δίκαιον, οὐδὲ συμφέρον εἰς τὸ κοινὸν, νὰ ἀγαθοποιῶνται οἱ ὀκνηροὶ, οἱ ἄσωτοι, καὶ συντόμως, οἱ ἐξ ἀμελείας ἢ ἠθικῶν ἐλαττωμάτων δυστυχοῦντες· διότι τότε εἶναι ὡς νὰ

τιμῶμεν τὴν κακίαν, καὶ νὰ καταφρονῶμεν τὴν ἀρετὴν, καὶ οὕτω νὰ ἐνθαῤῥύνωμεν καὶ νὰ πολυπλασιάζωμεν τοὺς κακοὺς καὶ ἀχρείους, νὰ ψυχραίνωμεν δὲ καὶ νὰ ὀλιγοστεύωμεν τοὺς ἐναρέτους. Πρέπει πρὸς τούτοις νὰ πράττωμεν τὴν ἀγαθοποιΐαν ἄνευ ἐπιδείξεως· διότι τότε φαίνεται κενοδοξία. Δὲν εἶναι ἀδιάφορος οὐδὲ ὁ τρόπος, καθ' ὃν πρέπει νὰ γίνηται ἡ ἀγαθοποιΐα. Οἱ εὐεργετούμενοι ὑποχρεοῦνται οὐχ ἧττον διὰ τὸν εὐγενῆ τρόπον τοῦ εὐεργετοῦντος, ἢ διὰ τὴν εὐεργεσίαν αὐτήν.

Τίτος ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ῥώμης, συνδειπνῶν μετὰ τῶν φίλων αὐτοῦ, ἐνεθυμήθη ὅτι τὴν ἡμέραν ἐκείνην δὲν ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ οὐδεὶς χάριν τινά· καὶ λυπούμενος εἶπεν, *Ἔχασα, φίλοι μου, ταύτην τὴν ἡμέραν.*

Ἀλφόνσος Ε'. βασιλεὺς τὴν Ἀραγωνίας, ἤξευρεν ὅτι ὑπῆρχον ἐν τῇ αὐλῇ αὐτοῦ τινὲς κακολογοῦντες αὐτὸν κρυφίως, καὶ ζητοῦντες μὲ συκοφαντίας νὰ ἀμαυρώσωσι τὴν ὑπόληψιν αὐτοῦ· ἀντὶ ὅμως νὰ παιδεύσῃ αὐτοὺς διὰ τὴν ἀχαριστίαν αὐτῶν, *Τοιαύτη*, εἶπεν, *εἶναι ἡ τύχη τῶν βασιλέων, νὰ κάμνωσιν ἀχαρίστους· ἀλλ' ὅσην ἀχαριστίαν καὶ ἂν δεικνύωσι, ποτὲ δὲν θέλουσι δυνηθῇ νὰ ἐμποδίσωσιν ἐμὲ ἀπὸ τοῦ νὰ ἦμαι ἐλευθέριος καὶ ἀγαθοποιός.*

Ἀλέξιος ὁ βασιλεὺς τῆς Μοσκοβίας, ὅτε ἔφεραν πρὸς αὐτὸν κατὰ τὴν συνήθειαν νὰ ὑπογράψῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ θανάτου κακούργου τινὸς, *Δυστυχὴς ἐγώ! εἶπεν· εἶμαι λοιπὸν βασιλεὺς, διὰ νὰ ἐπικυρόνω τὸν θάνατον τῶν ὑπηκόων μου μᾶλλον, ἢ νὰ φυλάττω τὴν ζωὴν αὐτῶν!* ἔπρεπεν ὅμως νὰ ἐκτελεσθῇ ἡ ἀπόφασις τοῦ νόμου.

Εὐγνωμοσύνη.

Εὐγνωμοσύνη λέγεται τὸ αἰσθάνεσθαι ἃς λαμβάνομεν εὐεργεσίας, τὸ ἐνθυμεῖσθαι αὐτὰς, καὶ, ὅταν δυνάμεθα, ἀνταποδιδόναι ἀμοιβαίως χάριν ἀξίαν εἰς τοὺς εὐεργέτας. Τὰ αἰσθήματα τῆς εὐγνωμοσύνης εἶναι τόσον φυσικὰ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ ἄγρια ἔθνη, ὧν ἡ σκληροκαρδία καταντᾷ μέχρις ἀνθρωποφαγίας, καὶ αὐτὰ ὅμως σέβωνται τοὺς εὐεργέτας, καὶ ἀνθρωποφάγοι ὄντες, στοχάζονται τὴν ἀχαριστίαν κακίαν ἀπανθρωποτάτην. Ἀλλὰ τί λέγω ἀνθρώπους; λέοντες, παρδάλεις, τίγρεις, τὰ πλέον ἀνήμερα θηρία γνωρίζουσι τοὺς εὐεργέτας αὐτῶν, καὶ ἡμερόνοντα τὸ ἄγριον αὐτῶν βλέμμα, συγκαλύπτοντα τοὺς αἱμοχαρεῖς ὀδόντας, καὶ συστέλλοντα τοὺς διασπαρακτικοὺς ὄνυχας, ἐναγκαλίζονται καὶ ἀσπάζονται τὰς εὐεργετικὰς χεῖρας, ὑπερασπίζουσι τὸν εὐεργέτην, καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ λησμονοῦσι τὴν φύσιν αὐτῶν, ὑποτασσόμενα εἰς τὸν νόμον τοῦ Ποιητοῦ τὸν γενικώτατον καὶ συνεκτικώτατον πάσης αἰσθητικῆς φύσεως, εἰς τὸ αἴσθημα, λέγω, τῆς εὐγνωμοσύνης. Τέλος πάντων, διὰ νὰ καταλάβωμεν ὁποῖον εἶναι τὸ

χρέος τῆς εὐγνωμοσύνης, καὶ πόσον μέγα κακὸν ἡ ἀχαριστία, ἂς παρατηρήσωμεν καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ ἐν τῇ Νέᾳ Διαθήκῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἐλέγχων τὰς τῶν ἀνθρώπων κακίας, περιλαμβάνει αὐτὰς πολλάκις ἐν τῷ ὀνόματι τῆς ἀχαριστίας καὶ ἀγνωμοσύνης, οὐχὶ μόνον διότι πᾶσα κακία ἀνθρώπου εἶναι ἀγνωμοσύνη πρὸς τὸν εὐεργέτην αὐτοῦ καὶ Ποιητὴν καὶ Κύριον, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ ἀγνώμων εἶναι τῳόντι κάκιςος, καὶ εἰς πᾶσαν κακίαν ἕτοιμος. Δικαίως λοιπὸν μισεῖται πανταχοῦ ὁ ἀχάριστος· δικαίως ἐτιμωρεῖτο παρὰ τοῖς Πέρσαις κατὰ νόμον· δικαίως καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ῥωμαῖοι ἐστοχάζοντο τὴν λέξιν Ingratus (ἀχάριστος) ὡς τὴν πλέον μεγάλην ὕβριν. Καὶ καθ᾽ ἑαυτὴν λοιπὸν, καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐναντίων, δεικνύεται ἡ εὐγνωμοσύνη πόσον ἀξιαγάπητος ἀρετὴ εἶναι καὶ εἰς Θεὸν καὶ εἰς ἀνθρώπους.

Ὁ ΙΔ΄. Λουδοβῖκος ἔστειλε προσταγὴν εἰς τὸν ναύαρχον Κένσην νὰ καύσῃ τὸ Ἀλγέριον, διὰ νὰ τιμωρήσῃ τὰς ἀπιστίας καὶ ὕβρεις τῶν βαρβάρων. Οἱ Ἀλγερῖνοι μὴ δυνάμενοι νὰ ἀπομακρύνωσι τὸν Γαλλικὸν στόλον, ἐξ οὗ πῦρ καὶ θάνατος ἐξηκοντίζετο κατ᾽ αὐτῶν, ἐπενόησαν νὰ βάλλωσιν εἰς τὰ στόματα τῶν κανονίων τῆς πόλεως αἰχμαλώτους Γάλλους, ὧν τὰ μέλη φερόμενα μὲ ὁρμὴν, ἔπιπτον εἰς τὸν στόλον. Εἷς δὲ ἐκ τούτων τῶν Ἀλγερίνων, ναύκληρος, ὅς τις ἐν ταῖς πειρατείαις αὐτοῦ πιασθεὶς ὑπὸ τῶν Γάλλων, ἀπελάμβανε πᾶσαν φιλάνθρωπον περίθαλψιν καθ᾽ ὅλον τὸν καιρὸν τῆς αἰχμαλωσίας αὐτοῦ, ἐγνώρισε μεταξὺ τῶν Γάλλων τῶν καταδικασμένων εἰς τὸν φρικώδη θάνατον τοῦ κανονίου, ἀξιωματικόν τινα, Χοϊζελον ὀνομαζόμενον, παρ᾽ οὗ εἶχε λάβει τὰς πλέον μεγάλας περιποιήσεις. Παρακαλεῖ λοιπὸν, δέεται, προσπίπτει ἐξαιτούμενος τὴν σωτηρίαν τοῦ εὐεργέτου, καὶ τέλος πάντων, βλέπων τὰς δεήσεις αὐτοῦ ἀπράκτους, καὶ ὅτι ἡτοιμάζοντο ἤδη νὰ βάλωσι πῦρ εἰς τὸ κανόνιον, ὅπου ὁ Γάλλος ἦτο δεμένος, πίπτει εὐθὺς ἐπ᾽ αὐτὸν, ἐναγκαλίζεται αὐτὸν δυνατὰ καὶ λέγει πρὸς τὸν πυροβολιςὴν, *Σύρε· ἐπειδὴ δὲν δύναμαι νὰ σώσω τὸν εὐεργέτην μου, ἂς λάβω τοὐλάχιστον τὴν εὐχαρίστησιν νὰ συναποθάνω.* Ὁ βάρβαρος ἡγεμὼν τῶν Ἀλγερίνων ἐξεπλάγη εἰς τοιοῦτον θέαμα, καὶ δακρύσας ὁ πρὸ ὀλίγου ἀδυσώπητος, ἐχάρισε τὸν εὐεργέτην εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην.

Ἐλευθεριότης.

Ἐλευθεριότης λέγεται ἡ πρὸς τοὺς ἄλλους μετάδοσις ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ἀγαθῶν ἄνευ φειδωλίας. Καθὼς ὅμως ἐν τῇ ἀγαθοποιΐᾳ, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἐλευθεριότητι εἶναι χρεία μεγάλης προσοχῆς καὶ παρατηρήσεως εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑποκειμένων, νὰ μὴ ἦναι ἀνάξια. Ὁ Κῦρος ἐστοχάζετο τὴν ἐλευθεριότητα ὡς μίαν τῳόντι βασιλικὴν ἀρετήν. Ἐν τοῖς θησαυροῖς καὶ ἐν τῇ ἐξουσίᾳ αὐτοῦ δὲν εὕρισκεν ἄλλο μεγαλήτε-

ρον, οὐδὲ πολυτιμότερον, παρὰ τὴν ἡδονὴν τοῦ μεταδιδόναι. *Ἔχω,* ἔλεγε, *μέγαν πλοῦτον· ὁμολογῶ τοῦτο, καὶ ἀγαπῶ νὰ ἐξεύρωσιν αὐτὸ πάντες· οὗτος ὅμως ὁ πλοῦτος εἶναι ἐξ ἴσου κοινὸς καὶ εἰς τοὺς ὑπηκόους μου. Διὰ τί τέλος τωόντι ἤθελον θησαυρίζει; διὰ τὰς χρείας μου; διὰ νὰ ἐξοδεύω μόνος; καὶ ἂν ἤθελον, δὲν ἠδυνάμην. Συνάγω, διὰ νὰ διανέμω εἰς ἀμοιβὰς τῶν ὅσοι ὑπηρετοῦσιν ὠφελίμως τὸ ἔθνος, καὶ εἰς βοήθειαν τῶν ἀναξίως δυστυχούντων.*

Οἱ ἀληθεῖς χαρακτῆρες τοῦ ἡγεμόνος εἶναι νὰ δίδῃ καὶ νὰ συγχωρῇ, ἔλεγεν ὁ Κάρολος Ἐμμανουὴλ Α΄, δοὺξ τῆς Σαβαουδίας. *Ὁ πλέον δυστυχὴς ἄνθρωπος τοῦ κόσμου ἤθελον εἶσθαι, ἂν ὁ Θεὸς δὲν ἤθελε μὲ θέσει εἰς κατάστασιν νὰ ἐκτελῶ ἀμφότερα.*

Εἷς τῶν θησαυροφυλάκων Ἀλφόνσου τοῦ Ε΄, βασιλέως τῆς Ἀραγωνίας, ἔφερέ ποτε ἐνώπιον αὐτοῦ δέκα χιλιάδας νομισμάτων χρυσίου, ἅπερ ἰδών τις τῶν αὐλικῶν, καὶ νομίζων ὅτι ὁ βασιλεὺς δὲν ἤκουεν, εἶπε πρὸς τὸν ἱστάμενον πλησίον αὐτοῦ: *Ἰδοὺ ποσότης χρημάτων, ἥτις ἠδύνατο νὰ μὲ κάμῃ εὐτυχῆ διὰ παντὸς τοῦ βίου. Ἔσο,* ἀνέκραξεν ὁ βασιλεύς, καὶ εὐθὺς ἐχάρισε ταῦτα εἰς αὐτόν. Πρέπει ὅμως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ αὐλικὸς οὗτος ἦτο ἄνθρωπος τίμιος, καὶ ὅτι ὑπηρέτησε καλῶς τὸ κοινόν· διότι ἄλλως ἡ ἐλευθεριότης αὕτη δὲν ἤθελεν εἶσθαι ἐπαινετή.

Φιλία.

Ἡ φιλία εἶναι ἕνωσις καρδιῶν καὶ ψυχῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δύο ἀνθρώπων, ἐνίοτε δὲ καὶ πλειοτέρων, ἀποβλέπουσα πάντοτε εἰς τὸ καλόν. Εἶναι λοιπὸν ἀνάγκη αἱ καρδίαι ν' ἀρέσκωνται, καὶ βάσιν τῆς ἀρεσκείας νὰ ἔχωσι τὴν ἀρετήν· νὰ βασιλεύῃ μεταξὺ αὐτῶν ἰσότης, εἰλικρίνεια καὶ ἀφιλοκέρδεια· νὰ προλαμβάνῃ ὁ εἷς τοῦ ἄλλου τὰς χρείας, νὰ ἐμποδίζῃ τὰ σφάλματα, νὰ γίνηται φρόνιμος χαλινὸς εἰς τὰς ὁρμάς, καὶ ἐν ἑνὶ λόγῳ, κατὰ πάντα νὰ τελειοποιῶνται ἀπ' ἀλλήλων πρὸς τὸ καλόν. Τοιαύτη φιλία εἶναι τελεία, καὶ μέγιστον ἀγαθὸν εἰς τοὺς ἔχοντας (1). Διπλαῖ δυνάμεις τοῦ λογικοῦ, διπλαῖ σκέψεις εἰς τὰ πρακτέα, διπλῆ χαρὰ ἐν ταῖς εὐτυχίαις, διπλᾶ πάντα τὰ καλά, καὶ οὐδὲν τὸ κακόν· δύναταί τις νὰ φαντασθῇ ἄλλο ἰσχυρότερον ἢ εὐγενέστερον; Ἀλλὰ πόσον εἶναι σπάνιον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων τοιαύτη φιλία! Οἱ πλούσιοι μάλιστα, οἱ δυνατοί, οἱ ἡγεμόνες, οἱ βασιλεῖς, οἵτι-

(1) Τελεία δ' ἐστὶν ἡ τῶν ἀγαθῶν φιλία καὶ κατ' ἀρετὴν ὁμοίων· οὗτοι γὰρ τἀγαθὰ ὁμοίως ἀλλήλοις βούλονται, ᾗ ἀγαθοί· ἀγαθοὶ δ' εἰσὶ καθ' αὑτούς· οἱ δὲ βουλόμενοι τἀγαθὰ τοῖς φίλοις ἐκείνων ἕνεκα, μάλιστα φίλοι· δι' αὑτοὺς γὰρ οὕτως ἔχουσι, καὶ οὐ κατὰ συμβεβηκός· Διαμένει οὖν ἡ τούτων φιλία ἕως ἂν ἀγαθοὶ ὦσιν· ἡ δ' ἀρετὴ μόνιμον. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ. Βιβλ. ή. Κεφ. γ΄.)

νες ἔχουσι μεγαλητέραν παρὰ τοὺς ἄλλους χρείαν τοιαύτης φιλίας, οὗτοι εἶναι οἱ πλέον ἐνδεεῖς, μᾶλλον μὴ θέλοντες, παρὰ μὴ δυνάμενοι, νὰ εὕρωσι φίλον ἀληθινόν. Μὴ μακάριζε αὐτοὺς, ὅταν βλέπῃς περικυκλωμένους ὑπὸ πλήθους ἀνθρώπων ἑτοίμων εἰς τὰ νεύματα αὐτῶν, προθύμων εἰς τὰ προστάγματα, ὡπλισμένων εἰς ὑπεράσπισιν· πάντες οὗτοι εἶναι κόλακες τοῦ πλούτου καὶ τῆς ἐξουσίας, μισθωτοὶ δορυφόροι, θύται καὶ λατρευταὶ τῶν ἡδονῶν. Δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς φίλος, μέτοχος εἰλικρινὴς τῆς εὐτυχίας καὶ δυστυχίας, σύμβουλος ἄδολος τῶν ἀληθινῶν συμφερόντων, ἔλεγχος φρόνιμος τῶν σφαλμάτων. *Βλέπεις*, ἔλεγεν ὁ σοφὸς Ἀλφόνσος, *τὰ πτηνὰ ταῦτα, τὰ προσερχόμενα εἰς τὸ παράθυρόν μου, καὶ ἀφοῦ ἁρπάσωσι τὰ ψυχία, ἀφιπτάμενα ; ταῦτα εἶναι ἡ εἰκὼν τῶν αὐλικῶν μου, οἵτινες ἀφοῦ πλουτήσωσι πλησίον μου, φεύγουσιν ἐγκαταλιμπάνοντές με.* Τοιοῦτοι εἶναι ἐν αὐτῇ τῇ ἀκμῇ *τῆς εὐτυχίας καὶ δυνάμεως αὐτῶν*· ἀλλ' ἐν τῇ δυστυχίᾳ; ἀλλ' ἐν τῇ πτώσει ; τότε φαίνεται τὸ φοβερὸν τῆς στερήσεως τῶν ἀληθινῶν φίλων· οὐδεμία βοήθεια, οὐδεμία παρηγορία· ἐγκατάλειψις ἐλεεινὴ τοῦ πρὸ ὀλίγου προσκυνουμένου. Δὲν εἶναι σπάνιον νὰ ἀκούσῃς τότε ἐναντίον αὐτοῦ καὶ συκοφαντίας, καὶ ὕβρεις καὶ σαρκασμούς. Δὲν εἶναι σπάνιον νὰ ἴδῃς καὶ χεῖρας κατ' αὐτοῦ, οἵτινες πρότερον ὡπλίζοντο ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἐλεεινότατον θέαμα, οὐχὶ ὅμως παράδοξον εἰς τὸν ὅς τις συλλογίζεται τὰς ἀληθινὰς αἰτίας. Ἐπειδὴ ἡ φιλία εἶναι ἰσότης συντροφευμένη μὲ εἰλικρίνειαν, μὲ φρόνησιν, μὲ ἔλεγχον τῶν σφαλμάτων, μὲ ἐλευθέραν συμβουλὴν τῶν πρακτέων, μὲ ἀφιλοκέρδειαν, πῶς δύναται λοιπὸν ἡ φιλία νὰ πλησιάσῃ εὐκόλως εἰς θρόνους ἐπηρμένους, εἰς πλοῦτον καὶ δύναμιν περικυκλουμένην ὑπὸ τῆς πολυμηχάνου διαβολῆς καὶ πολυτρόπου κολακείας, αἵτινες πολλάκις ἐξαπατῶσι καὶ αὐτοὺς τοὺς πλέον φρονίμους καὶ σοφοὺς ἡγεμόνας; Διὰ ταύτας τὰς δυσκολίας θαυμάζει δικαίως ἡ Ἱστορία, ὅταν εὕρῃ ποτὲ τὴν φιλίαν πλησίον τῶν σκήπτρων καὶ τῶν θησαυρῶν, ὡς τὸν Σουλλῆ παρὰ τῷ Ἐρρίκῳ Δ'. βασιλεῖ τῆς Γαλλίας, ὅς τις ἐξ ἴσου ἐσέβετο καὶ ἠγάπα τὸν βασιλέα, καὶ ἠγαπᾶτο ὑπ' αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ σοφὸς Πλούταρχος ἀναφέρων τὴν φιλίαν τῶν δύο ἐνδοξοτάτων στρατηγῶν, τοῦ Πελοπίδου καὶ Ἐπαμινώνδου, λέγει δικαίως, *Πολλῶν δὲ καλῶν ὑπαρχόντων ἀμφοτέροις πρὸς δόξαν, οὐδὲν οἱ νοῦν ἔχοντες ἡγοῦνται τηλικοῦτον, ἡλίκον τὴν διὰ τοσούτων ἀγώνων καὶ στρατηγιῶν ἀνεξέλεγκτον εὔνοιαν καὶ φιλίαν, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἐμμείνασαν.*

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ ὀνομάζωμεν φιλίας, τὰς γιγνομένας συντροφίας μὲ σκοπὸν κέρδους, ἡδονῆς, ἢ ἄλλου τινὸς τοιούτου, τὸ ὁποῖον μεταβαλλόμενον, ἢ ἀναιρούμενον, συμμεταβάλλει καὶ συναναιρεῖ τὴν ἕνωσιν, ὁποῖαι εἶναι αἱ ἐμπορικαὶ, αἱ ἐρωτικαὶ καὶ τοιαῦται ἄλλαι τῆς τύχης καὶ τῶν παθῶν. Διὰ τοῦτο πρέπει ὁ φρόνιμος νὰ μὴ φιλιόνηται

πρὶν ἐξετάσῃ κατὰ βάθος τὰ ἤθη καὶ τὰ φρονήματα τοῦ μέλλοντος φίλου, καὶ πρὶν κάμῃ πολυχρόνιον πεῖραν αὐτῶν (1). Ἀφοῦ δὲ, ἐξετάσας μὲ σκοπὸν ἀληθινῆς φιλίας, εὕρῃ αὐτὸν ἄξιον αὐτῆς καὶ ἀποκτήσῃ, ὀφείλει νὰ φυλάττῃ αὐτὸν ὡς ἄλλον ἑαυτόν (2).

Νέοι ὁμοεθνεῖς, τοιαύτην ἐνάρετον καὶ σοφὴν φιλίαν εὔχομαι εἰς ἡμᾶς ἐν τῇ ἡλικίᾳ ταύτῃ, ἐν ᾗ μάλιστα ἔχετε χρείαν ἀληθείας καὶ συμβουλῆς ὀρθῆς· διότι ἡ ἡλικία αὕτη ὑπόκειται εὐκολώτερα εἰς τὴν ἀπάτην, ὅταν δὲν ἔχῃ ἀσφαλῆ χειραγωγίαν. Ναὶ, φίλτατα τέκνα τῆς πατρίδος, δὲν εὔχομαι εἰς ὑμᾶς εὐχὴν μικρὰν, εὐχόμενος φίλον ἐνάρετον καὶ σοφόν. Εὐτυχὴς τῷόντι ὁ νέος ἐκεῖνος, ὅστις ἤθελεν ἐπιτύχει ἐν τῇ ὁδῷ ταύτῃ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς ἀρετῆς φίλον τοιοῦτον, ὅστις ν' ἀκολουθῇ τὴν αὐτὴν πορείαν, νὰ ἐνθαῤῥύνωνται ὑπ' ἀλλήλων πρὸς τὰ καλὰ, νὰ ἐμψυχόνωνται εἰς τὴν πρόοδον αὐτῶν, νὰ ἐμποδίζῃ ὁ εἷς τοῦ ἄλλου τὴν παρεκτροπὴν, καὶ νὰ ἐπαναγάγῃ αὐτὸν εἰς τὴν ὀρθὴν καὶ τιμίαν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς!

Ὁμιλητικότης.

Ὁμιλητικότης λέγεται ὁ γλυκὺς καὶ εὐάρεστος τρόπος, καθ' ὃν ὀφείλομεν νὰ φερώμεθα πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, φυλάττοντες τὸ πρέπον εἰς τὸν χαρακτῆρα ἑκάστου (3). Ἡ κοινωνικὴ αὕτη ἀρετὴ κάμνει τὸν ἄνθρωπον ἀγαπητὸν καὶ εὐάρεστον· ἐξ ἐναντίας εἶναι ἀηδὲς, βάρβαρον καὶ θηριῶδες μᾶλλον ἢ ἀνθρώπινον τὸ ὑπεροπτικὸν τοῦ προσώπου καὶ τὸ ἄκομψον τῶν σωματικῶν σχημάτων. Ὅθεν ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας πρέπει νὰ συνειθίζωμεν τὸν ὁμιλητικὸν τρόπον, ὅστις χαρακτηρίζει τὸν σπουδαίως ἀνατεθραμμένον, μᾶλλον ἢ τὰ λαμπρὰ ἱμάτια καὶ οἱ ἀκολουθοῦντες ὑπηρέται.

Φιλοπατρία ἢ Πατριωτισμός.

Ὁ πατριωτισμὸς εἶναι ζῆλος ἔνθερμος ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος. Ὑπὸ τοιούτου ζήλου ἐμψυχούμενοι οἱ πολῖται, συνεισφέρου-

(1) Κατὰ τὴν παροιμίαν γὰρ οὐκ ἔστιν εἰδῆσαι ἀλλήλους, πρὶν τοὺς λεγομένους ἅλας συναναλῶσαι· οὐδ' ἀποδέξασθαι δὴ πρότερον, οὐδ' εἶναι φίλους, πρὶν ἑκάτερος ἑκατέρῳ φανῇ φιλικὸς καὶ πιστευθῇ ('Αριστοτέλ. 'Ηθικ. Βιβλ. ή. Κεφ. γ'.)

(2) Ὡς δὲ πρὸς ἑαυτὸν ἔχει ὁ σπουδαῖος, καὶ πρὸς τὸν φίλον· ἕτερος γὰρ αὐτὸς ὁ φίλος ἐστί. ('Αριστοτέλ. 'Ηθικ. Βιβλ. θ'. Κεφ. β'.)

(3) Διαφερόντως δ' ὁμιλήσει τοῖς ἐν ἀξιώμασι καὶ τοῖς τυχοῦσι, καὶ μᾶλλον ἢ ἧττον γνωρίμοις. Ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας διαφορὰς, ἑκάστοις ἀπονέμων τὸ πρέπον· καὶ καθ' αὑτὸ μὲν αἱρούμενος τὸ συνηδύνειν, λυπεῖν δὲ εὐλαβούμενος. ('Αριστοτέλ. 'Ηθικ. Βιβλ. δ'. Κεφ. στ'.)

σιν ὑπὲρ πατρίδος ὅ,τι δύναται ἕκαστος. Πάντες εὑρίσκομεν ἡδονήν τινα ἐνθυμούμενοι τὸν τόπον, ἐν ᾧ ἐγεννήθημεν καὶ ἀνετράφημεν· τὰ ὑποκείμενα, μεθ' ὧν ἐλάβομεν τὰς πρώτας συνηθείας καὶ τὰ πρῶτα αἰσθήματα· χαίρομεν φανταζόμενοι ἕως καὶ αὐτὰ τὰ ἄψυχα πράγματα τῆς πατρίδος, ὡς συντρόφους τῆς παιδικῆς ἡμῶν ἡλικίας· καὶ, καθὼς λέγει εἷς τῶν μεταγενεστέρων σοφῶν, ὁ ἔρως τῆς πατρίδος εἶναι ὁ νόμος τῶν κλιμάτων, ὅς τις ὑποχρεοῖ πάντας τοὺς λαοὺς νὰ εὐχαριστῶνται εἰς τὸν τόπον τῆς γεννήσεως αὐτῶν, ὡς τὰ φυτὰ, νὰ εἴπω οὕτω, καὶ τ' ἄλλα ἔμψυχα ὄντα. Ἡ φύσις λοιπὸν φαίνεται ὅτι ἐμπνέει εἰς πάντας τὸν ἔρωτα τοῦτον τῆς πατρίδος, ὡς καὶ τῆς ὑπάρξεως ἡμῶν. Ἀληθὴς ὅμως πατριωτισμὸς εἶναι, ὡς εἴπομεν τὴν ἀρχὴν, ὁ ζῆλος ὁ ὑπὲρ τῶν κοινῶν συμφερόντων, καὶ οὐχὶ ἁπλῶς φυσικὸν αἴσθημα, ἡ προσκόλλησις προερχομένη ἐκ τῶν πρώτων συνηθειῶν. Ὅς τις ἔχει ἀληθινὸν πατριωτισμὸν, οὗτος βλέπει ἐν τῇ πατρίδι καὶ τὴν εὐτυχίαν αὐτοῦ, καὶ τὴν ὑπόληψιν, καὶ τὴν δόξαν. Αἰσθάνεται ὅτι ἄνευ πατρίδος ὁ ἄνθρωπος εἶναι πλανήτης, φερόμενος ἀτάκτως τῇδε κακεῖσε· ἔχων δὲ πάλιν πατρίδα βάρβαρον, ἀνώνυμον, καὶ ἐξουθενημένην, καὶ τυραννουμένην, εἶναι ἔτι δυστυχέστερος παρὰ τὸν ἀπάτριδα, περιφρονούμενος, ὡς γέννημα καὶ θρέμμα τόπου ἀδόξου καὶ ἐξουθενημένου. Τὰ προϊόντα τῆς Ἀφρικῆς, τῶν Ἰνδιῶν καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ζητοῦνται πανταχοῦ, καὶ εἶναι πολύτιμα, διότι ἐν αὐτοῖς εὑρίσκονται καλαὶ ὑλικαὶ ποιότητες. Οἱ Ἀφρικανοὶ ὅμως, οἱ Ἰνδοὶ καὶ οἱ ἄγριοι τῆς Ἀμερικῆς, περιφρονοῦνται, διότι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ζητεῖται παιδεία, ἐπιστήμη, ἀρετὴ καὶ εὐγένεια τρόπων· ταῦτα δὲ ἀδύνατον ν' ἀποκτήσῃ τις ἐν πατρίδι βαρβάρῳ. Ὑπῆρξε καιρὸς ὅτε ὁ πολίτης τῶν Ἀθηνῶν, προφέρων ὅτι ἦτο Ἀθηναῖος, ἐτιμᾶτο, ἐβοηθεῖτο ἐν ταῖς χρείαις αὐτοῦ, καὶ ἐλάμβανεν εἴσοδον ἔντιμον πανταχοῦ· ἀλλ' ἀφοῦ ἐδουλώθησαν, δὲν ἐτιμᾶτο εἰμὴ τὸ μέλι τῶν Ἀθηνῶν· οἱ δὲ ἀπόγονοι τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ Περικλέους ἐθεωροῦντο μὲ περιφρόνησιν. Οὕτω λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος ταπεινοῦται, ἀδοξεῖ, χάνει τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν αὐτοῦ ὕπαρξιν, ὅταν ἡ πατρὶς αὐτοῦ στερῆται τῶν ἀγαθῶν τοῦ πολιτισμοῦ, τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, δι' ὧν τὰ ἔθνη ἐξευγενίζονται, ἐνδυναμοῦνται καὶ λαμπρύνονται. Ταῦτα συλλογιζόμενοι οἱ καλοὶ καὶ φρόνιμοι πολῖται, καὶ ἐξεύροντες ὅτι,

Δημόσιον κακὸν ἔρχεται οἴκαδ' ἑκάστῳ·
Αὔλειοι δέ τ' ἔχειν οὐκ ἐθέλουσι θύραι·
Ὑψηλὸν δ' ὑπὲρ ἕρκος ὑπέρθορεν· εὗρε δὲ πάντως
Εἴγέ τις ἢ φεύγων ἐν μυχῷ, ἢ θαλάμῳ.

ἐξάπτονται ὑπὸ ζήλου τῆς πατρίδος· προσέχουσι νὰ φυλάττωσι τὰ παρόντα αὐτῆς ἀγαθὰ, καὶ ἐπιμελοῦνται νὰ προσθέτωσι τὰ ἐλλείπον-

τα, ἴδια ἀγαθὰ νομίζοντες ταῦτα, ἰδίαν δόξαν, καὶ εὐγενὲς καύχημα, καὶ κληρονομίαν εἰς τὰ τέκνα αὐτῶν.

Πομπόνιος, Ῥωμαῖός τις ἀξιωματικὸς, εἶχε πιασθῆ αἰχμάλωτος ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μιθριδάτου πολέμῳ. Ὁ βασιλεὺς ἐπεριποιήθη αὐτὸν, διώρισεν ἰατροὺς νὰ ἰατρεύσωσι τὰς πληγὰς αὐτοῦ, καὶ ἀφοῦ ἔλαβε τελείαν ὑγείαν, ἠρώτησεν αὐτὸν, ἂν εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν τόσων περιποιήσεων θέλει μένει φίλος πιστὸς εἰς αὐτόν. *Εἶμαι φίλος σου*, ἀπεκρίθη ὁ Ῥωμαῖος ἀξιωματικὸς, *ἂν θέλῃς καὶ σὺ νὰ ἦσαι φίλος τῆς πατρίδος μου· ἂν ὅμως ἐπιμένῃς νὰ μισῇς καὶ νὰ κατατρέχῃς αὐτὴν, θέλεις μὲ εὑρίσκει πάντοτε τὸν πλέον ἀδιάλλακτόν σου ἐχθρόν.*

Ὁ Ἀριστείδης καὶ ὁ Θεμιστοκλῆς ἦσαν ἐχθροὶ, καὶ ἀντεπολιτεύοντο πάντοτε· ὅτε, ὅμως εἶδον τὴν πατρίδα ἐν κινδύνῳ, *Ἂς ἀφήσωμεν*, εἶπεν ὁ Θεμιστοκλῆς, *τὴν ἔχθραν ἡμῶν ἐνταῦθα πρὸ τῶν πυλῶν τῆς πατρίδος, καὶ ὅταν ἐπιστρέψωμεν ἀπὸ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ κοινοῦ, ἂν θέλῃς, ἀναλαμβάνομεν πάλιν τὴν ἔχθραν.*

Φιλομάθεια.

Ἡ φιλομάθεια εἶναι τῷόντι ἀρετὴ εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅταν ἀποβλέπῃ τὴν λογικὴν καὶ ἠθικὴν αὐτοῦ τελειοποίησιν (1), καὶ τὸ κοινὸν καλόν· διότι ὁ σπουδάζων νὰ στολίσῃ τὸ πνεῦμα μὲ πολλὰς καὶ λαμπρὰς ἰδέας, χωρὶς νὰ βάλῃ εἰς πρᾶξιν ὠφέλιμον ἑαυτῷ καὶ τοῖς ἄλλοις τὰς ἀληθείας, εἶναι χειρότερος καὶ μισητότερος καὶ τοῦ πλέον ἀπανθρώπου φιλαργύρου. Ὁ φιλάργυρος στερεῖ τὸν δυστυχοῦντα τῆς βοηθείας, ἧς ἡ ὠφέλεια εἶναι ὑλικὴ, καὶ δὲν δύναται νὰ διαρκέσῃ πολὺν καιρὸν, οὔτε εἰς τόσον πολλοὺς ἀνθρώπους νὰ ἐκταθῇ· ἀλλ' ὅς τις μανθάνει ἢ ἔμαθε δι' ἑαυτὸν μόνον, οὗτος στερεῖ τοὺς ἄλλους, οὐχὶ πέντε ἢ δέκα, ἀλλὰ πόλιν ὁλόκληρον, ἔθνος ὁλόκληρον, τῆς βοηθείας, ἧς τὰ ἀποτελέσματα διαμένουσιν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Ἡ ἀληθὴς λοιπὸν φιλομάθεια πρέπει νὰ ἔχῃ σκοπὸν τὴν διανοητικὴν καὶ ἠθικὴν ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μικρὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ, ὅσα ἐντεῦθεν προξενοῦνται καὶ εἰς αὐτὸν τὸν φιλομαθῆ· πλὴν τῆς εὐχαριστήσεως, ἣν εὑρίσκει ἀκαταπαύστως αὐτὸς ἐν ἑαυτῷ, πλὴν τῆς ποικιλωτάτης καὶ θείας ἐκείνης ἡδονῆς, ἣν ἀπολαμβάνει ἐκ τῶν ἀληθειῶν, πλὴν τῆς ἐκ τούτων ὠφελείας εἰς τὰς περιστάσεις τῆς ζωῆς αὐτοῦ, πλὴν μυρίων ἄλλων καλῶν, ὧν οἱ ἀμαθεῖς στεροῦνται, εἶναι καὶ θεῖόν τι ἔργον τὸ

(1) Ἀλλ' οἱ πολλοὶ ταῦτα μὲν οὐ πράττουσιν, ἐπὶ δὲ τὸν λόγον καταφεύγοντες, οἴονται φιλοσοφεῖν, καὶ οὕτως ἔσεσθαι σπουδαῖοι, ὅμοιόν τι ποιοῦντες τοῖς κάμνουσιν, οἳ τῶν ἰατρῶν ἀκούουσι μὲν ἐπιμελῶς, ποιοῦσι δ' οὐδὲν τῶν προστασσομένων. Ὥσπερ οὖν οὐδ' ἐκεῖνοι εὖ ἕξουσι τὸ σῶμα, οὕτω θεραπευόμενοι· οὐδ' οὗτοι τὴν ψυχὴν, οὕτω φιλοσοφοῦντες. (Ἀριστ. Ἠθικ. Νικομ. Βιβλ. β'. Κεφ. δ'.)

ὠφελεῖν τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸν πλέον εὐγενῆ τρόπον, φωτίζων τὸν νοῦν, ῥυθμίζων τὰ ἤθη, καὶ τέχνας ἀνακαλύπτων καὶ τελειοποιῶν.

Δὲν εἶναι μικροτέρα ἀρετὴ καὶ ὅταν τις μὴ δυνάμενος νὰ ἀποκτήσῃ παιδείαν ἢ διὰ τὴν ἡλικίαν, ἢ δι' ἄλλας περιστάσεις ἀνυπερβλήτους, συντρέχῃ εἰς τὴν σύστασιν αὐτῆς, καὶ ἐνθαῤῥύνῃ τὴν φιλομάθειαν μὲ ἀναλόγους συνεισφοράς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν κακιῶν.

Ἀφοῦ εἴδομεν, ὅτι ἡ ἀληθινὴ καὶ μόνιμος βάσις τῆς εὐδαιμονίας ἑκάστου ἀνθρώπου, καὶ κοινῶς ἑκάστης πόλεως καὶ ἔθνους, εἶναι ἡ ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ὀρθὴ γύμνασις καὶ ἀνάπτυξις τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων· ἀφοῦ παρετηρήσαμεν τὰς κυριωτέρας κοινωνικὰς καὶ προσωπικὰς ἀρετὰς, ἃς ὀφείλει νὰ ἐργάζηται ὅς τις θέλει νὰ ζῇ ἀξίως τῆς λογικότητος, ἣν ἔλαβε παρὰ Θεοῦ, καὶ συμφώνως μὲ τοὺς θείους καὶ φυσικοὺς νόμους, ἐπειδὴ πλησίον τῶν ἀρετῶν παράκεινται αἱ κακίαι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲ σχῆμα ἀπατηλὸν καὶ ψευδὲς προσωπεῖον, ἃς δείξωμεν ἤδη τὸ δυσειδὲς αὐτῶν καὶ τὴν βλάβην, διὰ νὰ ἐλευθερόνωνται, εἰ δυνατὸν, οἱ ἠπατημένοι, καὶ νὰ προσέχωσιν οἱ μήπω ἀπατηθέντες.

Κακία λοιπὸν λέγεται πᾶν ὅ,τι εἶναι ἐναντίον εἰς τὴν ἀρετήν· καὶ καθὼς ἡ ἀρετὴ θεωρεῖται ἐν τοῖς ἑκουσίοις καὶ ἐν γνώσει γινομένοις, οὕτω καὶ ἡ κακία (1). Εἶναι δὲ πολλαὶ κακίαι τόσον πλησιάζουσαι εἰς τὰς ἀρετὰς, ὥστε δυσκόλως διακρίνονται· παραδείγματος χάριν, ἡ φιλαργυρία εἶναι ἐναντία εἰς τὴν ἐλευθεριότητα καὶ ἀγαθοποιΐαν, πλησιάζει ὅμως εἰς τὴν οἰκονομίαν, ἥτις εἶναι ἀρετή· οὕτω καὶ ἡ εὐσέβεια εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν. Ἐκ τούτου συμβαίνει πολλάκις νὰ ἀπατῶνται πολλοὶ εἰς τὴν περὶ τούτων κρίσιν, καὶ νὰ ἐκλαμβάνωσι τὸν φιλάργυρον ὡς οἰκονόμον, τὸν δεισιδαίμονα ὡς εὐσεβῆ, καὶ τὸ ἐναντίον. Πρέπει λοιπὸν νὰ διακρίνωμεν προσεκτικῶς τοὺς χαρακτῆρας ἑκάστης, καὶ πρὸς τούτοις τὴν κατάστασιν τῶν προσώπων καὶ τὰς περιστάσεις, διὰ νὰ μὴ ἀπατώμεθα.

(1) Τὰ γὰρ ἀκούσια αἰσχρὰ καὶ κακὰ, οὐ ψεκτά· οὐδὲ τὰ ἀγαθὰ, ἐπαινετὰ, ἀλλὰ τὰ ἑκούσια. (Ἀριστοτέλ. Εὐδημ. Βιβλ. 6'. Κεφ. ιά.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ΄.

Κακίαι εἰς Θεόν.

Ἀσέβεια.

Πᾶσα μὲν κακία εἶναι ὕβρις εἰς τὸν Θεόν· διότι ὁ Θεὸς ἔδωκε τὸ λογικὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον, διὰ νὰ μεταχειρίζηται αὐτὸ ὀρθὸν ὁδηγὸν εἰς τὰς ἑαυτοῦ κρίσεις καὶ ἐπιχειρήσεις, καὶ νὰ ζῇ συμφώνως μὲ αὐτὸ καὶ μὲ τὸ ἅγιον θέλημα τοῦ Θεοῦ, ἤγουν κατ᾽ ἀρετήν· ἰδιαιτέρα ὅμως κακία εἰς Θεὸν εἶναι ἡ ἀσέβεια. Λέγεται δὲ *ἀσέβεια* πᾶσα ἀπρεπὴς ἰδέα, προαίρεσις καὶ πρᾶξις, ἑκουσίως καὶ ἐν γνώσει ἀποτεινομένη εἰς τὸν Θεόν. Δεν εἶναι μόνον ἀσέβεια ἡ ἄρνησις τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ πιστεύῃ τις εἰς Θεὸν, καὶ ἔπειτα νὰ πράττῃ ἐναντία τοῦ θελήματος αὐτοῦ, καὶ τοῦτο εἶναι μεγίστη ἀσέβεια· μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἡ καταφρόνησις καὶ ἀπείθεια εἰς τὰ τῆς θρησκείας. Οἱ τοιοῦτοι ἄνθρωποι εὐκόλως παραδίδονται καὶ εἰς τὰς ἄλλας κακίας, ἀκολουθοῦντες τὰς ὀρέξεις αὐτῶν· διότι δὲν ἔχουσιν ἐσωτερικῶς οὐδένα κανόνα διαγωγῆς, οὔτε Θεὸν, οὔτε τὸν ὀρθὸν λόγον. Εἶδος ἀσεβείας εἶναι καὶ τὰ γινόμενα ἁμαρτήματα εἰς τοὺς γονεῖς καὶ εἰς τὴν πατρίδα· διότι μετὰ Θεὸν, οὗτοι εἶναι οἱ τεταγμένοι παρὰ Θεοῦ ἐπίτροποι καὶ προνοηταὶ τῆς φυσικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως, καὶ οἱ πλαστουργοὶ, νὰ εἴπω οὕτω, τῆς ἠθικῆς. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται πόσον μεγάλα εἶναι τὰ καθήκοντα τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς, καὶ τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν πατρίδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ΄.

Κακίαι εἰς ἑαυτόν.

Αμέλεια τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος.

Ἂν θεωρήσωμεν τὸν ἄνθρωπον ἐν τῇ πρώτῃ φυσικῇ αὐτοῦ καταστάσει, ἐστερημένον πάσης πολιτικῆς κοινωνίας, αἱ χρεῖαι αὐτοῦ εἶναι πολλὰ ὀλίγαι. Κοπιάζει καὶ συλλογίζεται, ὅσον μόνον ἀπαιτεῖ ἡ πρὸς τὸ παρὸν ἀναγκαία τροφὴ καὶ ὑπεράσπισις τῆς ζωῆς αὐτοῦ· πρόνοιαν τοῦ μέλλοντος δὲν ἔχει, οἰκονομίαν τοῦ παρόντος δὲν κάμνει, καθήκοντα πρὸς ἄλλους ἀνθρώπους δὲν αἰσθάνεται. Καθὼς λοιπὸν αἱ σχέσεις καὶ αἱ χρεῖαι αὐτοῦ εἶναι περιωρισμέναι, οὕτω καὶ ἡ γύμνασις τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ σώματος. Αὕτη ὅμως ἡ ἀμέλεια, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, ἀναισθησία, δὲν εἶναι κακία οὐδὲ ἁμάρτημα ἐν τοιαύτῃ καταστάσει τοῦ ἀνθρώπου, οὐδὲ ἐν τῇ βρεφικῇ ἡλικίᾳ. Εἰς τὸν ὅς τις ὅμως γεννᾶ-

ται ἐν πολιτικῇ κοινωνίᾳ μᾶλλον ἢ ἧττον προωδευμένῃ, ὅς τις ἔχει συγγενεῖς, φίλους, πατρίδα, γένος καθήκοντα θρησκευτικὰ καὶ πολιτικά, χρειας προσωπικὰς διαφόρους, εἰς τὸν τοιοῦτον εἶναι κακία ἀσυγχώρητος τὸ νὰ ἀμελῇ τὴν καλὴν ἀνάπτυξιν τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν αὐτοῦ δυνάμεων, μένων παντάπασιν ἄτεχνος ἢ κακότεχνος καὶ ἀπαίδευτος διὰ τὴν ὀκνηρίαν αὐτοῦ, ἢ ἀσθενὴς διὰ τὴν κατάχρησιν ἢ ἀμέλειαν τοῦ σώματος. Ἁμαρτάνει εἰς Θεόν, διότι μεταχειρίζεται κακῶς τὰ δῶρα τῆς θείας αὐτοῦ προνοίας καὶ ἀγαθότητος, ἅπερ ἔλαβε διὰ νὰ μεταχειρίζηται καλῶς. Ἁμαρτάνει εἰς ἑαυτόν, διότι δυστυχεῖ, δυνάμενος νὰ εὐτυχῇ ἀναλόγως μὲ τὰς φυσικὰς αὐτοῦ δυνάμεις καὶ μὲ τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους. Ἁμαρτάνει καὶ εἰς τοὺς ἄλλους, διότι γίνεται εἰς αὐτοὺς ὀχληρός, καὶ ἀδικεῖ αὐτοὺς μὴ ἐκπληρῶν τὰ κοινωνικὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου.

Ἀσωτία.

Ἀσωτία λέγεται ἡ γινομένη ὑπέρμετρος ἀνάλωσις τῶν χρημάτων εἰς τὰ μὴ δέοντα, καὶ πλειότερα τοῦ δέοντος, καὶ ὅταν δὲν πρέπῃ (1). Εἶναι κακία βλαπτικὴ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἄσωτον καὶ εἰς τοὺς ἄλλους. Τὰ μεταλλικὰ χρήματα ἐπενοήθησαν καὶ εἰσήχθησαν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν ὡς τὰ πλέον ἐπιτήδεια παραστατικὰ τῆς τιμῆς τῶν φυσικῶν καὶ τεχνητῶν προϊόντων, διὰ νὰ εὐκολύνωσι τὰ συναλλάγματα τῶν ἀνθρώπων. Ὅστις λοιπὸν ἐξοδεύει ἀσώτως τὰ μέσα ταῦτα τοῦ ζῆν (2), κατὰ πολλοὺς τρόπους ἀδικεῖ ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους· ἑαυτόν, διότι, μὴ συλλογιζόμενος τὰ ἐνδεχόμενα, φθείρει τὰ μέσα τῆς ἐκπληρώσεως τῶν ἀθώων καὶ συνειθισμένων χρειῶν καὶ ἀναγκῶν αὐτοῦ, καὶ ἐνταυτῷ ὑποδουλοῦται εἰς ἄλλας νέας, καθίσταται ἀδύνατος εἰς τὰ πρέποντα, δαπανῶν εἰς τὰ ἀπρεπῆ (3), καὶ τέλος πάντων, ἂν ἦναι μετρίας καταστάσεως, πτωχεύει, δυστυχεῖ, στερεῖται τῆς ἐλευθερίας αὐτοῦ, καὶ κινδυνεύει νὰ πέσῃ εἰς πολλὰς κακίας καὶ ἀτιμίας. Ἀδικεῖ καὶ τοὺς ἄλλους, διότι, ὅσα δαπανᾷ ἀσώτως καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς βεβαίας καὶ ὡρισμένης ὠφελείας, ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ ταῦτα εἰς βοήθειαν τῶν ἀναξίως δυστυχούντων, καὶ εἰς τὰς κοινὰς χρείας τῆς πατρίδος καὶ τοῦ ἔθνους· ἀδικεῖ αὐτοὺς πρὸς τούτοις, καὶ διότι ἡ ἀσωτία αὐτοῦ ἐπιφέρει καὶ εἰς αὐτὰ τὰ κοινὰ ἤθη διαφθοράν. Ὅ,τι κα-

(1) Ὅ,τε γὰρ ἄσωτός ἐστιν ὁ ἀναλίσκων εἰς ἃ μὴ δεῖ, καὶ πλείω ὧν δεῖ, καὶ ὅτε μὴ δεῖ. (Ἀριστοτέλ. Μεγ. Ἠθικ. Βιβλ. ά. Κεφ. κδ΄.)—Ἔτι δ' ἄσωτος ὁ πρὸς ἅπασαν δαπανην ὑπερβάλλων (Ἀριστοτέλ. Εὐδημ. Βιβλ. β΄. Κεφ. γ΄.)

(2) Δοκεῖ δὲ ἀπώλειά τις αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ τῆς οὐσίας φθορά, ὡς τοῦ ζῆν διὰ τούτων ὄντος. (Ἀριστοτ. Ἠθικ. Βιβ. δ΄. Κεφ. ά.)

(5) Δαπανώμενος ἐφ' ἃ μὴ δεῖ, ὀλίγος ἔσῃ ἐφ' ἃ δεῖ.

λὸν δύναταί τις νὰ κάμῃ εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον, καὶ ἀμελεῖ αὐτὸ, ἀδικεῖ κατὰ τοῦτο τοὺς συζῶντας, παραβαίνων τὰς κοινὰς καὶ ὁμολογουμένας συνθήκας τῆς κοινωνίας. Ὁ περιβόητος κωμικὸς Αἴσωπος (1) λέγεται, ὅτι ἔχων ποτὲ συμπόσιον, ἔβαλε μεταξὺ τῶν ἄλλων φαγητῶν καὶ ἓν εἶδος δέκα χιλιάδων φράγκων, συνιστάμενον ἐκ πτηνῶν σπανίων καὶ γεγυμνασμένων νὰ ψάλλωσιν ἢ νὰ λαλῶσιν. Ἡ Ὀρτενσία, ἀνεψιὰ τοῦ Καρδιναλίου Μαζαρίνου, παίζουσα ἔῤῥιπτεν εἰς τὸν λαὸν ἀπὸ τῶν παραθύρων τοῦ παλατίου φλωρία ὀκτὼ ἡμέρας κατὰ σειρὰν, ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ θείου αὐτῆς. Τίς δὲν ἀγανακτεῖ διὰ τοιαύτας ἀσωτείας; Τὸ ἀπανθρωπότερον ὅμως καὶ μεγαλητέρας ἀγανακτήσεως ἄξιον εἶναι, ὅταν τις βλέπῃ ἄρχοντας καὶ ἡγεμόνας νὰ ἀσωτεύωσι τὰ συναγόμενα χρήματα ἐκ τοῦ λαοῦ, ἅτινα δὲν εἶναι ἄλλο, εἰμὴ κοινὴ συνεισφορὰ ἐμπιστευομένη εἰς τὰς χεῖρας αὐτῶν, διὰ νὰ μεταχειρίζωνται ταῦτα εἰς τὰς κοινὰς χρείας, εἰς ὑπεράσπισιν τῶν ὑπηκόων, εἰς ἀναγκαίας δημοσίας οἰκοδομὰς, εἰς ἐμψύχωσιν τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, καὶ εἰς τὸ νὰ ζῶσιν ἀξίως τοῦ σεβαστοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ νὰ χύνωσιν αὐτὰ ἀφειδῶς εἰς τοὺς ἀπίστους κόλπους τῶν κολάκων, καὶ νὰ καταναλίσκωσιν εἰς εὐχαρίστησιν τῶν ὀρέξεων τῆς ἀλόγου φαντασίας αὐτῶν, ὁποῖοι ἐστάθησαν ὁ Πολιορκητὴς Δημήτριος, ὁ Ἀντώνιος, ὁ Νέρων, καὶ ἄλλοι μυρίοι τοιοῦτοι δημοβόροι ἡγεμόνες.

Ἀκρασία, Ἀκολασία, Μαλακία.

Ἀκρασία λέγεται, ὅταν τις, γνωρίζων καὶ διακρίνων τὰ καλὰ, δὲν πράττῃ αὐτά (2)· θεωρεῖται δὲ ἁπλῶς περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς καὶ λύπας· λέγεται ὅμως καὶ ἐπ' ἄλλων, ἀλλὰ μετὰ προσθήκης τοῦ ὀνόματος τῶν ὑποκειμένων πραγμάτων, ὡς ὅταν λέγωμεν περί τινος, ὅτι εἶναι *ἀκρατὴς εἰς δόξαν καὶ τιμὰς, κτλ.* (3) φανερόνοντες τὴν εἰς τὰ τοιαῦτα ἀχαλίνωτον κλίσιν. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς κακίας ταύτης εἶναι ἀνησυχία τοῦ πνεύματος, ἀδυναμία καὶ ἀῤῥωστίαι τοῦ σώματος, δαπάναι ἄλογοι, στέρησις τιμῆς καὶ ὑπολήψεως, πολλάκις δὲ

(1) Κλαύδιος Αἴσωπος, Ῥωμαῖος Κωμικὸς, 85 πρὸ Χριστοῦ.

(2) Ἀκρατὴς οὖν ἐστιν ὁ ἔχων τὴν ἐπιστήμην τῶν καλῶν, οὐκ ἐνεργῶν δὲ αὐτῇ. (Ἀριστοτέλ. Ἠθικ Μεγάλ. Βιβ. β'. Κεφ. στ'.)— Οὐ γάρ ἐστιν οὔτ' ἐγκρατὴς οὔτ' ἀκρατὴς ὁ τῷ λόγῳ διαψευσάμενος, ἀλλὰ ὁ λόγον ἔχων ὀρθὸν, καὶ τούτῳ τὰ φαῦλ' ὄντα κρίνων καὶ τὰ καλά· καὶ ἀκρατὴς μὲν ὁ τῷ τοιούτῳ λόγῳ ἀπειθῶν, ἐγκρατὴς δὲ ὁ πειθόμενος καὶ μὴ ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν ἀγόμενος. (ὁ αὐτὸς αὐτόθι.)

(3). Τὸ δὲ ὅλον, λέγομεν καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων, ἀκρατῆ, προστιθέντες, περὶ τιμὴν ἀκρατὴς, ἢ δόξαν, ἢ ὀργὴν, ἀλλὰ τῷ ἁπλῶς ἀκρατεῖ οὐ προστίθεμεν περὶ ἅ ἐστι· ἔστι γὰρ περὶ ἡδονὰς καὶ λύπας τὰς σωματικὰς ὁ ἁπλῶς ἀκρατής. (ὁ αὐτὸς αὐτόθι.)

καὶ τιμωρίαι τῶν νόμων, καὶ θάνατος ἐπονείδιστος. Συχνὰ τοιαῦτα ἐλεεινὰ παραδείγματα τῆς ἀκρασίας στηλιτεύει ἡ ἱστορία καί τῶν συγχρόνων ἡ ζωὴ, ἅτινα συλλογιζόμενος ὁ φρόνιμος ἄνθρωπος, δὲν ἀφίνει τὰς ἐπιθυμίας αὐτοῦ νὰ ἐπαναστατῶσιν, ἢ, ἂν ποτε τοιοῦτον συμβῇ, προλαμβάνει καὶ καθυποτάττει αὐτὰς, καὶ περιστέλλει μὲ τὸ σκῆπτρον τοῦ ἡγεμονικοῦ λόγου, ὡς ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν Θερσίτην.

Εἰς τὰ αὐτὰ πράγματα θεωρεῖται καὶ ἡ ἀκολασία, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχῃ λόγον ἐναντιούμενον (1). Ἀλλὰ καὶ ἂν δὲν ἔχῃ λόγον ἐναντιούμενον, τάχα ἡ πεῖρα τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἀκολασίας, ἢ τὰ παραδείγμα τῶν ἀκολάστων, δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ διορθώσωσι τὸν ἀκόλαστον; Ἡ ἀμετρία ἐπιφέρει πάντοτε βλάβην· ὁ μένων λοιπὸν ἐν τῇ ἀκολασίᾳ, δεικνύει ὅτι εἶναι παντάπασιν ἀνόητος καὶ κτηνώδης.

Μαλακὸς τέλος πάντων λέγεται ὁ μὴ ὑποφέρων μηδ᾽ αὐτοὺς τοὺς ἀναγκαίους εἰς τὸν ἄνθρωπον κόπους (2). Πόσον δυστυχὴς εἶναι λοιπὸν ἡ ζωὴ τοιούτων ἀνθρώπων! Λαβόντες παρὰ τῆς φύσεως δυνάμεις, καὶ ὑποκείμενοι εἰς χρείας καὶ περιστάσεις νὰ μεταχειρίζωνται αὐτὰς, φθείρουσιν ἑαυτοὺς, ἐξανδραποδίζονται καὶ καθίστανται ἀνάξιοι τοῦ ζῆν· διότι ζωὴ κυρίως δὲν εἶναι ἄλλο, εἰ μὴ ἐνέργεια τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων. Ἡ τρυφὴ τῶν Συβαριτῶν εἶναι ἡ πλέον περιβόητος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἱστορίᾳ· ὁ ἀρχαῖος οὗτος λαὸς τῆς Καλαβρίας ἐστάθη τόσον τρυφηλὸς, ὥστε δὲν ὑπέφερε, λέγουσι, νὰ ὑπάρχῃ ἐν τῇ πόλει αὐτῶν οὐδεμία τέχνη θορυβώδης. Δὲν ἦτο συγκεχωρημένον εἰς τινὰ οὐδὲ πετεινοὺς νὰ τρέφῃ, διὰ νὰ μὴ ἐνοχλῶσι τὴν τρυφηλὴν αὐτῶν ἀνάπαυσιν. Διηγοῦνται ὅτι εἷς τῶν Συβαριτῶν, ἰδών ποτε γεωργοὺς σπῶντας βώλους γῆς, παρεκάλεσεν αὐτοὺς νὰ διακόψωσι τὴν ἐργασίαν, ἕωσοῦ περάσῃ, λέγων, ὅτι ἡ θέα τοῦ κόπου αὐτῶν ἔκοπτε τὰ γόνατα αὐτοῦ. Ἄλλος κοιμώμενος ἐπὶ στρώματος ῥόδων, παρεπονεῖτο ὅτι ἐπέρασε κακὴν νύκτα, διότι ἓν φύλλον ἦτο δεδιπλωμένον. Ἦσαν τῷόντι ἄξιοι τοιούτων σκωμμάτων.

Ὀκνηρία.

Ἡ ὀκνηρία εἶναι κακία, ἥτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ φεύγῃ τοὺς κόπους, νὰ παραδίδωται εἰς τὴν ἀργίαν, καὶ νὰ πίπτῃ εἰς πολλὰ ἄτοπα. Εἶναι δὲ καὶ ἐπιζήμιος εἰς τὸ κοινὸν, διότι τὸ ἀνάλογον φορτίον

(1) Ὁ μὲν γὰρ ἀκόλαστος τοιοῦτός τις, οἷος οἴεσθαι ἃ πράττει, ταῦτα καὶ βέλτιστα εἶναι αὐτῷ καὶ συμφορώτατα, καὶ λόγον οὐδένα ἔχειν ἐναντιούμενον τοῖς αὐτῷ φαινομένοις ἡδέσιν. (ὁ αὐτὸς αὐτόθι.)

(2) Πάλιν ἡ ἀκρασία καὶ ἡ μαλακία οὐκ ἔστι ταὐτόν· ἡ μὲν γὰρ μαλακία ἐστὶ, καὶ ὁ μαλακὸς, ὁ μὴ ὑπομένων πόνους, οὐχ ἅπαντας δὲ, ἀλλ᾽ οὓς ἀναγκαίως ἂν ἄλλος τις ὑπομείνειεν. (ὁ αὐτὸς αὐτόθι.)

τῶν ὀκνηρῶν πολιτῶν πίπτει ἐπ' ἄλλους. Κλίνουσι δὲ εἰς τὸ πάθος τοῦτο κατ' ἐξαίρετον τὰ παιδία, αἱ γυναῖκες καὶ οἱ ψυχρᾶς καὶ μελαγχολικῆς κράσεως ἄνδρες. Διὰ τοῦτο οἱ γονεῖς ὀφείλουσι νὰ συνειθίζωσι τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς ὠφελίμους γυμνάσεις τοῦ σωματος καὶ τοῦ πνεύματος· ἡ κυβέρνησις μάλιστα ὀφείλει νὰ μὴ ἀφίνῃ μηδένα πολίτην ἀργὸν, διότι ἐκ τῆς ἀργίας προέρχονται εἰς τὴν κοινωνίαν πολλὰ κακά. Παρὰ τοῖς παλαιοῖς Αἰγυπτίοις ἦσαν ἐπιστάται διωρισμένοι νὰ παρατηρῶσιν, ἂν οἱ πολῖται ἐργάζωνται, καὶ τί ἐργάζονται· ὅτε δὲ εὕρισκον τινὰ ὀκνηρὸν, ἢ καταγινόμενον εἰς ἔργα ἀνωφελῆ ἢ ἐπιβλαβῆ, ἐτιμώρουν αὐτὸν αὐστηρῶς, ὡς πολέμιον τῆς κοινῆς ἡσυχίας καὶ ἀσφαλείας. Ὁ Σόλων εἶχε θέσει μάλιστα νόμον νὰ μὴ ἦναι εἰς χρέος τὰ τέκνα νὰ τρέφωσι τοὺς γονεῖς ἐκείνους, οἵτινες δὲν εἶχον ἐπιμεληθῆ νὰ διδάξωσιν αὐτὰ τέχνην τινά.

Ὁ ἀργὸς μὴ ἐξεύρων ἢ μὴ θέλων νὰ καταγίνηται εἰς καλὰς καὶ ὠφελίμους ἐνασχολήσεις, διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν ἀηδίαν τῆς ἀργίας, καὶ νὰ εὐχαριστῇ τὰς ὀρέξεις αὐτοῦ, παραδίδοται εἰς κακὰς διατριβὰς, εἰς παιγνίδια, εἰς μέθην, καὶ εἰς κακουργίας· ὅθεν δικαίως λέγεται, ὅτι ἡ ἀργία εἶναι μήτηρ πάσης κακίας καὶ παντὸς πάθους. Αἱ ἑορταὶ διωρίσθησαν εἰς δόξαν Θεοῦ· ἀλλ' ἐκεῖναι αἱ λέξεις *ἀργία καὶ κατάλυσις οἴνου καὶ ἐλαίου*, πόσων κακῶν γίνονται ἀφορμὴ εἰς τὸν λαὸν κακῶς ἐξηγούμεναι!

Ἰσχυρογνωμία ἢ πεῖσμα.

Τὸ πεῖσμα εἶναι πάθος παιδαριῶδες, τὸ ὁποῖον αὐξάνεται μὲ τὴν ἡλικίαν, ὅταν παραβλέψωμεν αὐτό. Ὁ πεισματώδης ἔχει προσκόλλησιν ὑπερβολικὴν εἰς τὴν γνώμην ἢ εἰς τὸ θέλημα αὐτοῦ. Ὅταν φθάσῃ τις κατὰ δυστυχίαν νὰ κυριευθῇ ὑπὸ τοῦ πάθους τούτου, δυσκόλως ἐλευθεροῦται. Εἶναι δὲ μυρία τὰ προερχόμενα ἐκ τούτου δεινά· ἐκ τοῦ πείσματος προέρχονται αἱ πλειότεραι ἄλογοι φιλονεικίαι, αἱ κρισολογίαι, αἱ προλήψεις καὶ αἱ πλειότεραι θρησκευτικαὶ αἱρέσεις. Ἡ βραδύτης τῆς ἀντιλήψεως, ἢ ἡ νωθρότης τῆς κρίσεως ἡνωμένη μὲ τὴν ἄλογον φιλαυτίαν, εἶναι ἡ πρωτίστη πηγὴ τοῦ πάθους τούτου· καὶ ὅμως οἱ πεισματώδεις φαντάζονται ἔνδοξον πρᾶγμα τὸ πεῖσμα, ἀποδίδοντες τοῦτο εἰς τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος αὐτῶν, ἐνῷ τῇ ἀληθείᾳ πάσχει τὴν πλέον αἰσχρὰν ἀδυναμίαν. Τὸ θεραπευτικὸν τοῦ πάθους τούτου εἶναι νὰ μὴ ἐμπιστευώμεθα ἀμέτρως εἰς τὸ πνεῦμα ἡμῶν, ὅσον καὶ ἂν ἦναι πεφωτισμένον· διότι δὲν εἶναι ἀναμάρτητον. Πρέπει νὰ ἀκούωμεν ἄνευ προλήψεως τοὺς λόγους τῶν ἄλλων, καὶ νὰ δεχώμεθα ἐν εἰλικρινείᾳ, ὅταν εὑρίσκωμεν αὐτοὺς ὀρθοτέρους παρὰ τοὺς ἡμετέρους.

Οἴησις.

Ἡ οἴησις εἶναι πάθος τῆς φιλαυτίας, ἐξ οὗ ὁ ἄνθρωπος ἐκτιμᾷ ἑαυτὸν πλειότερον παρ᾽ ὅσον εἶναι ἄξιος, καὶ φαντάζεται ὅτι εἶναι ἱκανὸς καὶ εἰς τὰ ὑπὲρ τὴν δύναμιν αὐτοῦ. Εἰς τὸ πάθος τοῦτο ὑπόκειται πᾶσα ἡλικία, μάλιστα δὲ ἡ νεανική. Νέος τις Ἀθηναῖος, Γλαύκων ὀνομαζόμενος, ἐκπεπληγμένος ὑπὸ τῆς δόξης τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Κίμωνος καὶ τοῦ Περικλέους, συνέλαβε τὴν πλέον ἀνόητον φιλοδοξίαν. Ἀφοῦ ἐδιδάχθη ὑπό τινος σοφιστοῦ, ὅς τις ὑπεσχέθη νὰ κάμῃ αὐτὸν ἄνδρα ἐπιστημονικώτατον εἰς τὴν πολιτικὴν, ἐνόμισεν ἑαυτὸν ἱκανώτατον καὶ ἐτόλμα νὰ ζητῇ τὰ πρῶτα πολιτικὰ ἀξιώματα. Μόλις εἴκοσιν ἐτῶν ἡλικίας, ἔβαλε κατὰ νοῦν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν κυβέρνησιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, καὶ οὐδεὶς, οὔτε ἐκ τῶν οἰκείων, οὔτε ἐκ τῶν φίλων, ἠδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν ἀπὸ τοιούτου παρακαίρου σκοποῦ καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν καὶ διὰ τὴν ἀνικανότητα· μόνος ὁ Σωκράτης κατώρθωσε νὰ θεραπεύσῃ αὐτὸν ἀπὸ τῆς οἰήσεως ταύτης. Ἰδοὺ ἐν περιλήψει κατὰ τὸν Ξενοφῶντα (1) ποῖον τρόπον μετεχειρίσθη ὁ φιλόσοφος, διὰ νὰ μὴ πληγώσῃ φανερὰ τὴν φιλαυτίαν τοῦ νέου.

« Ἐπιθυμεῖς λοιπὸν, ὦ Γλαύκων, νὰ λάβῃς τὴν κυβέρνησιν τῆς πό-
» λεως; — Ναί. — Λαμπρότερον σκοπὸν δὲν ἠδύνασο νὰ συλλάβῃς,
» διότι, ἂν ἐπιτύχῃς, θέλεις εἶσθαι εἰς κατάστασιν νὰ βοηθῇς ὠφελί-
» μως τοὺς φίλους σου, νὰ μεγαλύνῃς τὸ γένος σου, καὶ νὰ αὐξήσῃς
» τὴν δύναμιν τῆς πατρίδος σου· θέλεις γνωρισθῇ οὐ μόνον ἐν ταῖς Ἀ-
» θήναις, ἀλλὰ καὶ καθ᾽ ὅλην τὴν Ἑλλάδα· ἡ φήμη τοῦ ὀνόματός σου
» θέλει φθάσει ἴσως μέχρι τῶν βαρβάρων ἐθνῶν, ὡς ἡ τοῦ Θεμιστο-
» κλέους· τέλος πάντων, ὅπου ἂν εὑρεθῇς, πάντες θέλουσι προσηλό-
» νει ἐπὶ σὲ τὰ βλέμματα αὐτῶν· πάντες θέλουσι σὲ θαυμάζει καὶ
» σέβεσθαι. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ ἐπιθυμεῖς νὰ τιμηθῇς καὶ νὰ δοξασθῇς ὑπὸ
» τῶν ἀνθρώπων φανερὸν ὅτι στοχάζεσαι νὰ σταθῇς ὠφέλιμος εἰς
» αὐτούς. — Βεβαιότατα. — Εἰπέ μοι λοιπὸν, σὲ παρακαλῶ, ποία εἶ-
» ναι ἡ πρώτη ὑπουργία, ἣν ἔχεις νὰ κάμῃς εἰς τὴν πολιτείαν; τά-
» χα νὰ πλουτίσῃς αὐτὴν, ἤγουν, νὰ αὐξήσῃς τὰ εἰσοδήματα αὐτῆς;
» — Τοῦτο βεβαίως. — Λοιπὸν ἐξεύρεις καλῶς τοὺς πόρους τῶν κοι-
» νῶν προσόδων, καὶ εἰς πόσην ποσότητα ἀναβαίνουσιν; Ἔκαμες σπου-
» δὴν ἰδιαιτέραν, διὰ νὰ δύνησαι, ὅταν λείψῃ εἷς πόρος, νὰ ἐφευρίσκῃς
» ἄλλον ἀντ᾽ αὐτοῦ; — Ὀμνύω σοι, ὅτι τοῦτο ποτὲ δὲν ἐσυλλογί-
» σθην. — Σημείωσόν μοι τοὐλάχιστον τὰς παρούσας δαπάνας τῆς πο-
» λιτείας· διότι ἐξεύρεις καλῶς πόσον ὠφελεῖ νὰ ἀφαιρῶνται αἱ περιτ-
» ταί. — Ὁμολογῶ ὅτι καὶ περὶ τούτου δὲν ἔχω οὐδεμίαν ἰδέαν. —

(1) Ἀπομν. Γ΄. IV ἐκδ. Κορ.

» Πρέπει λοιπὸν, ἀγαπητέ μοι Γλαύκων, νὰ ἀναβάλῃς εἰς ἄλλον και-
» ρὸν τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ αὐξήσῃς τὰς προσόδους τοῦ κοινοῦ, διότι εἶ-
» ναι ἀδύνατον νὰ κατορθώσῃς τοῦτο, ἂν δὲν ἐξεύρῃς πόσα συνάγει
» καὶ πόσα δαπανᾷ. — Ἀλλὰ φαίνεταί μοι, ὦ Σώκρατες, ὅτι ἐσιώ-
» πησας ἕνα ἰσχυρὸν ὁμοίως τρόπον νὰ πλουτίσῃ τις τὸ κοινὸν, διὰ
» τῆς καταστροφῆς τῶν ἐχθρῶν. — Ναὶ τῇ ἀληθείᾳ, ἔχεις δίκαιον·
» πλὴν, διὰ νὰ μεταχειρισθῇ τὸν τρόπον τοῦτον, πρέπει νὰ ἦναι δυ-
» νατώτερος· ἄλλως, κινδυνεύει νὰ χάσῃ καὶ τὰ παρόντα. Ἐκεῖνος λοι-
» πὸν, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ πολέμου, πρέπει νὰ ἐξεύρῃ τὰς δυνάμεις ἀμ-
» φοτέρων τῶν μερῶν, διὰ νὰ συμβουλεύσῃ μετὰ θάῤῥους πόλεμον,
» γνωρίζων τὸν ἐναντίον ἀδυνατώτερον, ἢ εἰρήνην, ἂν ἐκεῖνος ἦναι
» τῷόντι ἰσχυρότερος. Ἐξεύρεις λοιπὸν ποῖαι εἶναι αἱ δυνάμεις τῆς
» πολιτείας ἡμῶν, ποῖαι δὲ τῶν ἐχθρῶν; ἔχεις ταύτας ἐγγράφως σε-
» σημειωμένας; δεῖξόν μοι αὐτὰς, παρακαλῶ. — Δὲν ἔχω ἀκόμη οὐ-
» δέν. — Λοιπὸν βλέπω ὅτι δὲν θέλομεν ἔχει ταχέως πόλεμον, ἂν
» σοὶ δώσωσι τὴν κυβέρνησιν· διότι λείπονται πολλὰ πράγματα νὰ
» μάθῃς, καὶ πολλὰς φροντίδας νὰ λάβῃς. Φοβοῦ, φίλε, φοβοῦ, μὴ ἡ
» ἄμετρος ἐπιθυμία τῶν τιμῶν σὲ τυφλώσῃ, καὶ ἐπιχειρισθεὶς τὰ ὑπὲρ
» τὴν δύναμίν σου, κατασταθῇς παίγνιον.»

Τοὺς λόγους τούτους τοῦ σοφοῦ Σωκράτους πρέπει νὰ φυλάττωμεν πάντες, ἐφαρμόζοντες αὐτοὺς φρονίμως εἰς τὰς περιστάσεις, καὶ νὰ μὴ ἀφίνωμεν ἑαυτοὺς νὰ παραφερώμεθα ὑπὸ τοῦ τυφλοῦ τούτου πάθους τῆς οἰήσεως.

Ὑπερηφανία.

Ἡ ὑπερηφανία προερχομένη ἐκ τῆς μεγάλης ὑπολήψεως, ἣν ὁ ὑπερήφανος ἔχει περὶ ἑαυτοῦ, κάμνει αὐτὸν νὰ περιφρονῇ τοὺς ἄλλους, καὶ νὰ φέρηται οὕτω πρὸς αὐτοὺς, ὡς ἐὰν ἦσαν ἄλλης φύσεως. Εἰς τὸ πάθος τοῦτο ὑπόκεινται ὡς ἐπιτοπλεῖστον οἱ δυνατοὶ τῆς γῆς, οἱ πλούσιοι, οἱ εὐγενεῖς καὶ οἱ ἡγεμόνες, οἵτινες συνειθισμένοι νὰ ἀπολαμβάνωσι τὴν ὑπόκλισιν τῶν ὑποδεεστέρων, καὶ κολακευόμενοι ὑπὸ τῶν κολάκων, τῶν μεγαλητέρων ἐχθρῶν αὐτῶν, καταντῶσι νὰ φαντάζωνται ὅτι δὲν εἶναι ἄνθρωποι. Ἐκ τούτου ἔφθασαν τινὲς τῶν ἀρχαίων ἡγεμόνων καί τινες τῶν βαρβάρων νὰ ἐπαίρωνται ὡς Θεοὶ, καὶ νὰ λαμβάνωσι τοιούτους τίτλους, *βασιλεὺς τῶν βασιλέων*, *ἀδελφὸς τοῦ Ἡλίου*, *τῶν Θεῶν τῆς γῆς*, *καὶ τῶν Κυρίων τῆς φύσεως*. Ἐκ τούτου ὁ Ξέρξης, ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν, ἐνόμιζεν ἑαυτὸν κύριον τῶν στοιχείων, ὥστε καὶ νὰ γράψῃ τοιαύτην ἐπιστολὴν πρὸς τὸ ὄρος τοῦ Ἄθωνος: *Ἐπηρμένε Ἄθως, ὃς τις ὑψόνεις τὴν κεφαλήν σου ἕως τοῦ οὐρανοῦ, μὴ ἔσο τόσον τολμηρὸς, ὥστε νὰ ἀνθίστασαι εἰς τοὺς λιθοτόμους μου· ἄλλως, θέλω σὲ κατακόψει, καὶ κρημνίσει εἰς τὴν θάλασσαν.*

Ὁ αὐτὸς εἶχε κατασκευάσει ἐκ πλοίων γέφυραν ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου, διὰ νὰ περάσῃ τὰ στρατεύματα αὐτοῦ ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην· καὶ ὅτε ἔμαθεν ὅτι βιαία τρικυμία κατέστρεψε τὴν γέφυραν, ἐθυμώθη διὰ τὴν τοιαύτην καταφρόνησιν τῆς θαλάσσης, καὶ προσέταξε νὰ δώσωσιν εἰς αὐτὴν ἑκατὸν μαστιγώσεις, φωνάζων, *Δυστυχὲς στοιχεῖον, ἐγὼ ὁ κύριός σου σὲ τιμωρῶ οὕτω, διότι ἐτόλμησες νὰ φερθῇς πρὸς ἐμὲ ὑβριστικῶς*. Ἀπίστευτος τῳόντι φαίνεται τοιαύτη μωρία· ἀλλ' εἰς πολλὰς τοιαύτας μωρίας φέρει τὸν ἄνθρωπον τὸ πάθος τοῦτο. Εὐκόλως πίπτει εἰς ὑπερηφανίαν καὶ ὁ σχολαστικὸς, ὅς τις ἔχει ἐπισεσωρευμένας εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ λέξεις καὶ φράσεις ἀσυναρτήτους, οὐδὲν λογικὸν σύστημα ἔχων οὔτε ἐν ταῖς ἰδέαις αὐτοῦ, οὔτε ἐν τῇ διαγωγῇ. Καὶ τὰ προτερήματα πρὸς τούτοις εἰς τέχνην τινὰ ἢ ἐπιστήμην, ἂν δὲν κανονίζωνται ὑπὸ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, κρημνίζουσι τὸν ἄνθρωπον εἰς ὑπερηφανίαν, ὡς ποτε τὸν Μενεκράτην ἰατρὸν, ὅς τις ἐπωνόμαζεν ἑαυτὸν Δία. Πῶς δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑπερηφανευθῇ, ὅταν συλλογισθῇ ὅτι ἡ ἐπιστήμη αὐτοῦ εἶναι μηδὲν πρὸς τὰ ὅσα ἀγνοεῖ! ὅτι ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμις καὶ ἡ ἐξουσία αὐτοῦ, εἶναι περιωρισμένα, ἀβέβαια καὶ ἄστατα! ὅτι τέλος πάντων, ὑπόκειται εἰς τὰς αὐτὰς χρείας, καὶ εἰς τὰς αὐτὰς ἀδυναμίας καὶ πάθη, καὶ εἰς τὸν αὐτὸν θάνατον μὲ τοὺς πλέον ταπεινοὺς ἀνθρώπους! Ἂν ἔχῃς, ἄνθρωπε, ὑπεροχήν τινα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, δόξαζε τὸν Θεὸν, μεταχειρίζου αὐτὴν μετριοφρόνως ἐπ' ἀγαθῷ τῆς κοινωνίας, καὶ μὴ ταπείνονε σεαυτὸν ἐπαιρόμενος.

Φιλοδοξία.

Ἡ φιλοδοξία εἶναι ποτὲ μὲν κακία, ποτὲ δὲ ἀρετὴ, κατὰ τὰ πράγματα καὶ τὰς αἰτίας, καὶ τοὺς σκοποὺς, ὑφ' ὧν κινεῖται. Εἶναι ἀρετὴ, παραδείγματος χάριν, εἰς ἄνθρωπον, ὅς τις ζητεῖ νὰ ἀποκτήσῃ προτερήματα, ἐπὶ σκοπῷ νὰ ὠφελήσῃ τοὺς ἄλλους, καὶ οὕτω ν' ἀξιωθῇ ἀληθινῆς δόξης. Τοιαύτη εἶναι ἡ φιλοδοξία τῶν τεχνητῶν, τῶν ἐπιστημόνων, τῶν συγγραφέων, τῶν δικαστῶν, τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, ὅταν ἐνασχολῶνται εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν, καὶ ἐκπληρῶσιν ἀκριβῶς τὰ καθήκοντα αὐτῶν ἀποβλέποντες πρὸς τὸ κοινὸν καλὸν, χωρὶς οὐδενὸς σκοποῦ βλάβης. Ἡ εὐγενὴς αὕτη καὶ ἐνάρετος φιλοδοξία γεννᾷ τοὺς μεγάλους ἄνδρας εἰς πᾶν εἶδος. Αὕτη ἐστάθη μήτηρ τοῦ Ἀπελλοῦς, τοῦ Φειδίου, τοῦ Ῥαφαήλου καὶ ἄλλων τοιούτων περιφήμων ζωγράφων καὶ ἀγαλματοποιῶν. Ἐκ ταύτης ἐγεννήθησαν Πλάτωνες, Ἀριστοτέλεις, Θεόφραστοι, Σοφοκλεῖς, Εὐριπίδαι, Καρτέσιοι, Γαλλιλαῖοι, Λεϊβνίτιοι, Κορνήλιοι, Ῥακίναι καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἀθάνατοι εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος πολιτικοὶ καὶ στρατηγικοί. Εἰς τὸν κατάλογον ὅμως τῶν τοιούτων ἐναρέτων φιλοδόξων δὲν πρέπει, ἴσως, νὰ συναριθμῶν-

ται Ἀλέξανδροι, Καίσαρες καὶ τοσοῦτοι περιβόητοι ἄνδρες, ὧν ἡ φιλοδοξία ἐστάθη μᾶλλον ὀλέθριος εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος· διότι ἀπέβλεπον εἰς παραλόγους νίκας, καὶ τρόπαια αἱμοσταγῆ. Ὅταν τὸ ὑπερήφανον τοῦτο πάθος καταδουλώσῃ τὴν ψυχὴν, ἢ λάβῃ διεύθυνσιν κακὴν, δὲν γνωρίζει πλέον μέτρον, δὲν σέβεται οὔτε νόμους, οὔτε καθήκοντα, οὔτε ἀρετὴν, οὔτε συγγένειαν, οὔτε πατρίδα, οὔτε αὐτὸν ὅςις γίνεται θυσία αὐτοῦ· πάντα τὰ ἄλλα πάθη σβέννυνται, τοῦτο δὲ μόνον καταφλέγει τὸν φιλόδοξον. Ἡ ἱστορία ἐφύλαξεν εἰς ἡμᾶς τὸ πλέον φρικῶδες παράδειγμα τοῦ πάθους τούτου ἐν τῇ Ἀγριππίνῃ τῇ μητρὶ τοῦ Νέρωνος· ἡ φιλόδοξος αὕτη αὐτοκρατόρισσα τῆς Ῥώμης, μὴ εὐχαριστουμένη νὰ ἦναι θυγάτηρ, ἀδελφὴ καὶ γυνὴ αὐτοκράτορος, ἠθέλησεν ἔτι νὰ προσθέσῃ εἰς τόσους τίτλους καὶ τὸν τίτλον, *μήτηρ αὐτοκράτορος*. Ἐφαρμάκωσε λοιπὸν τὸν σύζυγον ἑαυτῆς Κλαύδιον, διὰ νὰ ὑψώσῃ εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον τὸν υἱὸν, τὸν ἐκ τοῦ Δομετίου Αἰνοβάρβου. Ὅτε εἷς τῶν φρονιμωτέρων συμβούλων, γνωρίζων καλῶς τὸν θηριώδη χαρακτῆρα τοῦ υἱοῦ τούτου, ἔλεγε πρὸς αὐτὴν, ὅτι δὲν εἶναι φρόνιμον νὰ κάμῃ τοιοῦτον πρᾶγμα, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτῆς ἴσως ποτὲ θανατώσῃ καὶ αὐτὴν, ἔστω, εἶπεν, *ἂς μὲ θανατώσῃ, μόνον ἂς βασιλεύσῃ*. Ἐβασίλευσε, καὶ δὲν ἐβράδυνε τῳόντι νὰ πνίξῃ ὁ θηριώδης τὴν μητέρα αὐτοῦ. Εἰς τοιαῦτα τέλη φέρει ἡ φιλοδοξία τοὺς παραδιδομένους εἰς τὰς φρενητικὰς ὁρμὰς αὐτῆς. Ἂν τὸ πάθος τοῦτο δὲν ἐκτραχηλίζῃ πάντοτε εἰς τοιαύτας ὑπερβολὰς, δὲν παύει ὅμως νὰ τυραννῇ τὸν δεδουλωμένον εἰς αὐτό. Ὁ Ἀλέξανδρος, ἀφοῦ ἔφερε τὰς νίκας αὐτοῦ ἕως τοῦ Ὠκεανοῦ, εὑρίσκετο ἔτι πολὺ μακρὰν τοῦ νὰ χορτάσῃ τὴν φιλοδοξίαν. Ὅτε τις τῶν φιλοσόφων ἔλεγε πρὸς αὐτὸν, ὅτι τὸ πᾶν ἐμπεριέχει ἀπείρους κόσμους, *δυστυχὴς ἐγὼ*, ἀπεκρίθη μετὰ δακρύων, *ὅτι δὲν εἶμαι οὐδὲ ἑνὸς κύριος*. Δὲν ἦτο μικροτέρα καὶ ἡ φιλοδοξία τοῦ Καίσαρος· ἔτι νέος ὢν, ὅτε εἶδεν ἔν τινι πόλει τῆς Ἱσπανίας τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀλεξάνδρου, στενάζων ἀνέκραξεν, *ἐνῷ ἐγὼ κατασήπομαι εἰς ἄνανδρον ἀπραξίαν, οὗτος ἐν τῇ ἡλικίᾳ μου ἦτο ἤδη ἥρως*. Ἰδοὺ πῶς ἡ φιλοδοξία κατατρώγει τὰ σπλάγχνα τῶν παραδεδομένων εἰς τὴν λύσσαν αὐτῆς.

Τὸ μόνον θεραπευτικὸν εἰς τὸ πάθος τοῦτο τῆς φιλοδοξίας εἶναι νὰ συλλογίζηται ὁ ἐραστὴς τῆς δόξης, ὅτι ἡ ἀληθὴς δόξα δὲν ὑπάρχει εἰς πράξεις καταπληκτικὰς, ἀλλὰ καλὰς, δικαίας καὶ ὠφελίμους εἰς τὴν κοινωνίαν, ἕκαστος κατὰ τὸ ἐπάγγελμα καὶ τὴν κατάστασιν καὶ θέσιν, ἣν ἔχει ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἡ φιλοδοξία τότε μόνον εἶναι ἀθῶα καὶ νόμιμος, ὅταν ἦναι σύμφωνος μὲ τὸν ὀρθὸν λόγον καὶ μὲ τὴν ἀρετὴν, ὅταν ἔχῃ σκοπὸν τὴν ὠφέλειαν τῆς ἀνθρωπότητος. Προσεκλήθη ὁ Τιμολέων παρὰ τῶν Συρακουσίων νὰ ἐλευθερώσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τῆς τυραννίας τοῦ Διονυσίου· ἦλθεν, ἐνίκησε πάντας τοὺς ἐχθροὺς, ἐξεδίωξε τὸν

τύραννον, καὶ ἀμέσως ἔκαμε παραίτησιν τῆς ἐξουσίας, ἐνῷ μάλιστα αὐτοὶ οἱ Συρακούσιοι παρεκάλουν αὐτὸν νὰ δεχθῇ τὴν βασιλείαν. Οἱ ἔνδοξοι ἄνδρες δοξάζονται διὰ τὰ μεγάλα καὶ λαμπρὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς, καὶ ἂν ἐν ἄλλοις ἦναι κατὰ τὸ ἀνθρώπινον ἐπιλήψιμοι.

Ἀστασία.

Ἡ ἀστασία εἶναι ἐλάττωμα, καθ' ὃ μεταβάλλει ὁ ἄνθρωπος γνώμην εὐκόλως καὶ δὲν μένει σταθερὸς εἰς τὰς ἀποφάσεις, ἐπιχειρήσεις, καὶ πράξεις αὐτοῦ. Ἡ ἐπιπόλαιος κρίσις τῶν πραγμάτων, ἡ ἀμάθεια, καὶ ἡ ἀναισθησία τοῦ καλοῦ, ῥίπτουσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ ἐλάττωμα τοῦτο. Ὁ ἄστατος δὲν ἔχει οὐδὲν σύστημα εἰς τὰς ἰδέας αὐτοῦ, οὔτε χαρακτῆρα εἰς τὴν διαγωγήν. Νῦν δέχεται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ὡς ἀληθές, καὶ μετ' ὀλίγον ἀποβάλλει αὐτὸ ὡς ψευδές. Εὐκόλως πείθεις αὐτόν, μὴ ἔλπιζε ὅμως, ὅτι ἐκέρδησας. Ἡ φιλία αὐτοῦ εἶναι ἄπιστος, αἱ ὑποσχέσεις ἀβέβαιοι. Δὲν εὑρίσκεις αὐτὸν εἰς οὐδὲν εἶδος οὔτε τεχνίτην, οὔτε ἐπιστήμονα. Τοιοῦτοι λοιπὸν ἄνθρωποι, ἂν δὲν ἦναι συστηματικῶς κακοί, εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἐπιζήμιοι καὶ εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον. Ὅς τις αἰσθάνεται, ὅτι πάσχει τοιοῦτον ἐλάττωμα, καὶ θέλει τὴν θεραπείαν αὐτοῦ, πρέπει νὰ κρίνῃ μετὰ προσοχῆς τὰ πράγματα, νὰ συμβουλεύηται ἄνευ προλήψεως τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ νὰ ὑπακούῃ εἰς αὐτόν.

Δειλία.

Ἡ δειλία εἶναι φόβος ἄλογος διὰ πράγματα ἀνάξια φόβου, καὶ ὡς ἐπιτοπλεῖστον φανταστικά. Ὁ δειλὸς φανταζόμενος κακόν τι, κινδυνεύει νὰ βλάψῃ τὴν ζωήν, ἢ τὴν κατάστασιν αὐτοῦ· φοβεῖται αὐτό, ὡς ἐὰν ἦτο ἀληθινόν, καὶ στερεῖται τὴν ἥσυχον ἀπόλαυσιν τοῦ παρόντος ἀγαθοῦ μὲ τὴν φανταστικὴν ὄψιν τοῦ ἐνδεχομένου δεινοῦ. Χωρὶς νὰ ἦναι κίνδυνος τῶν χρημάτων αὐτοῦ, αὐτὸς πλάττει τοῦτον, καὶ ζητῶν φύλαξιν ἀσφαλεστέραν, καταντᾷ πολλάκις εἰς ἀληθινὴν στέρησιν. Μέλλει ποτὲ ἀφεύκτως νὰ ἀποθάνῃ· αὐτὸς ὅμως, ὡς ἐὰν ἔβλεπεν ἑαυτὸν ἤδη ἀποθνήσκοντα, ὀλιγοψυχεῖ, ἀποφεύγει τὰς ἀναγκαίας εἰς τὴν ὑγείαν γυμνάσεις, μελαγχολεῖ, καὶ ἐπιταχύνει τῷόντι τὸν θάνατον. Ὁ δειλὸς εἶναι πρὸς τούτοις ὕποπτος πρὸς τοὺς ἄλλους, καὶ ἀνεπιτήδειος εἰς δημοσίας ὑπηρεσίας. Τὸ θεραπευτικὸν τοῦ πάθους τούτου εἶναι νὰ φεύγωμεν τὴν ἀργίαν καὶ τὴν τρυφήν· νὰ θεωρῶμεν τὰ πράγματα κατὰ τὰς πρὸς ἡμᾶς ἀληθινὰς σχέσεις αὐτῶν, καὶ προφυλαττόμενοι φρονίμως, νὰ δεχώμεθα τὰ ἄφευκτα μεθ' ὑπομονῆς, καὶ νὰ μὴ ἀφίνωμεν ὡς παιδάρια τὴν φαντασίαν νὰ ἐκπλήττῃ ἡμᾶς μὲ παράλογα φόβητρα.

Μικροψυχία.

Ἡ μικροψυχία εἶναι ἀδυναμία καὶ ταπεινότης εἰς τὰ φρονήματα, εἰς τὰς πράξεις, καὶ εἰς τοὺς τρόπους τῆς ζωῆς. Ὁ μικρόψυχος εἶναι καὶ μικροπρεπὴς, καὶ ὕπουλος, καὶ ἐκδικητικός. Ἐπαίρεται εἰς τὴν εὐτυχίαν, ἐξευτελίζεται εἰς τὴν δυστυχίαν. Εἶναι μεμψίμοιρος εἰς τὰς λήψεις, ἀγενὴς εἰς τὰς δόσεις, καὶ ἄχαρις εἰς τὰς συναναστροφάς.

Ἀφροσύνη.

Ἡ ἀφροσύνη εἶναι ἀκρισία, προερχομένη ἐξ ἀπειρίας καὶ ἀμαθείας· διὰ τοῦτο ἡ νεότης πλάττει πολλὰ καὶ λέγει ἀφθόνως, μὴ ἔχουσα ἔτι πεῖραν πραγμάτων. Εἰς ἀφροσύνην πίπτουσι καὶ ὅσοι κυριεύονται ὑπὸ παθῶν ἰσχυρῶν, ὁποῖα ὁ ἔρως, ἡ φιλαργυρία, καὶ τὰ τοιαῦτα· διότι δὲν ἀφίνουσι τὸν νοῦν νὰ κρίνῃ ἐλευθέρως τὰ πράγματα.

Λύπη.

Ἡ ἄμετρος λύπη εἶναι πάθος ψυχῆς, προξενούμενον ἔκ τινος λυπηροῦ συμβεβηκότος, ἢ ἐκ τῆς κράσεως αὐτῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὅταν προέρχηται ἐκ τῆς κράσεως, εἶναι σχεδὸν ἀνίατος ἀῤῥωστία· ὅταν δὲ ἐκ δυστυχίας, [ἢ κατὰ συμβεβηκὸς λυπηρᾶς τινος διαθέσεως τῆς ψυχῆς, πρέπει ὅσον τὸ δυνατὸν νὰ προλαμβάνωμεν τὴν θεραπείαν αὐτοῦ· διότι ἄλλως, δύναται νὰ φέρῃ ὀλέθρια ἐπακόλουθα. Ἡ λύπη φθείρει πᾶν ἀγαθὸν, ταράττει τὴν ὑγείαν, καὶ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον δυστυχῆ τῳόντι καὶ ἀνίκανον νὰ ἐκπληροῖ τὰ καθήκοντα αὐτοῦ. Ἡ πλέον ἄδικος λύπη εἶναι, ὅταν τις δὲν εὐχαριστῆται εἰς τὴν παροῦσαν αὐτοῦ κατάστασιν, ἀλλ' ἀγανακτεῖ, διότι ἡ τύχη δὲν προβιβάζει αὐτόν. Ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ τὰ πάντα κινοῦνται καὶ μεταβάλλονται· εἶναι ἀνόητος φιλαυτία νὰ θέλῃ τις ἑαυτὸν ἐξῃρημένον. Ὁ τῳόντι γενναῖος ἄλλο δὲν δύναται νὰ φυλάξῃ ἀμετάβλητον παρὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀρετήν· τοῦτο εἶναι τάχα μικρόν; Ὁποῖα λοιπὸν καὶ ἂν ἦναι τὰ αἴτια τῆς λύπης, πρέπει νὰ συμβουλευώμεθα τὸν ὀρθὸν λόγον, διὰ νὰ ἐξαλείψωμεν αὐτὴν, ἂν δὲν θέλωμεν νὰ γείνωμεν θῦμα. Ἀπέθανε συγγενὴς ἢ φίλος; συλλογίζου, ὅτι εἶναι γενικὸς νόμος, ὃν καὶ σὺ, καὶ ἐγὼ, καὶ πᾶς ἄνθρωπος θέλει ποτὲ ἐκπληρώσει. Συνέβη σοι δυστυχία; συλλογίζου, ὅτι ἡ κοινῶς λεγομένη τύχη δὲν εἶναι σταθερὰ εἰς τὰς εὐνοίας αὐτῆς· ὅτι εἶναι αἰσχρὸν νὰ ἐξαρτᾷς τὴν εὐτυχίαν σου ἀπὸ τῆς ἀστάτου φαντασίας αὐτῆς· ὅτι δύναται πάλιν νὰ γίνῃ εὐνοϊκὴ, καὶ ἐνῷ δὲν ἐλπίζεις. Συλλογίζου μᾶλλον τὴν θείαν πρόνοιαν· διότι ἡ λεγομένη τύχη εἶναι μηδέν. Τέλος πάντων, ἡ ἐνασχόλησις καὶ ἡ συναναστροφὴ τῶν φρονίμων φίλων εἶναι τὰ καλήτερα θεραπευτικὰ τῆς λύπης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ΄.

Κακίαι πρὸς τοὺς ἄλλους.

Μῖσος.

Τὸ μῖσος εἶναι κακία, ἥτις κάμνει τὸν ἄνθρωπον νὰ θέλῃ τὸ κακὸν τοῦ ἄλλου, καὶ νὰ ζητῇ νὰ κακοποιήσῃ αὐτόν. Εἶναι δὲ πολλὰ εἴδη μίσους· μῖσος προσωπικὸν, μῖσος πατροπαράδοτον, μῖσος ἀδελφικὸν, ἐθνικὸν καὶ οὕτω καθεξῆς. Τὸ προσωπικὸν γεννᾶται ἐκ λύπης ἢ βλάβης, ἣν ἔπαθέ τις ὑπ᾽ ἄλλου, ἢ ἐκ φυσικῆς ἀντιπαθείας πρὸς τὸν μισούμενον. Πλὴν καὶ δίκαιον ἂν ἔχῃ τις νὰ μισῇ, δὲν πρέπει νὰ ἐμμένῃ εἰς τὸ πάθος τοῦτο, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἡσυχίαν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς· διότι τὸ πάθος τοῦτο βασανίζει ἀκαταπαύστως τὴν ψυχὴν τοῦ μισοῦντος, καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἀνεπιτήδειον νὰ ἐκπληροῖ ἡσύχως τὰ καθήκοντα αὐτοῦ. Ἡ ἰδέα τοῦ μισουμένου ὑποκειμένου ἔρχεται ἀκαταπαύστως εἰς τὸν νοῦν αὐτοῦ, καὶ ταράττει αὐτὸν, λυπεῖ, καὶ βασανίζει σκληρότατα. Ἐχθροὶ λοιπὸν γινόμεθα ἑαυτῶν μισοῦντες τοὺς ἄλλους. Τί ἤθελες εἰπεῖ τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον, ὅς τις, διὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν κακοποιήσαντα αὐτὸν, βάλλει εἰς τὸν ἑαυτοῦ κόλπον ἔχιδναν; Τοιοῦτον εἶναι καὶ τὸ μῖσος ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ μισοῦντος. Πατροπαράδοτον μῖσος λέγεται, τὸ μεταβαῖνον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν. Ἀλλ᾽ εἶναι ἄλλο ἀνοητότερον τούτου; ἐπειδὴ ὁ πατήρ σου, ἢ ὁ πάππος σου ἐμίσει τινὰ, ἔστω καὶ δικαίως, πρέπει καὶ σὺ νὰ μισῇς αὐτὸν κατὰ κληρονομίαν; Τὸ ἀδελφικὸν μῖσος εἶναι ἐναντίον τῆς φύσεως, ἥτις προςάττει νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους ὡς τέκνα τῶν αὐτῶν γονέων. Διὰ τοῦτο ὁ Ἐτεοκλῆς καὶ ὁ Πολυνείκης, οἱ ἄθλιοι υἱοὶ τοῦ Οἰδίπου, θεωροῦνται ὡς τέρατα εἰς τὴν μυθώδη ἱστορίαν. Τὸ ἐθνικὸν μῖσος καταδικάζεται ὁμοίως ὑπὸ τοῦ φυσικοῦ νόμου, ὅς τις προστάττει νὰ ἀγαπῶμεν ἀλλήλους καθὸ ἄνθρωποι· τέλος πάντων, αὐτὴ ἡ οὐράνιος ἡμῶν Πίστις εἶναι ὅλως ἀγάπη. Μίσει λοιπὸν, ἄνθρωπε, τὴν βαρβαρότητα· μίσει τὴν κακίαν· τοιοῦτον μῖσος εἶναι φυλακτήριον τῆς ἀρετῆς, καὶ ἀρετὴ τῷ ὄντι· νὰ μισῇς ὅμως τὸν ἄνθρωπον, ὥστε καὶ νὰ ζητῇς ἐκδίκησιν, καὶ νὰ κατατρέχῃς αὐτὸν, τοῦτο δὲν εἶναι πλέον χριστιανικὸν οὐδὲ ἀνθρώπινον, ἀλλὰ θηριῶδες, καὶ μεγάλων κακῶν πρόξενον. Ὅ,τι εἶναι τῆς ἀνθρωπότητος, πρέπει εἰς πάντας νὰ ἦναι τίμιον καὶ ἀγαπητόν. Μόνη ἡ κακία εἶναι ἀξία μίσους, ὡς ἐναντία τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ τῆς θείας ἐντολῆς. Ὁ Ἀμίλκας ἔβαλεν Ἀννίβαν τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ἡλικίας ὄντα ἐννέα ἐτῶν, νὰ κάμῃ ὅρκον ἐπὶ τὸν βωμὸν, ὅτι θέλλει φυλάττει μῖσος ἄσπονδον κατὰ τῶν Ῥωμαίων· καὶ οὐδεὶς ὅρκος ἐφυλάχθη ποτὲ μετὰ τοσαύτης ἀκριβείας. Παρατηρεῖται ὅμως ὅτι ὁ χαρακτὴρ τοῦ Ἀμίλκου ἦτο θηριώδης, καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἀπέδειξαν, ὅτι τὸ μῖσος αὐτοῦ ἐστάθη ἐξίσου βάρβαρον καὶ ὀλέθριον· διότι ἐπροξένησε τὸν ἀφανισμὸν

τῆς πατρίδος αὐτοῦ. Τὸ φατριαστικὸν μῖσος εἶναι ἔτι παραλογώτερον. ἐπειδὴ ὁ γείτων, ἢ ὁ συγγενής σου, ἢ ὁ συμπολίτης σου, ἔχει ἄλλην κλίσιν παρὰ τὴν ἰδικήν σου, ἄλλας ἰδέας καὶ ἄλλα φρονήματα, διὰ τοῦτο ἔχεις τὸ δικαίωμα νὰ παραβαίνῃς πρὸς αὐτὸν τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου, τοῦ γείτονος, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ Χριστιανοῦ; καὶ εἶναι ἀδικία ἀπανθρωποτέρα ἢ παραλογία μεγαλητέρα; Τί; θέλεις νὰ ὑποτάξῃς τοὺς ἄλλους εἰς τὸ νὰ συλλογίζωνται κατὰ τὸν τρόπον τῆς κεφαλῆς σου; καὶ ἂν δὲν συλλογίζωνται οὕτω, κατατρέχεις αὐτούς; Ποῖος χριστιανικὸς νόμος, ποῖος λόγος, συγχωρεῖ εἰς σὲ νὰ μισῇς, νὰ χαιρεκακῇς, καὶ νὰ ἐπιβουλεύησαι τοὺς ὅσοι δὲν ἔλαβον τὴν αὐτὴν ἀνατροφὴν, τὴν αὐτὴν διδασκαλίαν, τὸν αὐτὸν νοῦν μὲ σέ; Κατὰ σὲ λοιπὸν, πρέπει νὰ ἦναι εἰς ἀκατάπαυστον πόλεμον πάντες οἱ ἄνθρωποι· διότι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχωσι τὰ αὐτὰ φρονήματα καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον τοῦ συλλογίζεσθαι. Μακρὰν λοιπὸν τὰ τοιαῦτα μίση καὶ πάθη, τὰ ὁποῖα ἀπαγορεύει καὶ ὁ ὀρθὸς λόγος, καὶ ἡ οὐράνιος ἠθικὴ τοῦ Εὐαγγελίου, ἥτις εἶναι ὅλη φιλανθρωπία καὶ ἀγάπη ἀδελφική. Τὸ μάχεσθαι δὲ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, λόγοις μὲν πρὸς τοὺς πολεμοῦντας διὰ λόγων, ὅπλοις δὲ μετὰ τῆς πατρίδος πρὸς τοὺς πολεμοῦντας δι' ὅπλων, τοῦτο δὲν εἶναι μισανθρωπία, ἀλλὰ δικαίωμα φυσικὸν, καὶ χρέος ἱερώτατον.

Φθόνος.

Ὁ φθόνος γεννᾶται ἐκ τῆς μισανθρωπίας. Εἶναι πάθος τόσον βδελυρὸν καὶ χαμερπὲς, ὥστε σπανίως τολμᾷ νὰ φανῇ εἰς τὸ φῶς· ἐνεργεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κρυφίως, καὶ δι' ὑπογείων καὶ σκοτεινῶν τόπων· ὅπερ δεικνύει ἔτι μᾶλλον τὴν ἀνανδρίαν καὶ ἀχρειότητα αὐτοῦ. Ὁ φθόνος εἶναι βάσανος ἀτελεύτητος τῶν φθονερῶν, καὶ σκώληξ ἀκοίμητος, κατατρώγων τὰ περιθάλποντα αὐτὸν σπλάγχνα. Ὁ βδελυρὸς χαρακτὴρ τοῦ φθονεροῦ εἶναι νὰ λυπῆται εἰς τὴν εὐτυχίαν, καὶ νὰ χαίρῃ εἰς τὴν δυστυχίαν τῶν ἄλλων· δὲν κυνηγεῖ τοὐλάχιστον τὰς ἀτελείας, τὰ μέτρια προτερήματα, ἢ τὰς μικρὰς ἀρετὰς, ἀλλὰ τὰ λαμπρὰ, τὰ ὑψηλὰ, ταῦτα κατατρέχει ὁ φθονερὸς, καὶ ἀγωνίζεται δολερῶς νὰ θυσιάσῃ εἰς τὸ μῖσος αὐτοῦ. Δὲν ἡσυχάζει, δὲν ἀναπαύεται, ἑωσοῦ ἴδῃ φθορὰν καὶ ἀφανισμόν. Τοῦτο τὸ μιαρὸν πάθος τοῦ φθόνου ἐμποδίζει πολλάκις τὴν πρόοδον τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, ἐφευρίσκων διάφορα χρώματα συκοφαντίας καὶ διαβολῆς, διὰ νὰ δώσῃ εἰς τὰ καλὰ ὄψιν κακήν. Τοῦτο ἐμποδίζει τὸν ζῆλον τῆς ἀγαθοποιΐας. Τοῦτο ψυχραίνει τὸν πόθον τῆς φιλομαθείας. Τοῦτο φέρει τὴν διχόνοιαν εἰς τὰς οἰκογενείας, τὴν ἀσυμφωνίαν εἰς τὰς πόλεις, καὶ τὴν δουλείαν τῶν ἐθνῶν. Ἂν δὲν ἦτο ἐν τῷ κόσμῳ φθόνος τῶν καλῶν, πάντες ἤθελον συντρέχει εἰς τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν. Πρέπει δὲ νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι τὸ πάθος τοῦτο εἶναι πλέον τολμηρὸν καὶ ἐπικίνδυνον ὅπου εἶναι ἀμάθεια, παρὰ εἰς λα-

ους πεφωτισμένους· ἐν τῷ σκότει τῆς ἀμαθείας ἀνέρπει καὶ δάκνει, διότι ὀλίγοι οἱ βλέποντες, καὶ οὗτοι ὡς ἐπιτοπλεῖστον δὲν ἔχουσιν εὔκολον συγκοινωνίαν, οὐδ᾿ ἐλευθέραν φωνήν· εἰς τοὺς πεφωτισμένους ὅμως λαοὺς εὑρίσκονται πολλοὶ οἱ διακρίνοντες καὶ ἐλευθέρως ὑπερασπίζοντες τὰ καλά. Ἀλλ᾿ ὅπου καὶ ἂν ἦναι οἱ φθονεροί, τί ἀπολαμβάνουσι; κατατυραννοῦνται οἱ ἄθλιοι ἐσωτερικῶς, καταφρονοῦνται ἐξωτερικῶς, καὶ γίνονται βδέλυγμα τοῦ κόσμου· διότι τὸ καλὸν καὶ ἡ ἀρετὴ ἀναλαμβάνουσι τὴν φυσικὴν αὐτῶν λαμπρότητα, οἱ δὲ φθονεροὶ καταδικάζονται εἰς αἰώνιον ἀτιμίαν. Μάρτυρες τῆς ἀτιμίας ταύτης ὁ Ζωΐλος, ὁ Θερσίτης, καὶ πάντες οἱ αἰσχρότατοι μιμηταὶ αὐτῶν. Πόσον γλυκύτερον καὶ πρεπωδέστερον εἰς τὴν λογικὴν ἡμῶν φύσιν εἶναι νὰ χαίρωμεν εἰς τὴν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων, καὶ ὡς μέλη τοῦ πολιτικοῦ σώματος νὰ συλλυπώμεθα εἰς τὰς δυστυχίας! Ἡ ἐπὶ τοῖς ἀλλοτρίοις ἀγαθοῖς χαρὰ εἶναι αὔξησις τῶν ἰδίων.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ὁ φθόνος προξενῇ ἐνίοτε δυστυχίαν εἴς τινας φθονουμένους, εὑρίσκονται ὅμως καὶ γενναῖαι ψυχαί, αἵτινες καταφρονοῦσαι τὴν μανίαν αὐτοῦ, ἀκολουθοῦσιν ἡσύχως τὴν ὁδὸν τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ καλοῦ, καὶ προχωροῦσιν ἔτι μᾶλλον εἰς τὸ κρεῖττον, ὁμολογοῦσαι τρόπον τινὰ καὶ χάριν εἰς τοὺς φθονερούς, ὅτι πληγόνοντες αὐτοὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν φθονερὰν καρδίαν, κεντοῦσι τὴν εὐγενῆ φιλοτιμίαν τῆς μεγαλοφροσύνης τῶν ἄλλων.

Ζηλοτυπία.

Ἡ ζηλοτυπία εἶναι φόβος ἄμετρος καὶ λύπη μανιώδης, ἂν καταλάβωμεν, ἢ ὑποπτευθῶμεν ἄλλον μέτοχον τοῦ ἀγαθοῦ, ὅπερ ἔχομεν, ἢ ἐπιθυμοῦμεν καὶ φανταζόμεθα ὅτι εἰς ἡμᾶς πρέπει καλήτερα. Τὸ πάθος τῆς ζηλοτυπίας συνειθίζει νὰ γεννᾶται μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μεταξὺ ὁμοτέχνων, καὶ ἄλλων τοιούτων ἀνθρωπίνων σχέσεων. Δὲν διαφέρει τοῦ φθόνου, παρὰ καθότι ὁ μὲν φθονερὸς λυπεῖται διὰ πᾶσαν εὐτυχίαν τῶν ἄλλων, ὁ δὲ ζηλότυπος φοβεῖται μὴ ἄλλος μεθέξῃ τῶν ἀγαθῶν αὐτοῦ, καὶ λυπεῖται εἰς τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν. Καὶ τοῦτο λοιπὸν τὸ πάθος, ὡς καὶ τοῦ φθόνου, εἶναι αἰσχρὸν καὶ πολλῶν κακῶν πρόξενον· ὅθεν πρέπει νὰ φεύγωμεν αὐτὸ, διὰ νὰ μὴ γινώμεθα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους καὶ εἰς ἑαυτοὺς *αἴτιοι* συμφορῶν, ὀνείδους καὶ γέλωτος.

Ἀπάτη.

Ἡ ἀπάτη, μεταχειριζομένη τὸ ψεῦδος εἰς βλάβην τῶν ἀνθρώπων, εἶναι πάθος κάκιστον καὶ φθοροποιόν. Οἱ ἀπαταιῶνες ἔχουσιν ὡς παίγνιον τὸ νὰ ψεύδωνται, νὰ παραβαίνωσι τὰς ὑποσχέσεις αὐτῶν, νὰ ἐπινοῶσι τρόπους διὰ νὰ παγιδεύωσι τοὺς ἄλλους, καὶ νὰ καταστήσωσιν αὐτοὺς δυστυχεῖς ἢ γελοίους. Μεγάλην προσοχὴν πρέπει νὰ ἔχωμεν

κατὰ τῶν τοιούτων, περὶ ὧν ὁ Ἀπόστολος λέγει, *μὴ παντὶ πνεύματι πιστεύετε*. Τὸ βδελυρὸν τοῦτο πάθος ἐγέννησε τὸν μάγον Σμέρδην(1), τὸν Ψευδοδημήτριον (2), καὶ τόσους ἄλλους λαοπλάνους, οἵτινες ἔχουσι σιμὰ τῆς ἀπάτης καὶ τὴν πλέον ἀπάνθρωπον κακίαν, νὰ χαίρωσι βλέποντες σκάνδαλα οἰκογενειῶν καὶ διχονοίας πόλεων καὶ ἐθνῶν, προερχομένας ἐκ τῆς ἀπάτης αὐτῶν. Εἷς τῶν τοιούτων ἀπαταιώνων, ἐρωτηθεὶς ποτε τίς ἦτο ὁ σκοπὸς τῶν ἀπατηλῶν αὐτοῦ ἐπιχειρήσεων καὶ λόγων, *ὤ! δὲν ἐξεύρετε*, εἶπε, *πόσην ἡδονὴν λαμβάνω καταπείθων τοὺς ἄλλους εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐγὼ πλάττω*. Πολλάκις ὅμως αὕτη ἡ ἡδονὴ ἐπιφέρει κατ' αὐτῶν κινδύνους, πάντοτε δὲ ἀτιμίαν καὶ ἀποστροφὴν τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἂν λοιπὸν τὸ σέβας τῆς ἀληθείας δὲν ἔχῃ ἰσχὺν εἰς τὰ πνεύματα τῶν ἀπαταιώνων, τοὐλάχιστον ὁ φόβος ἔπρεπε νὰ κρατῇ αὐτοὺς εἰς τὰ ὅρια τῆς τιμιότητος.

Φανατισμὸς ἢ θρησκομανία.

Ὁ φανατισμὸς εἶναι κατάχρησις τῆς θρησκείας, καὶ ἐνθουσιασμὸς ἄλογος, ὅς τις κρημνίζει τὸν ἄνθρωπον εἰς ἀπανθρώπους πράξεις ἐπὶ προφάσει ὅτι κάμνει τιμὴν εἰς τὸν Θεόν. Τὸ πάθος τοῦτο εἶναι θηριῶδες καὶ ἀντίθεον, γέννημα φαντασίας πυρώδους καὶ ἀτάκτου, ἥτις συλλαμβάνει ἀλλόκοτον ἰδέαν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν χαρακτήρων τῆς εἰς Θεὸν πίστεως. Ὁ τῷόντι πιστὸς καὶ εὐσεβὴς πιστεύει εἰς ἕνα Θεὸν ποιητὴν τοῦ παντὸς, προνοητὴν πάντων καὶ σωτῆρα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐξεύρει καὶ αἰσθάνεται, ὅτι ζητεῖ παρ' αὐτοῦ καρδίαν καθαρὰν, φιλανθρωπίαν, εὐθύτητα νοὸς, καὶ ὑποταγὴν εἰς τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ· ὅτι ὀφείλει νὰ προσφέρῃ εὐχὰς, τιμὴν καὶ δόξαν, διὰ λατρείας ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀξίας τῆς θείας μεγαλειότητος καὶ ἀγαθότητος αὐτοῦ. Ἐξεύρει ὅτι εἶναι φιλάγαθος πατὴρ, ὅτι θέλει τὴν εὐτυχίαν πάντων, ὅτι διὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐποίησε τὸν οὐρανὸν, τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἀγαθὰ αὐτῆς, καὶ ὅτι μετὰ θάνατον εἶναι αἰώνιοι ἀμοιβαὶ εἰς τὴν ἀρετὴν, καὶ κολάσεις εἰς τὴν κακίαν. Ὁ φανατικὸς πιστεύει καὶ αὐτὸς εἰς ἕνα Θεὸν, ἐννοεῖ ὅμως αὐτὸν μὲ πολλὰ διαφόρους χαρακτῆρας· φαντάζεται αὐτὸν ὡς τύραννον ἀδυσώπητον, ὅς τις

(1) Σμέρδης, υἱὸς τοῦ Κύρου, ἐδολοφονήθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Καμβύσου, ὅστις μετ' ὀλίγον ἀπέθανε τὸ 524 πρὸ Χριστοῦ. Μάγος δέ τις Πέρσης, ὑποδυθεὶς τὸ ὄνομα τοῦ Σμέρδου, καὶ κηρύττων ἑαυτὸν ἀδελφὸν τοῦ Καμβύσου, ὃν ὡμοίαζε πολὺ, ἀνέβη εἰς τὸν θρόνον· φανερωθεὶς ὅμως μετ' ὀλίγον, ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τῆς Περσίας, ἐξ ὧν ἦτο καὶ ὁ Δαρεῖος, ὅστις μετὰ τὸν μάγον ἐβασίλευσε.

(2) Δημήτριος Γρίσκας Μοσκοβίτης, κηρύττων ἑαυτὸν ὅτι ἦτο βασιλόπαις Δημήτριος, υἱὸς τοῦ Κζὰρ Ἰωάννου Βασίλοβιτζ, ἐβασίλευσεν ὡς τοιοῦτος· πλὴν δὲν ἐχάρη τοὺς καρποὺς τῆς ἀπάτης αὐτοῦ, ἀλλ' ἐφονεύθη τὴν 17 Μαΐου 1606, καθ' ἣν ἡμέραν ἐνυμφεύθη τὴν θυγατέρα τοῦ ἡγεμόνος Μνιέσκου, ὅστις ἦτο ὁ προστάτης καὶ συνωμότης αὐτοῦ.

εὐαρεστεῖται εἰς τὸν ὄλεθρον τῶν ἑαυτοῦ πλασμάτων, ὅς τις εἶναι ἄκαμπτος εἰς συγχώρησιν καὶ τοῦ πλέον μικροῦ παραπτώματος, καὶ ἀρέσκεται νὰ βλέπῃ τοὺς ἀνθρώπους νὰ μισῶσι καὶ νὰ κατατρέχωσιν ἀλλήλους. Οὕτω λοιπὸν ὁ φανατισμὸς εἶναι φρικώδης ὕβρις εἰς τὴν Θεότητα. Φανταζόμενος ὁ φανατικὸς ὅτι ἐκπληροῖ τὰ εἰς Θεὸν ἱερὰ καθήκοντα, τῇ ἀληθείᾳ δὲν ἐκπληροῖ παρὰ τῆς ἑαυτοῦ φρενοβλαβείας τὰς παραλόγους ὁρμάς.

Προδοσία.

Προδοσία εἶναι νὰ παραβῇ τις τὴν πίστιν, ἣν ὀφείλει νὰ φυλάττῃ εἰς τὸν ἡγεμόνα αὐτοῦ, εἰς τὴν πατρίδα, εἰς τὸν φίλον, καὶ εἰς αὐτὸν ἀκόμη τὸν ἐχθρόν. Ἡ ἀμοιβαία πίστις εἶναι μία ἐκ τῶν πρωτίστων βάσεων τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· καὶ ὅς τις παραβαίνει αὐτὴν, ὁ τοιοῦτος εἶναι ἄτιμος, ἀπάνθρωπος καὶ κοινὸς ἐχθρός. Δὲν λέγω ἐνταῦθα προδοσίαν τὴν ἀνακάλυψιν τῶν κατὰ τῆς κοινῆς ἀσφαλείας συνωμοσιῶν, καὶ ἄλλων τοιούτων ὀλεθρίων βουλευμάτων· μόνοι οἱ συνωμόται τῆς ἀδικίας ἤθελον ὀνομάσει προδοσίαν τοιαύτην σωτήριον ἀνακάλυψιν γινομένην ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος. Προδοσία εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἡ παράβασις τῆς δικαίως καὶ νομίμως χρεωστουμένης πίστεως τῶν ὑπηκόων πρὸς τοὺς ἡγεμόνας αὐτῶν, τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν πατρίδα καὶ πρὸς ἀλλήλους, εἰς τὰ κοινὰ καὶ νόμιμα συναλλάγματα καὶ συμφωνίας. Ἡ προδοσία αὕτη εἶναι τόσον θηριώδης καὶ βδελυρὰ, ὥστε καὶ οἱ ὠφελούμενοι ἐξ αὐτῆς πρὸς τὸ παρὸν, δικαίως μισοῦσι καὶ τιμωροῦσι τὸν προδότην, ἀφοῦ ὑπηρετήσῃ αὐτούς. Μυρία παραδείγματα ἔχομεν τούτου· ἐνδοξότερον ὅμως καὶ συμφερώτερον ἤθελεν εἶσθαι νὰ μὴ εὑρίσκῃ ποτὲ ἀγοραστὰς τὸ θηρίον τοῦτο, ἀλλὰ Φαβρικίους πάντοτε (1).

Ἐκδίκησις.

Ἡ ἐκδίκησις εἶναι πάθος ἐναντίον τῆς συγγνώμης, ἀποδιδοῦσα κακὸν ἀντὶ κακοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ, προσθέτουσα. Ὑπάρχουσι νόμοι τιμωρητικοὶ τῆς ἀδικίας· κατὰ δυστυχίαν ὅμως συμβαίνουσι περιστάσεις, ἐν αἷς τὰ ἀδικήματα δὲν ἔχουσιν ἄλλον μάρτυρα παρὰ αὐτὸν τὸν ἀδικοῦντα καὶ τὸν ἀδικούμενον· καὶ τότε ὁ ἀδικούμενος βλέπει ὅτι δὲν μένει, εἰ μὴ εἰς αὐτὸν, εἰ δυνατὸν, νὰ τιμωρήσῃ τὸν ἀδικοῦντα· πλὴν τότε ἐπειδὴ ὁ πάσχων αὐτὸς γίνεται καὶ δικαστὴς, εἶναι δύσκολον νὰ ἐπιβάλῃ δικαίαν τὴν τιμωρίαν· διότι ὁ παθὼν νομίζει πάντοτε ἑαυτὸν ἐζημιωμένον περισσότερον παρ' ὅσον εἶναι τῇ ἀληθείᾳ, καὶ ἡ ὁρ-

(1) Ὁ Φαβρίκιος ἐστάθη εἷς τῶν ἐνδοξοτέρων στρατηγῶν τῆς Ῥώμης καὶ διὰ τὴν ἀνδρίαν καὶ διὰ τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ. Ὅτε ἐστρατοπέδευσε πλησίον τοῦ στρατεύματος τοῦ Πύῤῥου, ἦλθε πρὸς αὐτὸν ὁ ἰατρὸς τοῦ Πύῤῥου, καὶ ὑπέσχετο νὰ φαρμακώσῃ αὐτόν. Ἀλλ' ὁ Φαβρίκιος ὀργισθεὶς κατὰ τοῦ ἀπανθρώπου καὶ ἀπίστου ἰατροῦ, ἀπέστειλεν αὐτὸν χειροδέσμιον πρὸς τὸν Πύῤῥον.

γὴ ἐκτρέπει αὐτὸν εἰς τὸ θηριῶδες. Εἰς τοιαύτας λοιπὸν περιστάσεις διὰ νὰ μὴ ὑποπέσῃ τις εἰς ἀδικίαν, ἢ πρέπει νὰ δείξῃ γενναιότητα, συγχωρήσας τὸν ἀδικήσαντα, ἐὰν δὲν κινδυνεύῃ ἡ ζωὴ αὐτοῦ, ἢ νὰ προστρέξῃ εἰς τὴν πολιτικὴν δικαιοσύνην. Τὸ πρῶτον βεβαίως δεικνύει ψυχὴν γενναίαν, ὅταν δὲν προέρχηται ἐξ ἀναισθησίας. *Ἡ πλέον λαμπρὰ νίκη εἶναι νὰ θριαμβεύσῃ τις κατὰ τοῦ ἐναντίου ἀποδιδοὺς εἰς αὐτὸν καλὸν ἀντὶ κακοῦ καὶ ποιῶν αὐτὸν φίλον ἀντ᾽ ἐχθροῦ*, ὅπερ εἶναι σύμφωνον καὶ μὲ τὸ πνεῦμα καὶ μὲ τὸ γράμμα τῆς φιλανθρωποτάτης ἡμῶν πίστεως. Τοιοῦτοι θριαμβευταὶ πρὸς τοὺς ἀδικήσαντας ἐστάθησαν πολλάκις ὁ Ἐπαμινώνδας, ὁ Σκιπίων, ὁ Αὔγουστος, ὁ Θεοδόσιος, καὶ ἄλλοι μεγάλοι ἄνδρες. Ὅταν τις ὅμως ἀδικηθεὶς παρουσίᾳ καὶ ἄλλων, οὓς δύναται νὰ ἔχῃ μάρτυρας, τολμᾷ αὐτὸς νὰ κάμῃ τὴν ἐκδίκησιν, οὗτος δεικνύει ψυχὴν φιλάδικον, ἀντικοινωνικὴν, καὶ καρδίαν βάρβαρον· εἶναι πλέον οὐχὶ ἁπλῶς ἐκδικητὴς, ἀλλὰ καὶ ὑβριστὴς εἰς τοὺς νόμους, διότι καταφρονεῖ τὴν ὑπεράσπισιν αὐτῶν. Πρὸς τούτοις, καὶ αὐτὸ τὸ συμφέρον ἀπαιτεῖ νὰ μὴ ὑποτασσώμεθα εἰς τὸ πάθος τῆς αὐθαιρέτου ἐκδικήσεως, διότι ἐπιφέρει ἐλέγχους συνειδήσεως, δυσφημίαν, καὶ πολλάκις μεγίστην ζημίαν.

Φιλαργυρία.

Ἡ φιλαργυρία εἶναι ἄλογος προσκόλλησις εἰς τὰ χρήματα, καὶ ἀχρηστία αὐτῶν εἰς τὰ τίμια καὶ πρέποντα. Τὰ ἀγαθὰ, εἴτε εἰς μέταλλα θεωροῦνται, εἴτε εἰς ἄλλα κτήματα, ὁποῖα οἱ ἀγροὶ, τὰ ποίμνια καὶ ἄλλα τοιαῦτα, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ μέσα τοῦ νὰ εὐχαριστῶμεν τὰς χρείας ἡμῶν, καὶ νὰ ἐκπληρῶμεν τὰ κοινωνικὰ καθήκοντα, ζῶντες καὶ καθ᾽ ἑαυτοὺς καὶ μετὰ τῶν ἄλλων πρεπόντως εἰς τὴν φυσικὴν ἡμῶν κατάστασιν καὶ εἰς τὸν βαθμὸν, ὃν ἔχομεν ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ἂν λοιπὸν ἦναι ἀρετὴ νὰ ἐπιμελώμεθα δικαίως τὴν ἀπόκτησιν καὶ διατήρησιν τῶν ἀγαθῶν τούτων, καὶ νὰ μεταχειριζώμεθα αὐτὰ φρονίμως πρὸς ὠφέλειαν ἡμῶν καὶ τοῦ πλησίον, τὸ ἐναντίον εἶναι κακία, καὶ κακία τόσον χαμερπὴς καὶ καταφρονητὴ, καθ᾽ ὅσον ἡ φιλαργυρία εἶναι τὸ πλέον γελοῖον πάθος εἰς τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, καὶ τὸ μόνον ἐκ πάντων τῶν ἄλλων, καθ᾽ οὗ οἱ ἄνθρωποι δὲν καταδέχονται κἂν νὰ μεταχειρισθῶσι σπουδαῖα ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ λακτίζουσιν αὐτὸ μὲ περιφρόνησιν καὶ σκώμματα, ὁποῖα ἁρμόζουσιν εἰς τὴν θερσιτικὴν αὐτοῦ ἀμορφίαν. Πάντοτε οἱ ποιηταὶ ἐφιλοτιμήθησαν τίς νὰ κάμῃ γελοιοτέραν τὴν εἰκόνα τούτου τοῦ πάθους· ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Μένανδρος, ὁ Πλαῦτος, ὁ Μολιέρος, πάντες οἱ κωμικοὶ, γέμουσι καταφρονήσεως καὶ σκωμμάτων κατὰ τῆς φιλαργυρίας. Εἷς τῶν μεταγενεστέρων, θέλων πρὸς τοῖς ἄλλοις νὰ δείξῃ τὸν φιλάργυρον καὶ πῶς κρίνει ὀρθὰ τοὺς τιμίους ἀνθρώπους, παριστάνει αὐτὸν λέγοντα περί τινος, *Ὁ δεῖνα εἶναι τιμιώτατος ἄνθρωπος, πτωχὸς ναὶ, ἡ πτωχεία ὅμως δὲν*

μὲ ἐμποδίζει νὰ ἔχω αὐτὸν εἰς ὑπόληψιν καὶ τιμήν· τεσσαράκοντα ἔτη ἔχει τὴν φιλίαν μου, καὶ ποτὲ δὲν ἐζήτησε παρ' ἐμοῦ οὐδὲ ἓν λεπτόν. Ἄλλος πάλιν φιλάργυρος ἐξ ἴσου χαμερπὴς, συνομιλῶν μετά τινος φίλου, ὅς τις ἐζήτει παρ' αὐτοῦ δάνεια μικράν τινα ποσότητα δι' ὀλίγας ἡμέρας, ἀντὶ νὰ δανείσῃ, ἢ τοὐλάχιστον ν' ἀποκριθῇ πρεπόντος, ἐπιπλήττει αὐτὸν διὰ τὰ πολλὰ αὐτοῦ ἔξοδα, καὶ τέλος πάντων λέγει, *διὰ τί δὲν ζῇς καθὼς ἐγώ;* — *Τί;* ἀποκρίνεται ὁ φίλος, *νὰ ζῶ καθὼς σύ; πάντοτε εἶμαι κύριος νὰ κάμω τοῦτο, ὅταν καταντήσω νὰ μὴ ἔχω πλέον μηδέν.* Ἡ εὐτέλεια καὶ μικροπρέπεια τῶν φιλαργύρων φαίνεται καὶ ὅταν θέλωσι νὰ δείξωσιν ἐλευθεριότητα. Γυνή τις ἐπίσημος, ἥτις ἤξευρε νὰ συντροφεύῃ τὴν εὐλάβειαν μὲ τὴν πλεονεξίαν, εὑρέθη, λέγουσιν, ὑποχρεωμένη νὰ προσφέρῃ εἰς ἐκκλησίαν τινὰ μίαν κανδήλαν χρυσῆν· ἐφρόντισεν ὅμως νὰ οἰκονομήσῃ τὴν ποσότητα τοῦ χρυσίου τόσον, ὥστε διὰ τὴν ἄκραν λεπτότττα καὶ ἐλαφρότητα ἦτο χρεία νὰ βάλλωσιν ἄμμον εἰς τὴν κανδήλαν ταύτην, διὰ νὰ ἀντέχῃ εἰς τὸ φύσημα τοῦ ἀέρος.

Ἄλλος τις φιλάργυρος ἐκαυχᾶτο ὅτι ἔχασεν εἰς παιγνίδιον μεγάλην ποσότητα, χωρὶς ὅμως νὰ εἴπῃ πόσον. Εἷς τῶν ἀκουόντων ἀστεϊζόμενος εἶπε, *δὲν εἶναι παράξενον, ὅτι δὲν λέγεις εἰς ἡμᾶς πόσα ἔχασες· οἱ μεγάλοι πόνοι σφίγγουσι τὰ χείλη.* Τοιαῦτα καὶ ἄλλα γελοῖα ἀνέκδοτα δεικνύουσι πόσον ὅλος ὁ κόσμος βδελύττεται καὶ καταφρονεῖ τοῦτο τὸ πάθος. Ἡ ἠθικὴ ὅμως ἀποσιωπῶσα τὰ τοιαῦτα γελοῖα, δεικνύει εἰς ἡμᾶς ὅτι ἡ φιλαργυρία εἶναι πάθος ἄδικον καὶ ἄνομον. Οἱ φιλάργυροι γίνονται ὑπεύθυνοι εἰς τὴν κοινωνίαν, ἐμποδίζοντες τὴν κυκλοφορίαν τῶν ὧν κρύπτουσι χρημάτων μέχρι θανάτου· στεροῦσι τοὺς συζῶντας πτωχοὺς καὶ δυστυχεῖς τῆς βοηθείας, ἣν ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ νὰ κάμνωσιν ἐκ τοῦ περισσεύματος. Τέλος πάντων, ὅταν ἡ φιλαργυρία κυριεύσῃ κατὰ δυστυχίαν τὸν εἰς θέσιν πολιτικὴν ἢ ἐκκλησιαστικὴν εὑρισκόμενον, φέρει αὐτὸν εἰς πᾶσαν ἀνομίαν καὶ ἀδικίαν, καὶ καθιστᾷ αὐτὸν εἰς τὰς καρδίας τοῦ λαοῦ μισητὸν, καὶ ἀληθινὸν ἐξουθένημα λαοῦ· ὅθεν δικαίως λέγεται *ῥίζα πάντων τῶν κακῶν.* Τόσον αἰσχρὸν εἶναι τῳόντι τοῦτο τὸ πάθος, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ φιλάργυροι ἐντρεπόμενοι ζητοῦσι νὰ ὑποκρύπτωσιν αὐτὸ ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς οἰκονομίας· εὐκόλως ὅμως διακρίνεται ἡ φιλαργυρία ἀπὸ τῆς οἰκονομίας. Ὅταν ὁ πατὴρ πολυανθρώπου τινὸς οἰκογενείας, ἔχων κατάστασιν μετρίαν, φεύγῃ τὰ μάταια ἔξοδα, ἐπαγρυπνῇ εἰς τὸν ὑπηρέτην αὐτοῦ, καὶ κανονίζῃ φρονίμως καὶ τὰ πλέον παραμικρὰ ἀντικείμενα τῆς δαπάνης, διὰ νὰ ἔχῃ τὸν τρόπον νὰ δώσῃ καλὴν ἀνατροφὴν εἰς τὰ τέκνα αὐτοῦ, νὰ νυμφεύσῃ αὐτὰ ἐντίμως, καὶ νὰ μὴ καταντήσῃ ποτὲ δι' ἔνδειαν ἑκούσιον νὰ γίνῃ ὀχληρὸς εἰς τοὺς φίλους, εἰς τοὺς συγγενεῖς, ἢ εἰς τὴν πατρίδα, τοιοῦτον πάντες βεβαίως ἐπαινοῦσιν ὡς φρόνιμον καὶ ἀληθῆ οἰκονόμον. Ὅστις ὅμως, ἔχων πλοῦτον ἱκανὸν, καὶ ὀλίγας αἰτί-

ας δαπάνης, φεύγει τὰς συναναστροφὰς διὰ νὰ μὴ ὑποχρεωθῇ νὰ δώσῃ τι, ὅστις κατοικεῖ οἰκίαν πενιχρὰν, διατρίβει τὸν καιρὸν εἰς τὸ νὰ μετρᾷ καὶ νὰ συλλογίζηται πόσα ἔχει, ὅστις ἀπαιτεῖ αὐστηρῶς παρὰ τῶν χρεωφειλετῶν καὶ τὸ ἔσχατον λεπτὸν, φιλονεικεῖ μετὰ τῶν ἐργατῶν δι' ἓν λεπτὸν, ἀρνεῖται εἰς τὴν γυναῖκα καὶ εἰς τὰ τέκνα αὐτοῦ τὴν πρέπουσαν τροφὴν καὶ ἐνδυμασίαν, ἀποβάλλει μετὰ σκληρότητος τοὺς δεομένους καὶ δὲν ὑποχρεοῖ ποτε οὔτε γείτονα, οὔτε φίλον, οὔτε συγγενῆ, ἐὰν πρόκηται χρηματικὴ χρεία, οὐδὲ συνεισφέρει εἰς σύστασιν τῶν κοινῶν καλῶν, ἐξ ὧν καὶ αὐτὸς ὠφελεῖται, εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, ὁ τοιοῦτος εἶναι φιλάργυρος βδελυρὸς, καὶ αὐτοφίλαυτος ἀνόητος· διότι ἔχων τὰ μέσα ν' ἀπολαμβάνῃ τὰ ἀθῶα ἀγαθὰ καὶ τὴν ἐκ τῆς εὐεργεσίας ἀληθινὴν ἡδονὴν καὶ δόξαν, δὲν καρποῦται ἄλλο, εἰμὴ τὸ ἀνδραπῶδες αἴσθημα τοῦ βάρους καὶ τῶν φροντίδων τῶν μετάλλων αὐτοῦ.

Πολυλογία.

Ἡ πολυλογία εἶναι μία ἐκ τῶν πλέον μεγάλων μαστίγων τῆς ἀνθρωπίνης συναναστροφῆς· προέρχεται δὲ ἐκ πολλῶν ἄλλων ἐλαττωμάτων καὶ παθῶν, οὐχὶ ὀλιγώτερον μισητῶν, ἤγουν ἐξ ἀμαθείας, ἀφροσύνης, ἀναισχυντίας, οἰήσεως, καὶ ἀκρισίας. Ἡ πρέπουσα καὶ ἔγκαιρος ὁμιλία εἶναι τῳόντι παραμυθία εἰς τὴν ἀηδίαν, καὶ ὠφέλεια εἰς τὸ πνεῦμα, διὰ τὴν ἀμοιβαίαν ἀνακοίνωσιν τῶν ἰδεῶν· ἡ πολυλογία ὅμως γεννᾷ ὡς ἐπιτοπλεῖστον τὴν ἀηδίαν. Πῶς τῳόντι νὰ μὴ ἀηδιάσῃ τις, ὅταν βλέπῃ ἄνθρωπον παρασυρόμενον ὑπὸ χειμάῤῥου ἀτελευτήτων λόγων, λαλοῦντα ἄμετρα καὶ ἀνόητα, ἐρωτῶντα ἐνταυτῷ καὶ ἀποκρινόμενον, χωρὶς νὰ ἀφίνῃ εἰς τοὺς ἀκούοντας καιρὸν νὰ λαλήσωσιν; Ἂν σὲ ἴδῃ ν' ἀνοίξῃς τὸ στόμα διὰ νὰ προβάλῃς τι, *Στάσου*, λέγει, *ἐξεύρω τί θέλεις νὰ μοὶ εἴπῃς, ἐπρόβλεψα τοῦτο, καὶ σὺ αὐτὸς πρέπει νὰ ὁμολογήσῃς, ὅτι δὲν κρίνω τὰ πράγματα ὡς ἔτυχεν· ἰδοὺ τί ἤθελες νὰ προβάλῃς, ἄκουσε, σὲ παρακαλῶ.* Μετὰ τοιαύτην ἀηδῆ διακοπὴν καὶ ἀηδέστερον προοίμιον, ἀρχίζει νὰ σὲ ζαλίζῃ μὲ τὴν πολυλογίαν αὐτοῦ, καὶ σὲ βιάζει τέλος πάντων νὰ ἀφήσῃς αὐτὸν, χωρὶς νὰ δυνηθῇς νὰ εἴπῃς τὴν γνώμην σου. Ἀπίστευτον σχεδὸν ἤθελε φαίνεσθαι, ὅτι εὑρίσκονται τοιοῦτοι ἄνθρωποι, ἂν δὲν ἐβεβαιοῦτο ἐκ τῶν καθημερινῶν παραδειγμάτων. Ἠθέλησέ τις νὰ προσκαλέσῃ ἐπίτηδες δύο πολυλόγους νὰ συμφάγωσι· πρὶν καθίσωσιν εἰς τὴν τράπεζαν, ἤρχισεν ἡ ὁμιλία· ὁ εἷς ἥρπασεν εὐθὺς τὸν λόγον, καὶ δὲν ἀφῆκε πλέον τὸν ἄλλον ν' ἀνοίξῃ στόμα, ὅς τις ἐκ τοῦ προσώπου καὶ τῶν ἀνησύχων κινημάτων ἐδείκνυε πόσον ἐτυράννει αὐτὸν ἡ σιωπή. Τέλος πάντων, μὴ δυνάμενος πλέον νὰ βαστάσῃ, καὶ ἀπηλπισμένος, ὅτι δὲν ἤθελεν εὕρει εὐκαιρίαν νὰ λαλήσῃ καὶ αὐτὸς, ἔφυγε χωρὶς νὰ γευθῇ, φωνάζων: *Ὢ τὸν κατάρατον φλύαρον· δὲν εἶδον ποτὲ ἄλλον ὅμοιον αὐτοῦ· ὁ Θεὸς νὰ μὲ φυλάττῃ ἀπὸ τοιαύτης φοβερᾶς ἀπεραντολογίας.* Οὕτω

λοιπὸν οἱ πολύλογοι δὲν ὑποφέρουσιν οὐδ᾽ αὐτοὶ ἑαυτοὺς, ὅταν ἐν ἄλλοις ἴδωσι τὴν ἑαυτῶν εἰκόνα. Ἡ εὐκολία τοῦ λέγειν εἶναι τῳόντι προτέρημα φυσικὸν, ἀπαιτεῖ γλῶσσαν εὔκαμπτον, μνημονικὸν πλούσιον, καὶ πνεῦμα γόνιμον εἰς ἰδέας· πλὴν ἡ τέχνη τοῦ λέγειν εἶναι ἔτι πολυτιμοτέρα· ἡ δὲ πολυλογία δὲν εἶναι οὔτ᾽ εὐκολία, οὔτε τέχνη τοῦ λέγειν, ἀλλὰ μανία· ὅθεν οἱ πολύλογοι δὲν θαυμάζονται, εἰ μὴ ὑπὸ τῶν ἀνοήτων καὶ ἀμαθῶν, οἵτινες, ἐστερημένοι καὶ λόγου καὶ ἰδεῶν, ἀποροῦσι πῶς δύναται ἄνθρωπος νὰ ἔχῃ τοσαύτην ἀφθονίαν λόγων. Οἱ πολύλογοι κάμνουσιν ὕβριν καὶ εἰς τοὺς ἀκούοντας, στοχαζόμενοι αὐτοὺς ὡς ἀνοήτους καὶ ἀμαθεῖς, μὴ δυναμένους νὰ κάμωσι μηδεμίαν σκέψιν καὶ κρίσιν παρ᾽ ἑαυτῶν.

Διὰ νὰ διορθώσωμεν ἑαυτοὺς ἀπὸ τοιούτου πάθους, πρέπει νὰ συλλογιζώμεθα, ὅτι εἶναι πολὺ ἐπικίνδυνον· διότι πρῶτον εἶναι ἀδύνατον νὰ πολυλογῇ τις χωρὶς νὰ περιττολογῇ, καὶ χωρὶς ἐνίοτε νὰ πειράζῃ καιρίως τοὺς ἄλλους· δεύτερον, οἱ πολύλογοι καταφρονοῦνται ὡς ἐπιτοπλεῖστον, καὶ θεωροῦνται ὡς ἄνθρωποι ἀστόχαστοι καὶ ἄκριτοι· τρίτον, ἀποφεύγουσιν αὐτοὺς οἱ ἄνθρωποι, ὡς ὀχληροὺς, ὡς ἀδιακρίτους καὶ καταλάλους· διότι συχνὰ πίπτουσι καὶ εἰς καταλαλιὰν χωρὶς νὰ αἰσθάνωνται τοῦτο, θέλοντες νὰ εὐχαριστήσωσι τὴν λογομανίαν αὐτῶν· τέταρτον, δὲν εἶναι ἀνθρώπου κοινωνικοῦ νὰ θέλῃ αὐτὸς μόνος νὰ λαλῇ, καὶ νὰ δεσπόζῃ ἐν ταῖς συναναστροφαῖς. Τὰ ταπεινὰ πνεύματα, αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδάρια κλίνουσιν ὡς ἐπιτοπλεῖστον εἰς τὴν πολυλογίαν· ὅθεν συμπεραίνεται πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι ἀδυναμία πνεύματος. Τὸ δίκαιον λοιπὸν, τὸ συμφέρον ἡμῶν, καὶ τὸ πολιτικὸν καθῆκον, ἀπαιτοῦσι νὰ διορθόνωμεν ἑαυτοὺς καὶ ἀπὸ τοῦ πάθους τούτου.

Ἀπρεπές.

Τὸ ἀπθεπὲς θεωρεῖται καὶ γενικῶς καὶ εἰδικῶς. Γενικῶς ἀπρεπὲς λέγεται ὅ,τι πρᾶγμα εἶναι ἐναντίον εἰς τὴν τιμὴν, εἰς τὴν σεμνότητα, καὶ συντόμως εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Εἰδικῶς δὲ ἀπρεπὲς εἶναι τὸ ἀσύμφωνον καὶ ἀνάρμοστον εἰς τὸν προσωπικὸν χαρακτῆρα. Ἀπρεπὲς εἶναι, παραδείγματος χάριν, εἰς τὸν πλούσιον νὰ δεικνύῃ ὑπέρμετρον λύπην διὰ μικρὰν ζημίαν· ἀπρεπὲς εἶναι εἰς τὸν ὅς τις ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη ὑπὸ γονέων ἐπισήμων, νὰ συντροφεύῃ κακοήθεις ἀνθρώπους· εἰς τὸν νεόπλουτον, νὰ ζητῇ τίτλους ἀξιωμάτων· εἰς τὸν πολιτικὸν ἄρχοντα, νὰ φαίνηται μεθύων, κ. τ. λ. Ὁ φρόνιμος δὲν ἔχει χρείαν, εἰμὴ ὀλίγης προσοχῆς, διὰ νὰ μὴ πίπτῃ εἰς τὰ ἀπρεπῆ, οὔτε διὰ λόγου, οὔτε διὰ πράξεως.

Ἀπελπισία.

Ἡ ἀπελπισία εἶναι ἀνησυχία ψυχῆς φέρουσα τὸν ἄνθρωπον εἰς πράξεις βιαίας καθ᾽ ἑαυτοῦ, ὡς τὸ νὰ γίνηται αὐτόχειρ, ἢ νὰ κάμνῃ ἐπιχειρήσεις τολμηρὰς, διότι δὲν δύναται νὰ ἀπολαύσῃ τὸ ποθούμενον ἀγα-

θον, ἢ νὰ ἀποφύγῃ τὸ μισούμενον κακόν. Τὸ πάθος τοῦτο καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον ὅμοιον μὲ τὰ παιδάρια, ἅτινα ὅταν ἀφαιρέσῃς τι ἐκ τῶν παιγνιδίων αὐτῶν, πεισματόνουσι, καὶ ῥίπτουσι τὰ ἄλλα εἰς τὸ πῦρ. Παιδαριώδης τῳόντι ἀδυναμία εἶναι, μᾶλλον δὲ μανία, νὰ ἀναισθητῶμεν εἰς τὰ παρόντα ἀγαθά, διότι δὲν δυνάμεθα ν' ἀπολαύσωμεν ὅπερ δὲν ἔχομεν· νὰ ῥίπτωμεν ἑαυτοὺς εἰς προφανεῖς κινδύνους διὰ τὸν ὑποπτευόμενον· νὰ κινδυνεύωμεν τὸ ὅλον, διὰ νὰ σώσωμεν τὸ μέρος· καὶ νὰ καταστρέφωμεν τὴν ζωὴν ἡμῶν, διὰ νὰ μὴ ὑποταχθῶμεν εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως. Ὁ φρόνιμος καὶ γενναιόφρων δὲν ἀπελπίζεται ποτέ· μεταχειρίζεται πάντας τοὺς τιμίους τρόπους διὰ ν' ἀπολαύσῃ τὸ ποθούμενον καλόν, ἢ νὰ ἀποφύγῃ τὸ μισούμενον κακόν, καὶ δὲν προκρίνει τὸν θάνατον, εἰμὴ μαχόμενος ὑπὲρ τῆς ἀρετῆς, οὐχὶ ὡς ἀπηλπισμένος, ἀλλ' ὡς πιστὸς καὶ γενναῖος δορυφόρος αὐτῆς. Ὅτε ὁ Κλεομένης ἀπήρχετο εἰς τὴν Αἴγυπτον διὰ νὰ λάβῃ βοήθειαν παρὰ τοῦ Πτολεμαίου κατὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος καὶ τῆς Ἑλλάδος, εἷς τῶν ἀκολούθων, Θηρυκίων ὀνομαζόμενος, προσῆλθε κατ' ἰδίαν καὶ συνεβούλευεν αὐτὸν νὰ γείνωσιν αὐτόχειρες, λέγων : « Ἀφήκαμεν, ὦ βα-
» σιλεῦ, τὸν ἔνδοξον θάνατον τῆς μάχης, ἐνῷ μάλιστα ἤκουσαν ἡμᾶς
» πάντες νὰ λέγωμεν, ὅτι ὁ Ἀντίγονος δὲν θέλει περάσει ἐπὶ τοῦ βα-
» σιλέως τῶν Σπαρτιατῶν, εἰμὴ νεκροῦ· μένει ὅμως εἰς ἡμᾶς ἤδη ἄλ-
» λος θάνατος δεύτερος ἐκείνου κατὰ τὴν δόξαν καὶ ἀρετήν. Ποῦ
» πλέομεν ἀστοχάστως, καὶ φεύγοντες τὸν πλησίον τοῦτον θάνατον,
» ζητοῦμεν τὸν μακρυνόν ; Ἂν δὲν ἦναι ἄτιμον εἰς τοὺς ἀπογόνους
» τοῦ Ἡρακλέους νὰ γείνωσι δοῦλοι εἰς τοὺς ἀπὸ Φιλίππου καὶ Ἀλε-
» ξάνδρου καταγομένους, θέλομεν ἀποφύγει μακρὸν πλοῦν, παραδο-
» θέντες εἰς τὸν Ἀντίγονον, ὅς τις πρέπει νὰ διαφέρῃ τοῦ Πτολεμαί-
» ου, ὅσον καὶ οἱ Μακεδόνες τῶν Αἰγυπτίων. Ἐὰν ὅμως δὲν καταδε-
» χώμεθα νὰ ἐξουσιάζωσιν ἡμᾶς οἱ νικηταί, διὰ τί ὑπάγομεν νὰ πα-
» ραδοθῶμεν εἰς ἐκεῖνον, ὅς τις δὲν ἐνίκησεν ἡμᾶς, διὰ νὰ κάμωμεν
» διπλοῦν σφάλμα, τὸ μὲν φεύγοντες τὸν Ἀντίγονον, τὸ δὲ κολακεύ-
» οντες τὸν Πτολεμαῖον ; ἢ θέλομεν εἰπεῖ, ὅτι ὑπάγομεν, εἰς τὴν Αἴ-
» γυπτον διὰ τὴν μητέρα ; καλὸν θέαμα θέλει εἶσθαι καὶ λαμπρὸν
» εἰς αὐτὴν νὰ δεικνύῃ εἰς τὰς γυναῖκας τοῦ Πτολεμαίου τὸν ἑαυτῆς
» υἱὸν φυγάδα καὶ αἰχμάλωτον τοῦ βασιλέως ! Ἕως ἔχομεν ἀκόμη
» τὰ ξίφη, καὶ βλέπομεν τὴν γῆν τῆς πατρίδος, δὲν ἐλευθερόνομεν
» ἑαυτοὺς ἀπὸ τῆς παρούσης τύχης, ὥστε νὰ ἀπολογηθῶμεν οὕτω
» πρὸς τοὺς ὑπὲρ τῆς Σπάρτης πεσόντας συμπατριώτας ἐν Σελλασίᾳ ;
» ἀλλὰ θέλομεν κάθησθαι ἐν Αἰγύπτῳ, ἐρωτῶντες ποῖον ἀφῆκε σατρά-
» πην τῆς Λακεδαίμονος ὁ Ἀντίγονος ; » Πρὸς τοὺς λόγους τούτους, καίτοι φαινομένους παθητικοὺς καὶ ἰσχυρούς, ὁ Κλεομένης ἀπεκρίθη :
» Ἄνανδρε ! τὸ πλέον εὔκολον τῶν ἀνθρωπίνων καὶ πρόχειρον ζητῶν,
» τὴν αὐτοχειρίαν, φαντάζεσαι, ὅτι εἶσαι ἀνδρεῖος, ἐνῷ φεύγεις φυγὴν

» ἀτιμοτέραν τῆς πρώτης. Καὶ ἄλλοι κρείττονες ἡμῶν ὑπεχώρησαν
» εἰς τοὺς ἐχθροὺς, ἢ ἀπὸ τύχης πονηρᾶς κατατρεχόμενοι, ἢ ἐκ τοῦ
» πλήθους τῶν πολεμίων βιαζόμενοι· ὅς τις ὅμως ἀποκάμνει εἰς τοὺς
» κόπους καὶ εἰς τὰς ταλαιπωρίας, ἢ ὑπείκει εἰς τὰς δόξας καὶ εἰς
» τοὺς ψόγους τῶν ἀνθρώπων, οὗτος νικᾶται ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ χαυ-
» νότητος. Ὁ ἑκούσιος θάνατος δὲν πρέπει νὰ ἦναι ἀποφυγὴ πράξε-
» ων, ἀλλὰ πρᾶξις· διότι εἶναι αἰσχρὸν νὰ ζῶμεν ἢ νὰ ἀποθνήσκωμεν
» μόνον δι' ἑαυτοὺς, εἰς ὃ σὺ νῦν παρακινεῖς ἐμὲ σπουδάζων νὰ ἐλευ-
» θερωθῇς ἐκ τῶν παρόντων χωρὶς νὰ κατορθώσῃς ἄλλο τι ἔνδοξον
» ἢ κοινωφελές. Ἐγὼ ὅμως φρονῶ, ὅτι δὲν ἦναι ἄξιον, οὔτε σὺ, οὔτ'
» ἐγὼ, ν' ἀφήσωμεν τὰς ἀγαθὰς ὑπὲρ τῆς πατρίδας ἐλπίδας· ὅπου
» ὅμως ἐκεῖναι ἤθελον ἀφήσει ἡμᾶς, εὔκολον εἶναι, ὅταν θέλωμεν, ν'
» ἀποθάνωμεν. » Οὕτω λοιπὸν τὸ μόνον θεραπευτικὸν εἰς τοιοῦτον μέγα πάθος εἶναι νὰ κρατώμεθα πάντοτε εἰς τὴν ἀσφαλῆ ἄγκυραν τοῦ λογικοῦ, τὸ ὁποῖον λέγει, ὅτι ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ἀπελπιζώμεθα· ὅτι ἡ πλέον δυστυχὴς κατάστασις τοῦ ἀνθρώπου δύναται νὰ ἀνορθωθῇ· ὅτι ἡ δυστυχία, ὡς καὶ ἡ εὐτυχία, ὑπόκειται εἰς μεταβολάς· ὅτι δυςυχία τῳόντι εἶναι μόνη ἡ κακία, ὡς καὶ εὐτυχία, μόνη ἡ ἀρετὴ, τὰ δὲ ἄλλα γίνονται καὶ ἀπογίνονται.

Ἐνταῦθα, φίλοι ἀκροαταὶ, τελειόνει ἡ Ἠθική. Εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἀπεδείχθη γενικῶς, ὅτι ἡ ἀρετὴ διαφέρει τῆς κακίας οὐσιωδῶς, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὴν φαντασίαν τῶν ἀνθρώπων· ὅτι ὁ ὀρθὸς λόγος, σύμφωνος μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι ὁ ἀσφαλὴς κανὼν, εἰς ὃν ὀφείλομεν νὰ ὑποτάσσωμεν πάσας τὰς πράξεις ἡμῶν· ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ἔχει καθήκοντα πρὸς Θεὸν, πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους· ὅτι ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει εἰς τὴν μετὰ λόγου πρᾶξιν τῆς ἀρετῆς, καὶ ὅτι μετὰ θάνατον εἶναι κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις τῶν ἐν τῇ ζωῇ ταύτῃ πραττομένων. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἀπεδείχθη μερικῶς, ποῖα τὰ πρὸς Θεὸν καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου, ποῖα τὰ πρὸς ἑαυτὸν, καὶ τέλος πάντων, θεωροῦντες τὸν ἄνθρωπον ὡς μέλος τῆς παγκοσμίου κοινωνίας, καὶ τῆς μερικῆς, ἐν ᾗ συζῇ, ἀπεδείξαμεν ποίας ἀρετὰς ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, καὶ ὅτι πρέπει νὰ φεύγῃ τὴν κακίαν, ἧς καὶ περιεγράψαμεν τινὰ εἴδη, τὰ πλέον μισητὰ, γελοῖα, καὶ ἐπικίνδυνα. Δὲν δύναται οὐδεὶς ἐξ ὑμῶν νὰ εἴπῃ, ὅτι δὲν ἤκουσεν ἀρκετὰ, ὥστε νὰ καταςήσωσιν αὐτὸν εὐτυχῆ, ἔντιμον, καὶ εἰς Θεὸν καὶ εἰς ἀνθρώπους ἀρεςὸν, ἐὰν θέλῃ νὰ φυλάττῃ αὐτά. Ἄνευ τῳόντι τῆς εἰς τὰ καλὰ θελήσεως καὶ κλίσεως, αἱ πλέον ἐκτεταμέναι ὁμιλίαι τῆς ἠθικῆς, αἱ πλέον ἰσχυραὶ ἀποδείξεις καὶ τὰ παραδείγματα, μένουσιν ἀτελεσφόρητοι καὶ ξηραὶ μόνον ἰδέαι. Ἀλλὰ τίς ἡ ὠφέλεια καὶ τῶν ἄλλων μαθήσεων, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν ἐκπληροῖ τὰ ἠθικὰ αὐτοῦ καθήκοντα; Πῶς δύναται νὰ τιμᾶται ὁ ἀχρεῖος, καὶ ἂν περιλαμβάνῃ ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν τὴν ἀνθρωπ-

νην σοφίαν; Τότε μάλιστα καθίσταται πλέον ἄτιμος καὶ μισητὸς, ὅταν τὴν παιδείαν, τὴν ἀχώριστον τῆς ἀρετῆς, αὐτὸς ἔχῃ ταύτην ἡνωμένην μὲ τὴν κακίαν. Ὁ πάνσοφος Θεὸς εἶναι καὶ πανάγαθος· ὁ ἄνθρωπος ὁ φίλος τῆς σοφίας πρέπει νὰ ἦναι καὶ ἀγαθός. Οὕτω καθίσταται ἀληθὴς εἰκὼν καὶ ὁμοίωσις τοῦ Θεοῦ, μετέχων καὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ ἀχρεῖος δύναται τάχα νὰ φαντασθῇ, ὅτι διὰ τὸν πλοῦτον, ἢ διὰ τὴν ἀξίαν καὶ πολιτικὴν αὐτοῦ δύναμιν, δὲν ἔχει χρείαν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὅτι δύναται νὰ ζήσῃ εὐτυχὴς κατὰ τὸ σύστημα τῆς κακίας αὐτοῦ; Τοῦτο τὸ σύστημα εἶναι ψευδὲς, ἀντίθεον, ἀδύνατον νὰ βασταχθῇ· καὶ ἐνόσῳ διαρκεῖ, δὲν δύναται ποτὲ νὰ προξενήσῃ ἀληθινὴν εὐτυχίαν· διότι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ὅσον καὶ ἂν ἦναι ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου διεφθαρμένη, δὲν πείθεται, ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι δικαιοσύνη, ὅτι ἡ κακία εἶναι ἀρετή. Ἐνόσῳ ἔχει ὀφθαλμοὺς, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ὁμολογήσῃ ἐσωτερικῶς, ὅτι τὸ σκότος εἶναι φῶς; Οὕτω λοιπὸν καὶ ἐνόσῳ ἔχει λογικὸν, ὅσον καὶ ἂν πολεμῇ αὐτὸ μὲ παράλογα ἐπιχειρήματα, θέλει φωνάζει εἰς αὐτὸν ἐσωτερικῶς, *ἥμαρτες, ἄνθρωπε, ἔκλεψας, ἐφόνευσας, ἠδίκησας, κατεφρόνησας θείους καὶ ἀνθρωπίνους νόμους*. Ποῦ λοιπὸν εὐτυχία, ὅταν ἔχῃ τοιοῦτον φοβερὸν ἔλεγχον, ὃν δὲν δύναται νὰ κατασιγάσῃ, οὐδὲ νὰ ἐξορίσῃ; πλὴν τοῦ ἐλέγχου τούτου τῆς λογικῆς φύσεως, εἶναι καὶ οἱ φυσικοὶ καὶ πολιτικοὶ νόμοι, οἵτινες ἐπιβάλλουσιν ἀμέσως τιμωρίαν εἰς τὸν παραβάτην. Ὁ ἄσωτος δὲν δύναται νὰ ὑγιαίνῃ, ἀλλ' εὐθὺς ἅπαν τὸ σύστημα τῶν φυσικῶν αὐτοῦ δυνάμεων ταράττεται καὶ τιμωρεῖ αὐτὸν διὰ τὰς ἀλόγους ὀρέξεις· ὁ φονεὺς, ὁ κλέπτης, κ. τ. λ. στηλιτεύονται καὶ τιμωροῦνται. Ποῦ λοιπὸν ἡ εὐτυχία τοῦ συστήματος τῆς κακίας; Ὁ πλοῦτος δὲν εἶναι, εἰμὴ ὄργανον· ὅταν τις μεταχειρίζηται αὐτὸν εἰς ἐκπλήρωσιν τῶν παραλογωτάτων θελήσεων τῆς κακίας, ἐπειδὴ ἡ ἐκπλήρωσις αὕτη ἐπιφέρει ἀναγκαίως τιμωρίαν καὶ νοὸς καὶ σώματος, οὐδεμίαν λοιπὸν εὐτυχίαν δύναται νὰ προξενήσῃ ὁ πλοῦτος, γινόμενος ὄργανον τῆς κακίας. Τέλος πάντων, ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ δύναμις τοῦ διεφθαρμένου, τὸ τελευταῖον τοῦ ὑποστήριγμα τῆς κακίας αὐτοῦ, κλονεῖται ἀκαταπαύστως, ἔχει μυρίους ἐπιβούλους, ὑποψίας, φόβους, ἀνησυχίας, καὶ νῦν ἢ ὕστερον πίπτει πτῶμα ἐλεεινόν. Ἴδετε τὴν Ἱστορίαν· πᾶσα σχεδὸν πόλις εἶναι τρομερὰ εἰκὼν τῆς δυστυχίας τῶν κακῶν ἀνθρώπων. Παρατηρήσατε καὶ τοὺς νῦν ζῶντας, εἰσχωρήσατε ὅπου ἔχει τὴν ἕδραν αὐτῆς ἡ εὐτυχία ἢ ἡ δυστυχία, εἰς τὴν καρδίαν λέγω, καὶ εἰς τὸν νοῦν, καὶ δὲν θέλετε εὑρεῖ εὐτυχῆ οὐδένα κακὸν ἄνθρωπον, καὶ ἂν εἰς τὸ ἐξωτερικὸν φαίνηται εὐτυχής.

Σὺ λοιπὸν, Ἀρετὴ, σὺ εἶσαι ὁ μόνος ἀσφαλὴς θησαυρὸς εἰς τὰς μεταβολὰς τῆς παρούσης ζωῆς· σὺ εἶσαι ἡ αὐτὴ πάντοτε διὰ πάντα ἄνθρωπον ἀγαπῶντά σε· ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς εὐτυχίας, ὡς καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν συμφορῶν, σὺ ἐμπνέεις εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἐραστῶν σου εἰρήνην

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
0070000013273

επι το[illegible] ο μακαριστω του

καρδία το δε πο[illegible]του

την δούλης και τ' αγίνετε

ούτως.